

СОЦІАЛЬНА ТА ГУМАНІТАРНА ПОЛІТИКА

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК

Запоріжжя
2024

УДК 304.4(477)

*Рекомендовано до друку Вченою радою факультету соціальних наук Національного університету «Запорізька політехніка»
(протокол № 5 від 09.12.2024 р.)*

Рецензенти: Катаєв Станислав Львович, д-р соц. н., проф., Класичний приватний університет
Зубченко Олександр Сергійович, к. соц. н., доцент кафедри філософії та соціології Маріупольського державного університету

С 70

Соціальна та гуманітарна політика: навчальний посібник. / Укл. Серга Т. О., Таран В. О., Щербина С. С. Запоріжжя: «АА Тандем», 2024. 334 с.

Метою вивчення дисципліни «Соціальна і гуманітарна політика» є набуття студентом знань про особливості реалізації соціальної й гуманітарної політики держави, умінь і навичок розв'язання соціально-гуманітарних проблем на засадах соціальної відповідальності, правових та етичних норм; прийняття обґрунтованих рішень в сфері соціальної роботи та соціального забезпечення, створення умов для відповідного рівня гуманітарного розвитку населення України з урахуванням євроінтеграційних цілей державної політики та особливостей регіонального розвитку України.

Для працівників сфери соціального обслуговування, державних службовців, викладачів ЗВО, студентів, всіх, хто цікавиться проблемами впровадження і розвитку соціальної та гуманітарної політики.

The purpose of studying the discipline «Social and Humanitarian Policy» is to provide students with knowledge about the features of implementing the state's social and humanitarian policy, skills and abilities to solve social and humanitarian problems on the basis of social responsibility, legal and ethical norms; making informed decisions in the field of social work and social security, creating conditions for an appropriate level of humanitarian development of the population of Ukraine, taking into account the European integration goals of state policy and the peculiarities of regional development of Ukraine.

For social service workers, civil servants, teachers of higher education institutions, students, and everyone who is interested in the problems of implementing and developing social and humanitarian policy.

ISBN 978-966-488-312-9

© Національний університет
«Запорізька політехніка», 2024
© ПП «АА Тандем», 2024

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	4
ЛЕКЦІЙНИЙ МАТЕРІАЛ	6
Тема 1. Соціальна політика як необхідна умова функціонування соціальної держави.....	6
Тема 2. Суб'єкти, механізми і інструменти соціальної політики.....	43
Тема 3. Соціальна політика в сфері розвитку соціальних відносин.....	84
Тема 4. Державна політика в сфері соціального захисту.....	133
Тема 5. Гуманітарний розвиток та гуманітарна політика.....	182
Тема 6. Державна політика у сфері освіти та науки.....	224
Тема 7. Державна політика у сфері культури.....	267
ПЛАНІ СЕМІНАРІВ	309
ПИТАННЯ ДО ЗАЛІКУ	316
ТЕМИ РЕФЕРАТІВ	318
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ТА РЕКОМЕНДОВАНИХ ДЖЕРЕЛ	319

ПЕРЕДМОВА

Дисципліна «Соціальна і гуманітарна політика» є вибірковою складовою в навчальному плані підготовки фахівців ОП «Соціальна робота» та «Соціальне забезпечення» за освітнім ступенем «магістр» та знайомить здобувачів із сутністю, проблематикою та особливістю соціальної і гуманітарної політики держави, необхідних в сфері соціальної діяльності щодо забезпечення відповідних умов життя людей шляхом становлення інституту соціальної політики; регулювання доходів та соціального захисту населення, надання соціальної допомоги, пенсійного забезпечення; відповідної державної демографічної політики, євроінтеграційних цілей соціально-гуманітарної державної політики України.

Вибіркова навчальна дисципліна «Соціальна і гуманітарна політика» базується на знаннях таких дисциплін як «Соціологія», «Управління соціальними процесами»

Метою вивчення дисципліни «Соціальна і гуманітарна політика» є набуття студентом знань про особливості реалізації соціальної й гуманітарної політики держави, умінь і навичок розв'язання соціально-гуманітарних проблем на засадах соціальної відповідальності, правових та етичних норм; прийняття обґрунтованих рішень в сфері соціальної роботи та соціального забезпечення, створення умов для відповідного рівня гуманітарного розвитку населення України з урахуванням євроінтеграційних цілей державної політики та особливостей регіонального розвитку України.

Дисципліна викладається як для студентів стаціонару, так і для заочної форми навчання із застосуванням мультимедійних засобів та платформи Moodle. Формат проведення дисципліни, за особливих умов, може бути змішаним: поєднання традиційних форм навчання з елементами дистанційного навчання. У разі змішаного навчання використовуються навчальна платформа Moodle НУ «Запорізька політехніка», онлайн-платформа ZOOM, електронна пошта, мобільні додатки Viber, Telegram.

Очікувані результати навчання

1. Знати та розуміти теоретико-методичні основи соціально-гуманітарної сфери, володіти концептуальними засадами формування соціальної і гуманітарної політики.

2. Уміти розробляти проекти нормативних та розпорядчих документів у соціальній та гуманітарній сферах.

3. Уміти застосовувати сучасні технології соціальної роботи та соціального забезпечення, використовувати сучасні інформаційні та комунікаційні технології для реалізації соціальної і гуманітарної політики.

4. Уміти аналізувати засади соціального розвитку та провідні моделі соціальної політики, володіти методами і формами управління установами соціальної політики.

5. Володіти методами соціальної роботи та управління соціально-трудовими конфліктами

6. Уміти аналізувати досвід розвинутих країн світу щодо реалізації соціальної та гуманітарної політики, управління державними установами соціальної сфери, розробляти управлінські рішення з урахуванням питань європейської та євроатлантичної інтеграції на користь соціально-гуманітарного розвитку України.

7. Застосовувати елементи критичного мислення для рішення конкретних проблем соціальної діяльності та соціально-гуманітарної політики України.

ТЕМА 1
СОЦІАЛЬНА ПОЛІТИКА ЯК НЕОБХІДНА УМОВА
ФУНКЦІОНУВАННЯ СОЦІАЛЬНОЇ ДЕРЖАВИ
ПЛАН

1. *Сутність та основні ознаки соціальної держави.*
2. *Роль соціальної політики у становленні соціальної держави.*
3. *Умови реалізації соціальної політики.*
4. *Основні напрями та пріоритети соціальної політики.*
5. *Принципи реалізації соціальної політики*

Основні поняття: соціальна держава, соціальна сфера, соціальна модернізація, соціальна політика, мета соціальної політики, об'єкти та суб'єкти соціальної політики, пріоритети соціальної політики, функції соціальної політики, умови реалізації соціальної політики, принципи соціальної політики.

1. Сутність та основні ознаки соціальної держави

Перехід України від тоталітарного до демократичного політичного режиму, її конституційне проголошення демократичною, правовою, соціальною державою та визнання людини найвищою суспільною цінністю обумовили необхідність активного поєднання економічної ефективності та соціальної справедливості, реального створення всіх необхідних умов для забезпечення гідного рівня життя громадян, їхнього вільного й всебічного розвитку шляхом формування основ соціальної держави.

Початок оформлення концепції **соціальної держави**, яка стала альтернативою ліберальній державі, сягає другої половини ХІХ ст. та пов'язаний з іменами таких відомих учених, як **Л. фон Штейн, І. Бентам, Дж.С. Міль, Т. Грін, Л. Гобхауз**. Зокрема, значний вплив на розвиток зазначеної концепції здійснила праця **Дж. С. Мілля** «Основи політичної економії» 1848 р., в якій автор наголошував на необхідності заміни суспільної добродійності, що має випадковий характер, цілеспрямованою допомогою, надання якої має знаходитись під контролем держави. Подібні ідеї відстоював й **І. Бентам**, який у праці «Вступ до основ моральності та

законодавства» зосереджував увагу на необхідності заміни індивідуальної корисності загальною корисністю. Значний вклад у розвиток концепції соціальної держави зробив німецький державознавець та економіст **Л. фон Штейн**, який у своїх працях вперше запроваджує до наукового обігу поняття **«соціальна держава»** та займається теоретичним обґрунтуванням необхідності втручання держави до життя громадян з метою встановлення суспільної рівності та підтримки особистої свободи, підняття знедолених верств суспільства до рівня багатих і сильних.

В першій половині ХХ ст. значний вплив на розвиток концепції соціальної держави здійснили погляди **Дж. Кейнса, А. Мюлер-Армака, Л. Ерхарда**. Запропоновані ними ідеї сформували ідеологічну основу економічної діяльності соціального типу держави. Наприклад, англійський економіст **Дж. Кейнс** у праці «Загальна теорія зайнятості, відсотка та грошей» 1936 р., наголошував на необхідності державного регулювання економічної сфери та створенні змішаного типу економіки, за якого матиме місце рівноцінний розвиток її державного та приватного секторів. Лише подібне державне втручання в економіку здатне запобігти виникненню економічних криз і поширенню безробіття. Окрім цього, автор наголошував, що державне втручання повинне передбачати проведення політики соціальних послуг і політики перерозподілу доходів між різними соціальними групами, кінцевим результатом якої має стати підвищення добробуту населення.

Окрім зазначених дослідників, великий внесок у розробку проблематики, пов'язаної зі становленням, розвитком та виокремленням різноманітних проблем функціонування соціальної держави, зробили такі зарубіжні вчені, як **П. Бергер, Е. Брігс, Дж. Вейт-Уілсон, Т. Ганслі, Р. Гудін, Р. Даль, Р. Дарендорф, С. Завадський, М. Кастельс, Х. Ламперт, Т. Майер, Ч. Медісон, Л. Мізес, Дж. Ролз, С. Файн, М. Фріден, Ф. фон Хайек, У. Хаттон, Ф. Хоффер та ін.**

Соціальна держава за своєю природою є складним та багатоманітним явищем. Така багатоманітність знайшла своє вираження в значній кількості визначень цього поняття. Найбільш просте характеризує соціальну державу як таку, що несе відповідальність за забезпечення деякого мінімуму добробуту своїм

громадянам. Проте воно розкриває його зміст лише поверхово, оскільки майже всі країни забезпечують належний рівень добробуту певному числу своїх громадян. Подальша конкретизація призводить до того, що в більшості випадків за основу береться якась характерна особливість такого типу держави, яка, на думку того чи іншого науковця, є визначальною та найкраще розкриває його зміст. Зокрема, німецький дослідник **А. Кайзер** такою характерною особливістю вважає досягнення в суспільстві **соціальної справедливості**. На його думку конституційно закріплений принцип соціальної держави передбачає «державний вибір на користь однієї з найважливіших соціально-політичних цінностей, а саме – соціальної справедливості», яка є базовою передумовою забезпечення гідності та свободи людини в правовій державі». Подібної думки дотримується і **М. Баглай**, який зазначає, що «соціальною називається держава, яка бере на себе обов'язок піклуватися про соціальну справедливість, благополуччя своїх громадян, їхню соціальну захищеність». **П. Гончаров** наголошує на тому, що для такої держави передусім характерною є особлива діяльність в соціальній та економічній сфері, що й дає змогу досягати в суспільстві соціальної справедливості. Він зазначає, що соціальна держава «являє собою особливий тип розвиненої держави, в якій забезпечується високий рівень соціальної захищеності всіх громадян за допомогою активної діяльності держави щодо регулювання соціальної, економічної та інших сфер життєдіяльності суспільства, встановлення в ньому соціальної справедливості та солідарності».

Вітчизняний вчений **О. Панкевич** головним призначенням соціальної держави вважає передусім створення необхідних умов для реалізації економічних, соціальних та культурних прав. Тому таку державу він визначає як **«державу, яка, маючи за економічну основу соціально орієнтоване ринкове господарство, створює всі можливі умови для реалізації економічних, соціальних і культурних прав людини, для самостійного забезпечення ініціативною та соціально відповідальною особою необхідного рівня добробуту собі та членам своєї сім'ї; гарантує кожному прожитковий мінімум для гідного людини існування і сприяє зміцненню соціальної злагоди в суспільстві»**.

У зв'язку з багатоманітністю проявів соціальної держави серед науковців, які займаються дослідженням сутності цього явища, немає єдності щодо виокремлення його основних ознак. Як і у випадку з визначенням, одні науковці прагнуть охопити всю повноту проявів соціальної держави, інші зосереджують свою увагу переважно на декількох ознаках, залишаючи поза увагою інші, не менш важливі. Наприклад, вітчизняний вчений **О. Скрипнюк** наводить **сім головних ознак соціальної держави**: конституційні гарантії забезпечення основних прав особистості; наявність багатогалузевої економіки з різними формами власності; синтез планових та ринкових механізмів регулювання виробництва; турбота з боку державної влади про забезпечення загальної зайнятості населення; доступність освіти; державна підтримка малозабезпечених верств населення; наявність ефективно діючої системи охорони здоров'я та соціального захисту.

М. Волгін також виокремлює **сім основоположних ознак соціальної держави**. На його думку, до них слід віднести наступні: правова основа соціальної політики; наявність системи соціального страхування; існування бюджетних соціальних виплат; існування державних систем соціального захисту, соціального забезпечення та забезпечення зайнятості; доступність соціальної підтримки всім, хто її потребує; відповідальність держави за рівень добробуту громадян; існування інститутів громадянського суспільства.

В основу концепції соціальної держави покладено ідею **відповідальності останньої за добробут своїх громадян та їхній всебічний розвиток**. Відповідно, для такого типу держави характерною є **специфічна діяльність в соціальній сфері**, яка здійснюється шляхом цілеспрямованої розробки та виваженого проведення соціальної політики. Метою цієї політики є забезпечення гідного рівня життя усіх громадян, недопущення різкого розшарування населення за рівнем доходів, досягнення в суспільстві соціальної злагоди та всебічного його процвітання.

Ще однією характерною ознакою соціальної держави є те, що реалізація основних напрямів її соціальної політики, функціонування соціально орієнтованої ринкової економіки та, врешті-решт, досягнення в суспільстві соціальної справедливості, можливі лише за

УМОВ **організації та здійснення державної влади на демократичних, правових засадах.**

Соціальна держава, **визнаючи людину найвищою суспільною цінністю** та беручи на себе зобов'язання гарантувати своїм громадянам гідний рівень добробуту, поряд із забезпеченням громадянських і політичних прав проголошує та реалізує їхні **соціальні, економічні й культурні права**. Відповідно, така держава визнає пріоритет прав людини, закріплює їх на конституційному рівні та на рівні поточного законодавства, гарантує обов'язковість і послідовність їхнього забезпечення, цим самим втілюючи один із основних принципів правової, демократичної держави. Втілення принципу пріоритету прав людини гарантує, що, незважаючи на зміни правлячої еліти і, відповідно, політичного курсу держави, реалізація основоположних прав та свобод громадян не буде залежати виключно від волі цих еліт. Це є запорукою стабільного здійснення головних принципів соціальної держави. «Правову основу соціальної держави, – зазначає **М. Волгін**, – складає сукупність внутрішньодержавних та міжнародно-правових актів, які проголошують та гарантують соціально-економічні права особи. В соціальній державі нормативно-правові акти закріплюють певні соціальні стандарти, дотримання яких складає конституційні обов'язки держави».

Окрім цього, діяльність соціальної держави базується на реалізації й інших принципів демократичної, правової держави, зокрема, **принципів верховенства права, законності, взаємної відповідальності держави та особи, поділу й незалежності трьох гілок влади, народовладдя**. Відповідно до них відбувається організація всієї системи влади такої держави, встановлюються межі її діяльності, здійснюється забезпечення політичної, економічної та духовної свободи всіх членів суспільства. Особливу роль у наповненні реальним змістом проголошених прав громадян відіграє **ефективне функціонування сильної та незалежної судової гілки влади**.

2. Роль соціальної політики у становленні соціальної держави

Загальноприйнятого або найширше вживаного визначення соціальної політики не існує – так стверджує англійський дослідник **Теренс М. Ганслі**. У різних країнах визначають це поняття по-різному, хоча значна частина цих трактувань є досить схожою та має спільні положення. У багатьох визначеннях поняття соціальної політики пов'язане з низкою заходів уряду та інших організацій, спрямованих на підвищення добробуту і задоволення потреб як найменш захищених груп і індивідів, так і населення в цілому. Необхідність соціальної політики в суспільстві зумовлюється існуванням соціальної нерівності та обмеженим обсягом ресурсів, тому однією з найважливіших функцій соціальної політики є **функція перерозподілу**.

Український дослідник **А. Крупнік** пропонує **наступну класифікацію** визначень соціальної політики держави, а саме:

- перша, найбільш різноманітна група походить із ототожнення соціального та суспільного, тобто соціальна політика розглядається як «суспільні дії з рішення проблем, які стосуються всього суспільства». Мета соціальної політики – сприяти досягненню цілей суспільства;
- друга група враховує, в першу чергу, соціально-трудові відносини та орієнтована на їхню стабілізацію, регламентування відносин праці та капіталу, виключаючи екстремістські або радикальні варіанти розв'язання протиріч;
- третя група концепцій розглядає соціальну політику як вид суспільної діяльності, яка орієнтована на потенційно соціально небезпечні верстви населення – непрацевдатних, маргіналів, декласованих елементів, щоб через систему державної допомоги та суспільної благодійності забезпечити цим верствам мінімально прийнятний рівень задоволення їхніх потреб, добробуту і **захистити заможні верстви від «можливої неконтрольованої люті»** таким чином;
- четверта група концепцій розглядає соціальну політику як інструмент, який пом'якшує негативні наслідки індивідуальної та соціальної нерівності через систему перерозподільчих заходів. Як правило, дії в рамках такого підходу мають на меті втримати диференціацію доходів різних

верств населення в безпечних межах, а засобом виступає податкова політика;

– п'ята група виходить із принципів соціальної справедливості та соціального партнерства як базових цінностей сучасного громадянського суспільства та соціальної держави.

В. Скуратівський та В. Троцинський розглядають соціальну політику як суспільний феномен, що поєднує в собі різноманітні, багатофакторні складові: конституційно-правові, інституціональні, управлінсько-регулятивні, саморегулятивні, глобальні, національні, державні, наддержавні, громадські, гуманістичні, праксеологіні (ціннісні), комунікативні тощо. В результаті виділяють **вузьке і широке розуміння соціальної політики**.

У вузькому розумінні соціальна політика – це цілеспрямована діяльність, що має за мету здійснення соціального захисту, створення умов для формування безпечного соціального середовища людини, забезпечення соціальної безпеки. Соціальна політика в такому аспекті являє собою комплекс заходів, спрямованих на створення системи соціальних амортизаторів суспільних, зокрема ринкових ризиків, формування соціальних стандартів тощо. Тобто, соціальна політика у вузькому значенні – це діяльність суб'єктів соціально-політичного життя по формуванню соціальної безпеки людини і суспільства.

У широкому розумінні соціальна політика – це система цілеспрямованої діяльності суб'єктів, що сформувалася в суспільстві на певному етапі його розвитку, здійснюється на основі певних принципів і засад, спрямована на соціальний розвиток, забезпечення оптимального функціонування і розвитку соціальних відносин. В такому аспекті соціальна політика – це система управлінських, регулятивних, саморегулятивних способів та форм діяльності суб'єктів, сукупність принципів, рішень, дій, що знаходять втілення в соціальних програмах і соціальній практиці з метою задоволення соціальних потреб, збалансованості соціальних інтересів людини, соціальних груп суспільства, досягнення соціальних цілей, вирішення соціальних завдань, формування соціальних цінностей. У широкому розумінні соціальна політика – це система інституційних і надінституційних, державних і громадських, суспільних і особистих,

індивідуальних способів і форм діяльності, спрямованих на соціальний розвиток, створення умов для всебічної самореалізації соціального потенціалу людини, її сутнісних сил.

Соціальна політика становить систему заходів і механізмів, а також сукупність дій держави, спрямованих на регулювання та розвиток соціальної сфери з метою підвищення добробуту населення.

Об'єктом соціальної політики є процеси соціального розвитку, зокрема соціальні відносини, процеси життєдіяльності соціуму, що безпосередньо чи опосередковано впливають на формування соціальної безпеки людини, задоволення нею своїх соціальних потреб та інтересів, освоєння і творення соціальних цінностей.

У соціологічному розумінні об'єктом соціальної політики є соціальна сфера суспільства, яка охоплює соціальну структуру, умови праці і життя, соціальні відносини, соціальні норми і соціальні інститути, що регулюють процес постійного виробництва цих складових.

Соціальна структура – це такий спосіб спільної діяльності людей, при якому вона набуває форми жорстко упорядкованого, регульованого, скоординованого цілого, спрямованого на досягнення конкретних цілей суспільства або окремих його груп. Аналіз соціальної структури включає вивчення соціального складу, соціальних зв'язків і відносин, соціальних норм, усталеності, стабільності організації, режиму керування, системи мотивації, символіки, традицій, способу життя.

Соціальний склад виражає приналежність індивіда до тієї або іншої групи за визначеними індикаторами. У цьому плані виділяють демографічну (стать, вік), професійно-кваліфікаційну (професія і класність), освітню, етнічну (приналежність до нації або етнічної групи), поселенську (місто, селище міського типу, село) групи. Знання соціального складу дозволяє керівництву фірм, корпорацій, підприємств грамотно розподіляти навантаження на працівників, обґрунтовано складати графіки роботи, відпусток і т. п.

Важливим елементом соціальної структури є соціальна стратифікація, що виражає відносини соціальної нерівності в суспільстві, інститути, організації в залежності від обсягу влади, економічного становища, рівня освіти, престижу професії. На рівні

соціальної групи стратифікація виявляється через постійне відтворення ієрархічно розташованих соціальних позицій (статусів), соціальних ролей (функціональне становище людини у відповідності з її статусом), форми діяльності (офіційні і неофіційні), правила взаємовідносин, лідерство, престиж, службову кар'єру, систему винагород, стиль поведінки, спосіб життя і т.п.

Говорячи про соціальну структуру як об'єкт соціальної політики, слід підкреслити особливу **роль класової структури в перехідних суспільствах**.

До об'єктів соціальної політики належать різні категорії населення, які виділяються на основі критеріїв, форми, інтенсивності вияву потреб. У відповідності з названими показниками **можна виділити такі групи населення**.

1. Вікові групи:

Діти. Їх основні потреби: медичне обслуговування; соціальне обслуговування, навчання

Молодь. Її основні потреби: освіта; робота; дозвілля.

Люди похилого віку. Їхні основні потреби: соціальне забезпечення; охорона здоров'я; задоволення психологічних потреб.

2. Сім'я. Її потреби: матеріальне забезпечення; житлове будівництво; охорона здоров'я.

3. Колективи підприємств, установ, організацій. Їхні потреби: забезпечення зайнятості; охорона праці; організація відпочинку.

4. Соціально-професійні групи: Різні професійні групи, які складаються на основі галузі праці, умов праці, а також спільного способу життя.

5. Територіальні групи: Мешканці різних регіонів: Захід, Схід, Південь, Північ, мешканці міст та селищ.

До суб'єктів соціальної політики перехідного суспільства відносяться державні установи, політичні партії, профспілки, громадські об'єднання. Відрізняють основні й похідні суб'єкти в залежності від рівня відповідальності за розробку та впровадження цілей соціальної політики. Слід відзначити слабку сформованість недержавних інституцій як суб'єктів соціальної політики.

Зміст соціальної політики як регулятора розкривається через канали взаємозв'язку і функції її суб'єктів стосовно соціальної сфери суспільства.

М. Панченко, аналізуючи сутність державного управління соціальною сферою, виділяє дві основні особливості соціальної політики на сучасному етапі державотворення України:

а) соціальна політика розглядається як політика держави, внаслідок чого громадянське суспільство не може виступати в якості її повноправного суб'єкта. Взаємодія органів державної влади, суб'єктів господарювання і населення в рамках соціальної політики виявляється в тому, що держава визначає і забезпечує єдині мінімальні соціальні стандарти, контролює реалізацію встановлених соціальних гарантій і визначає генеральний напрямок розвитку соціальної політики;

б) соціальна політика трактується не як політика підтримки всіх громадян, а діяльність держави, спрямована на соціально уразливі верстви населення.

Такий підхід, на думку М.Панченка, виключає значну частину громадян країни з об'єктної сфери соціальної політики на державному рівні. При цьому людина не здобуває достатніх підстав для перетворення з об'єкта на суб'єкт соціальної політики.

Варто зауважити, що ефективність і результат здійснення соціально-політичних перетворень на етапі сучасного державотворення вирішальним чином залежить від цілеспрямованості, ініціативності, активності суб'єктів політики, включаючи соціальну. **Модель соціальної політики тієї чи іншої держави залежить не тільки від ступеня соціальної орієнтації влади, але й від рівня соціальної активності і політичної свідомості людини як громадянина своєї держави.** Тобто, необхідною умовою соціального прогресу має бути врахування потреб та інтересів людини як суб'єкта і об'єкта соціальної політики у прийнятті політичних рішень, за допомогою яких держава впливає на перерозподіл ресурсів і забезпечує прийнятний рівень добробуту для кожної людини.

Соціальна політика, здійснювана всіма зацікавленими суб'єктами, покликана удосконалювати спосіб життя людей, розвивати їхні позитивні якості: працьовитість, суспільну активність, відповідальність і моральність. Проте вміння адаптуватися до швидких соціальних змін у більшості громадян України поки ще не сформувалося, констатує М. Панченко. Він зазначає, що головним

протиріччям сучасної соціальної політики є протиріччя між установкою на особисту відповідальність за свій добробут, що поступово формується, та слабкою соціальною позицією більшості громадян, що потребують державного соціального забезпечення. Дослідник наголошує на необхідності побудови нової, цілісної концепції соціальної політики, яка б сполучала в собі конструктивну й захисну функції: створення можливостей для реалізації здібностей громадян, прояву їхньої соціальної активності й одночасно, доступність основних життєвих благ для більшості населення з гарантією необхідного рівня соціального захисту.

Метою соціальної політики стає створення умов для стабільного соціального розвитку, формування та оптимального функціонування соціальних відносин, всебічного розкриття, самореалізації творчого соціального потенціалу людини, особистості, її сутнісних сил.

Цілі соціальної політики перехідного періоду можна розподілити на стратегічні і поточні.

Цілі стратегічного характеру:

- наповнення реформ соціальним змістом;
- розвиток демократії, забезпечення прав і свобод, формування громадянського суспільства;
- активізація соціальної ролі держави, відпрацювання механізму взаємодії держави і суспільства в соціальній сфері;
- забезпечення гідних і безпечних умов життя та праці, зростання добробуту громадян;
- створення кожній людині можливостей реалізувати її здібності, одержувати дохід відповідно до результатів праці, компетентності, таланту;
- стимулювання мотивації до трудової та підприємницької діяльності, становлення середнього класу;
- забезпечення відтворення населення, оптимізація ситуації на ринку праці;
- гармонізація відносин між різними соціальними групами, формування почуття соціальної солідарності;
- формування ефективної системи соціального захисту населення;
- реформування пенсійної системи;

- розвиток соціальної інфраструктури, створення умов для виховання, освіти, духовного розвитку дітей, молоді;
- зміцнення сім'ї, підвищення її ролі в суспільстві.

Цілі поточного характеру:

- погашення заборгованості із заробітної плати та соціальних виплат;
- забезпечення прожиткового мінімуму;
- боротьба з бідністю, надання адресної допомоги;
- захист громадян від інфляції за допомогою своєчасної індексації доходів;
- обмеження безробіття та стимулювання зайнятості населення;
- створення екологічно та соціально безпечних умов життя;
- запобігання соціальній деградації тощо.

Що ж стосується **конкретних завдань соціальної політики**, то основними із них в умовах українського суспільства на етапі його трансформації є: створення умов для соціального розвитку і, насамперед, реалізації соціального потенціалу людини; сприяння розвитку соціальних відносин; створення умов для розвитку соціально-ринкових відносин, перетворення соціальних чинників в одну з домінант економічного зростання; розвиток соціально-трудових відносин; реформування системи соціального захисту, соціального страхування, пенсійного забезпечення; посилення адресності підтримки соціально незахищених верств населення; реформування ринку праці та зайнятості населення, забезпечення випереджаючого зростання вартості робочої сили; реформування системи охорони здоров'я; здійснення активної демографічної політики тощо.

На думку **Л. Ярової**, можна виділити **наступні завдання соціальної політики України**:

- проведення активної політики на регіональному рівні щодо поліпшення соціальної підтримки населення, створенню умов для реалізації його можливостей самостійно забезпечити свій добробут;
- повноцінне формування й дія механізму соціального захисту неблагополучних і вразливих категорій населення;

- інституціональні перетворення в соціально-побутовій інфраструктурі й соціально-культурній сфері з метою розширення можливостей одержання відповідних послуг населення, підвищення якості обслуговування жителів країни.

Відомий канадський фахівець із проблем соціальної політики **Т.М. Ганслі** відносить **до ознак і функцій** соціальної політики як регулятора:

- «заходи і програми, безпосередньо спрямовані на забезпечення соціальних винагород у формі прибутку або послуг, включно з освітою, здоров'ям, соціальним захистом та персональними соціальними службами (догляд за людиною, розвиток людини, реабілітація і профілактика);
- заходи, що регулюють приватну поведінку для потреб досягнення соціальних цілей, як-от прав та обов'язків громадян, забезпечення прав людини та правосуддя, заходи працевлаштування, заходи для захисту споживачів, заходи стосовно сім'ї;
- соціальні та інші місцеві заходи, як, наприклад, заходи з метою перерозподілу податків, фінансові заходи для надання робочих місць, забезпечення доступності перевезень, заходи з забезпеченням прав орендарів тощо».

О. Омельченко були виділені такі **групи функцій соціальної політики**:

I група – функції забезпечення – ті дії та заходи держави, які спрямовані на встановлення і забезпечення кожному члену суспільства мінімальних гарантій для задоволення органічних потреб;

II група – функції безпеки та стабільності – ті дії та заходи держави, які спрямовані на забезпечення соціальної стабільності суспільства, політичної стабільності, соціальної, екологічної, економічної безпеки;

III група – функції розвитку – ті дії та заходи держави, які спрямовані на розвиток усіх сфер соціальної інфраструктури;

IV група – функції удосконалення – ті дії та заходи держави, які спрямовані на створення відповідних умов для розвитку та реалізації потенціалу окремої особистості та суспільства в цілому.

Таким чином, виконання соціальною політикою усіх функцій у комплексі забезпечує формування відповідних умов для всебічного розвитку особистості та людського капіталу країни загалом.

Реалізація соціальної політики передбачає існування певного плану дій, послідовності заходів. Інструментом здійснення цих заходів може стати програмування соціального розвитку, яке передбачає формулювання цілей, визначення фінансових, організаційних, інформаційних засобів їх досягнення і реалізується у формі розробки соціальних програм. О. Омельченко вважає доцільним розглядати соціальну програму як упорядковану послідовність конкретних узгоджених та пов'язаних між собою заходів, спрямованих на об'єкт соціальної політики задля досягнення поставлених цілей у зазначений строк. Основними аспектами, які визначаються в таких програмах, повинні бути: проблеми, що вирішує програма; тривалість її дії; вибір кола осіб, на яких спрямована дія; принципи надання соціальної допомоги; джерела фінансування.

3. Умови реалізації соціальної політики

Важливою умовою успішного здійснення соціальної політики є створення в суспільстві сукупності об'єктивних і суб'єктивних факторів.

а) **До об'єктивних умов соціального розвитку** та здійснення соціальної політики відносять:

- трансформація суспільних відносин і, насамперед, формування стабільної соціально-ринкової економіки на основі багатоманітних відносин власності і, перш за все, утвердження в Україні повноцінного інституту приватної власності як основи ринкових перетворень, запровадження принципово нового способу упорядкування економічних відносин – ринкової саморегуляції (на основі процесів соціального управління, державного регулювання економіки та об'єктивної саморегуляції економічного розвитку);
- реформування соціальних (соціально-класових, соціально-трудова, сімейно-шлюбних, територіально-поселенських) відносин українського суспільства і, насамперед, соціально-класової структури за вирішальної ролі

середнього класу на основі динамічних процесів соціальної мобільності;

- реформування політичної системи суспільства і, насамперед, базової складової політичних відносин – системи владних відносин, утвердження в суспільстві чинників саморегуляції політичного життя – системи стримувань і противаг;

- створення умов для динамізації духовного розвитку суспільства, реалізації людьми свого духовного потенціалу, духовної культури, формування нової системи світоглядно-ціннісних орієнтацій.

б) **До суб'єктивних умов** процесу соціального розвитку здійснення соціальної політики належать:

- здійснення соціального управління, реалізація соціальної політики на основі сучасних механізмів, інструментів, цілеспрямованої управлінської, соціальної діяльності, спрямованої на соціальний розвиток, освоєння суспільного буття, які були б адекватні вимогам об'єктивних закономірностей суспільного та соціального прогресу;

- недопущення в процесі соціального управління та реалізації соціальної політики щодо упорядкування процесів соціального розвитку застарілих механізмів та інструментів форм і методів директивного управління, здійснення децентралізації соціальної політики;

- забезпечення засобами соціального, державного управління умов для своєчасного вирішення суперечностей між новими суспільними відносинами в країні й проявами директивного управління в сфері суспільного і соціального розвитку зокрема.

З огляду на зазначені суб'єктивні умови процесу соціального розвитку, здійснення соціальної політики завданням усіх суб'єктів упорядкування процесів соціального розвитку є забезпечення чіткого функціонування системи соціально-політичних інститутів, які є її суб'єктами, здійснення координації, узгоджувальної діяльності різних елементів системи усвідомленої спрямованості їх зусиль, формування оптимального співвідношення і підтримання необхідних пропорцій між ними, приведення до стрункої системи

різноманітних дій усіх її учасників, спрямування різних форм, методів, засобів на одержання очікуваних результатів в соціальній сфері.

Головним завданням соціальної політики, спрямованої на соціальний розвиток, є досягнення відповідності, адекватності цілеспрямованої діяльності її суб'єктів, спрямованої на соціальний розвиток, і, насамперед соціальної сфери, вимогам об'єктивних закономірностей суспільного, соціального прогресу, сучасній логіці розвитку цивілізації.

Неодмінною умовою успішної реалізації соціальної політики є соціальний моніторинг, що проявляється в систематичному аналізі процесів соціального розвитку, які постійно змінюються і обумовлює зміст соціального регулювання, суб'єктивної діяльності суспільства, людини. Суттєвим у соціальній політиці є своєчасне внесення коректив у зміст та форми соціального регулювання тих процесів соціального розвитку, які безпосередньо чи опосередковано впливають на задоволення соціальних потреб людини і суспільства, соціальну безпеку особистості.

Умовою оптимізації соціальної політики є глибоке знання її суб'єктами не тільки закономірностей і тенденцій суспільного, соціального розвитку, що детермінують процес реалізації особистістю свого соціального потенціалу, а й інших різноманітних процесів життєдіяльності суспільства, які справляють вплив на добробут, соціальне самопочуття людини. Таким чином, завдання полягає у тому, щоб максимально повно враховувати у реалізації соціальної політики об'єктивні та суб'єктивні умови, які визначають стан соціального розвитку, а також активно впливати на них з тим, щоб ефективно й оптимально відбувався процес його функціонування.

Важливими умовами ефективної реалізації соціальної політики є: утвердження динамізму, механізму регулятивної діяльності в сфері соціального розвитку, збагачення соціального потенціалу суспільства, пошук її ефективних способів, форм, усунення тих форм, що не виправдали себе, малоефективних, тим більше – консервативних методів регулювання, що гальмують процес утвердження цінностей соціального буття, відмова від будь-яких форм і методів управління, що породжують соціальне відчуження

людини. До причин виникнення несприятливих тенденцій і труднощів в сфері соціального розвитку в сучасних умовах слід віднести застосування форм і методів директивного управління, спроба наповнити нові форми соціальної політики старим змістом, абсолютизація її малоефективних засобів, недооцінка гнучких та ефективних форм соціального регулювання, самореалізації особистістю свого соціального потенціалу, недостатній розвиток активних складових соціальної політики, переважання в ній пасивних форм тощо.

Особливості реалізації соціальної політики в контексті демократизації політичного життя сучасної України проявляються в оптимізації процесів соціально-політичного реформування, що виявляється на рівні розширення суб'єктного поля соціальної політики, визнання гуманістичної основи перетворень у соціальній сфері, зміни пріоритетів і принципів соціального буття. Проте у реалізації соціальної політики в її наявному оформленні мають місце негативні наслідки демократизації. Головними з них є відсутність єдиної стратегії в соціальній сфері, що призводить до прийняття ситуативних рішень, зумовлених політичною кон'юнктурою та спрямованих на тимчасове поліпшення життєвого рівня окремих категорій населення.

Демократизація суспільних відносин розширює горизонти людського виміру політики, зокрема соціальної. Перехід до демократії – не самоціль, а шлях створення цивілізованої сучасної системи, стабільної, здатної до саморозвитку та створення всіх необхідних умов для нормального життя людини.

4. Основні напрями та пріоритети соціальної політики

До основних напрямів та пріоритетів соціальної політики на сучасному етапі, спрямованої на соціальний розвиток українського суспільства, слід віднести: соціальна політика по створенню умов для реалізації соціального потенціалу людини, соціальну політику щодо розвитку соціальних відносин, соціальна політика, що націлена на формування та забезпечення соціальної безпеки людини, її добробуту.

Соціальна політика щодо створення умов для реалізації соціального потенціалу людини.

До цього блоку входять такі **напрями соціальної політики**:

- прискорене формування в Україні соціальної держави, яка має стати головним суб'єктом стабільного соціального розвитку суспільства, гарантом реалізації соціальних прав та свобод людини, її соціального потенціалу, соціальної активності, забезпечення соціальної безпеки, зростання добробуту, втілення в життя принципу соціальної справедливості;
- створення умов для поглиблення суспільного поля реалізації соціального потенціалу людини, свободи вибору нею способів і форм освоєння та творення суспільного буття, соціальної самореалізації, збагачення змісту і напрямів альтернативної діяльності в процесі соціального, суспільного розвитку, забезпечення сталого людського розвитку, збагачення людського капіталу, якісних показників життєдіяльності особистості;
- підтримання в суспільстві соціальної злагоди як важливої умови стабільного соціального розвитку на основі насамперед формування сталих процесів соціальної структурованості, соціального миру та співробітництва, соціального партнерства, як різних класів, соціальних груп, прошарків суспільства, так і суб'єктів соціального регулювання суспільних відносин;
- утвердження в суспільстві соціальної справедливості, як загальнолюдської суспільної цінності, яка представляє собою захищені правом і усім суспільним устроєм можливістю доступу кожної людини до соціальних благ та інших суспільних цінностей, їх розподіл та використання з урахуванням власного вкладу в суспільство. Пріоритетом соціальної політики має стати наповнення соціальної справедливості, поряд з традиційною функцією розподілу матеріальних благ, новим ідеологічним та ціннісним змістом, що тісно пов'язаний зі свободою людини, можливостями самореалізації, переорієнтація змісту соціальної справедливості на гуманістичний аспект, зокрема на

пріоритет прав людини, збереження її гідності шляхом задоволення не тільки конституційних, а й соціально-економічних прав.

– формування в суспільстві нової соціальної культури, яка ґрунтувалася б на системі загальнолюдських та національних духовних цінностей і, насамперед, на сучасних світоглядно-ціннісних орієнтаціях, цілісній системі знань, переконань, парадигмі світобачення, в органічній єдності з суспільно-значущою діяльністю особистості з освоєння суспільного буття, збагачення процесу соціального розвитку, самореалізації соціального потенціалу людини, подолання суперечностей між усталеними, традиційними соціальними цінностями і новою системою соціальних цінностей.

Соціальна політика щодо розвитку соціальних відносин

Цей блок включає в себе такі основні напрями соціальної політики:

– формування та ***розвиток соціально-ринкових відносин***, соціально орієнтованого господарства за яких ***економічна свобода ринку*** спрямовувалася б на посилення соціальної безпеки людини і суспільства, соціальної захищеності особистості, її незалежності від держави, створення умов для самореалізації соціального потенціалу людини, проявів її соціальної активності;

– розвиток соціально-класових відносин, на основі формування різноманітних елементів сучасної соціально-класової структури суспільства і ***розвитку потужного середнього класу*** як чинника соціально-політичної та економічної стабільності суспільства, на основі динамічних процесів соціальної мобільності;

– забезпечення ***соціальної справедливості у розвитку етнонаціональних відносин*** на основі зваженої державної, соціальної та етнонаціональної політики, основна мета якої полягає в забезпеченні умов вільного розвитку народів України, дотриманні конституційних прав і свобод та рівності громадян України усіх національностей перед законом, участі їх у всіх сферах життя суспільства,

оптимальному врахуванні соціальних інтересів, створенні сприятливих умов для соціального розвитку, і, насамперед, забезпечення соціальної безпеки кожної нації, **поєднання етнонаціонального, загальнолюдського, етнічного і соціального в національному.**

– розвиток соціально-трудова відносин і, насамперед, **ринку праці та зайнятості населення** з метою підвищення ефективності використання трудового потенціалу, забезпечення продуктивної зайнятості скорочення прихованого безробіття, створення нових і ефективно використання наявних робочих місць, здійснення політики ефективної підтримки самозайнятості населення, підвищення його територіальної мобільності з метою перерозподілу робочої сили між регіонами;

– розвиток **сімейно-шлюбних відносин**, спрямованих на зміцнення соціальних, духовних, моральних, матеріальних підвалин сім'ї, ефективного виконання нею своєї репродуктивної, виховної, економічної, соціальної функції, розв'язання суперечностей, що виникли між сім'єю та державою і суспільством; переорієнтація соціальної політики на сім'ю, забезпечення прав і соціальних гарантій, що надаються сім'ї, її «роздержавлення»;

– розвиток **територіально-поселенських відносин**, регулювання соціально-просторових форм організації суспільства, насамперед розселення, соціально-культурними процесами урбанізації, а також міграційними процесами, дотримання необхідних пропорцій для розширеного відтворення частки міського і сільського населення;

– розвиток **соціально-демографічних відносин** на основі здійснення активної демографічної політики, головними завданнями якої є забезпечення розвитку народонаселення, зниження смертності в усіх вікових групах населення, особливо населення працездатного віку, подолання негативної тенденції зниження чисельності населення, підвищення тривалості життя, забезпечення розширеного відтворення населення;

- **регулювання міграційними процесами** з метою захисту національного ринку праці та інтересів громадян України, які працюють за її межами, сприяння процесу репатріації, повернення депортованих в Україну, вихідців з України та їх нащадків (з території України за національною ознакою), **захист інтересів і прав українських працівників-мігрантів, збереження трудового та інтелектуального потенціалу держави**, упорядкування зовнішньої трудової міграції громадян України;
- здійснення **захисту трудових прав громадян** (який є важливою складовою соціально-трудова відносин) насамперед на безпечні і здорові умови праці, на заробітну плату, не нижчу від визначеної законом, законодавчо врегулювати систему державного нагляду і контролю за додержанням законів та інших нормативно-правових актів про працю;
- **реалізація соціальної політики в галузі охорони праці**, як важливого елементу соціально-трудова відносин, основними завданнями якої є створення безпечних умов праці на виробництві, зокрема безпечних робочих місць, суттєве зниження рівня робочого травматизму та професійних захворювань, поліпшення стану гігієни праці та виробничого середовища, забезпечення працюючих засобами індивідуального захисту;
- **розвиток соціально-діалогових, договірних відносин між найманими працівниками та роботодавцями** як чинника **оптимізації соціально-трудова відносин**, удосконалення відносин соціального партнерства з метою утвердження в суспільстві соціальної злагоди, громадського миру і демократії, збалансування інтересів різних класів, соціальних груп, верств населення, врегулювання виробничих, трудових, соціально-економічних відносин у сфері праці і зайнятості, удосконалення співробітництва та взаємодії представницьких органів сторін соціально-трудова відносин, підвищення ролі держави як гаранта соціального партнерства.

Соціальна політика, спрямована на формування соціальної безпеки людини і суспільства

До зазначеного блоку **включаються такі напрями соціальної політики:**

– **створення умов для підвищення соціально-економічної активності населення**, застосування сучасних мотиваційних і стимулюючих механізмів високопродуктивної праці, які б сприяли посиленню спонукальних мотивів і стимулів активізації трудової діяльності, підвищенню заінтересованості працівників у кінцевих результатах, пошуку додаткових резервів підвищення продуктивності суспільної праці, посиленню адекватності мотиваційних механізмів продуктивної праці, динаміці та змісту соціально-економічних перетворень в країні;

– **забезпечення достатнього життєвого рівня кожної людини на основі здійснення зваженої активної політики** доходів, зменшення їх диференціації, запобігання бідності, обмеження соціального розшарування населення за рівнем доходів, стимулювання, формування стабільного платоспроможного попиту населення на основі самоствердження кожним трудівником свого добробуту, мікросхеми своєї соціальної безпеки відповідно до власного трудового внеску й міри соціально-економічної активності. Активна політика доходів має **передбачати подолання диспропорцій**, що утворилися (надмірне майнове розшарування населення), повинна здійснюватись не шляхом штучного обмеження верхнього рівня доходів, а навпаки, їх легалізації та виведення з тіні, розширення прошарку людей, які користуються приватною власністю, отримуючи від цього доходи. Одним з принципових пріоритетів соціальної політики повинні стати **стимулювання населення до набуття приватної власності та її ефективний захист**. Пріоритетним напрямком соціальної та економічної політики, спрямованої на стале підвищення рівня доходів та якості життя населення має стати **забезпечення конкурентно-спроможності національного**

виробництва у матеріальній сфері, завдяки випереджаючому підвищенню продуктивності праці, поліпшенню організаційної та технологічної структури національної економіки.

– **запровадження гнучкої, динамічної системи оплати праці** на основі призупинення падіння вартості робочої сили і забезпечення її випереджаючого зростання, глибокої структурної реформи заробітної плати, її випереджаюче зростання, формування її нової моделі, збільшення її частки в структурі суспільного доходу як головного джерела підвищення добробуту громадян, що ґрунтується на високій ціні робочої сили, наближення мінімальної заробітної плати до межі малозабезпеченості, підвищення рівня мінімальної заробітної плати, посилення впливу тарифної системи при визначенні заробітної плати. Важливим в цьому аспекті є також удосконалення механізмів визначення мінімальної зарплати (основу якої складає прожитковий мінімум), перехід на новий соціальний стандарт – регульованої мінімальної погодинної зарплати, посилення державного впливу на нормування праці, зменшення податкового навантаження як на фонд оплати праці, так і на доходи громадян, реалізація державних гарантій щодо індексації зарплати, яка підтримуватиме її стабільний реальний рівень, визначення розмірів зарплати через оцінку особистого внеску та ділових якостей працівників;

– **формування динамічної, гнучкої системи соціального захисту**, метою якої є забезпечення добробуту, прав і гарантій людини у сфері рівня і якості життя, соціального самопочуття особистості, яка передбачає кілька типів соціальних заходів, на основі розширення і поглиблення соціально-економічної бази, суспільного поля соціальної безпеки людини, посилення соціальної захищеності особи, активного реформування існуючої системи соціального захисту, переорієнтація системи соціального захисту від забезпечення виживання окремих верств населення до розширеного відтворення соціальних умов, забезпечення соціальної безпеки людини;

– **розробка і впровадження у практику нової моделі соціального страхування** за всіма його видами загальнообов’язкового державного соціального страхування – пенсійного, медичного, у зв’язку з тимчасовою втратою працездатності та витратами, зумовленими народженням і похованням, на випадок безробіття, а також від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності на основі поєднання інтересів застрахованих громадян на засадах справедливого розподілу фінансового тягаря між ними, запровадження системи управління коштами загальнообов’язкового державного соціального страхування, перетворення системи соціального страхування з компоненту податкової, розподільчої системи, яка виконує не властиві їй функції соціальної допомоги, що здійснюються державою і профспілками, в надійний засіб мікро- і макроекономічного та соціального регулювання. Важливою складовою формування повноцінної системи соціального страхування має стати створення єдиної системи збирання, обліку та контролю за сплатою внесків шляхом запровадження єдиного соціального внеску, створення Державного реєстру соціального страхування;

– **реформування системи пенсійного забезпечення** з метою закріплення в межах національної системи пенсійного забезпечення населення кількох самостійних систем на основі як обов’язкового, так і добровільного страхування, зокрема державної системи з обов’язковим пенсійним страхуванням, і недержавної, що функціонує на засадах добровільного страхування, тобто **впровадження трирівневої системи пенсійного забезпечення:**

- 1) вдосконалення **солідарної системи** пенсійних виплат (пенсії з поточних надходжень);
- 2) закріплення **системи накопичувальних індивідуальних пенсійних рахунків;**
- 3) запровадження **системи недержавного пенсійного страхування**, яка забезпечуватиме виплату

додаткової пенсії за рахунок добровільних пенсійних внесків громадян.

– **реформування системи соціальної допомоги, посилення її адресності** на основі:

- 1) підвищення обґрунтованості соціальної допомоги щодо її адресної направленості з урахуванням сукупного доходу сім'ї;
- 2) поглиблення адресної соціальної підтримки малозабезпечених верств населення, в першу чергу непрацевдатних;
- 3) заміни системи пільг окремих категорій населення на адресну цільову допомогу, поетапний перехід до монетизації соціальних пільг;
- 4) розвиток мережі установ по наданню соціальної допомоги (насамперед територіальних центрів соціального обслуговування, житлових будинків для ветеранів війни та праці);
- 5) розробки єдиних принципів, критеріїв в наданні різних видів соціальної допомоги;
- 6) удосконалення методики визначення категорій, які отримують право на соціальну допомогу;
- 7) завершення створення єдиної бази даних отримувачів усіх видів соціальної допомоги;
- 8) запровадження моніторингу ефективності надання соціальної допомоги; поглиблення всебічного вивчення цілісного уявлення про бідність, її критерії та вимірів з урахуванням світового досвіду;
- 9) розвиток системи життєзабезпечення і соціального обслуговування інвалідів, ветеранів війни і праці створення умов для соціально-трудової реабілітації інвалідів повернення їх до повноцінного життя;

– **удосконалення системи соціальних послуг, які є комплексом правових, економічних, психологічних, освітніх, медичних, реабілітаційних та інших заходів**, спрямованих на окремі соціальні групи чи індивідів, які перебувають у складних життєвих обставинах і потребують сторонньої допомоги з метою підвищення або відтворення їх

життєдіяльності, соціальної адаптації та повернення до повноцінного життя. Пріоритетами соціальної політики щодо удосконалення соціальних послуг, які надаються в формі матеріальної допомоги чи соціального обслуговування, є удосконалення надання таких основних видів соціальних послуг як соціально-побутові, психологічні, соціально-педагогічні, соціально-медичні, соціальноекономічні, юридичні, послуги з працевлаштування, з професійної реабілітації, інформаційні, тощо;

– **здійснення соціальної підтримки сім'ї, жінок, дітей, молоді на основі активних форм підтримки сім'ї** (додатковому навчанню, перекваліфікації працівників), надання комплексної підтримки малозабезпеченим сім'ям, дотримання на практиці принципу рівності жінок і чоловіків у всіх сферах суспільного життя, створення гнучкого механізму роботи з дітьми, впровадження системи соціальної роботи з молоддю та дітьми;

– **здійснення соціального захисту громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи та Російської агресії** на основі створення належних умов їх життєзабезпечення, надійної системи державних, соціальних гарантій для всіх категорій постраждалих осіб;

– **створення умов розвитку меценатства, благодійницької діяльності** (неприбуткової, некомерційної діяльності організацій і окремих осіб), як важливого засобу інвестування соціальної сфери (зокрема фінансування об'єктів інфраструктури і малозабезпечених) перетворення благодійництва окремих осіб в політику держави, від окремих акцій до системи;

– **глибока структурна реформа державної житлової політики** на основі створення умов для розширення, стимулювання і децентралізації житлового будівництва у різноманітних формах за рахунок різних джерел фінансування, ринку будівельних послуг, зміни структури житлового фонду, стратегії будівництва, перехід на самоокупну плату за користування житлом і комунальними

послугами та адресних субсидій цих витрат окремих категорій громадян, створення сприятливого житлового середовища;

– **реформування системи охорони здоров'я населення** з метою: забезпечення доступності медичної та медико-санітарної допомоги; санітарно-епідеміологічного благополуччя населення; здійснення моніторингу стану здоров'я населення: поєднання (збереження основних позицій) державної системи охорони здоров'я і створення ринку медичних послуг, впровадження страхової медицини;

– **захист громадян як споживачів з метою здійснення постійного і ефективного державного контролю за дотриманням законодавства про захист прав споживачів**, посилення контролю за додержанням вимог нормативно-правових актів, що регулюють відносини між громадянами як споживачами і суб'єктами господарювання, підвищення ефективності контролю за якістю товарів народного споживання, особливо продовольчих, формування та вдосконалення системи державної політики щодо захисту прав споживачів.

Система цінностей для України передбачає, враховуючи положення Програми економічних реформ, **формування основних напрямів бюджетної політики, орієнтованих на:**

– **забезпечення соціально-економічного розвитку України;**

– спрямування фінансової та податкової політики на **побудову ефективної держави;**

– забезпечення зростання рівня життя громадян та **виконання заходів з подолання та запобігання бідності** відповідно до указу Президента України від 26 лютого 2010 року № 274 «Про невідкладні заходи з подолання бідності»;

– **збереження та прискорення людського розвитку** шляхом підвищення ефективності та забезпечення стабільності соціального захисту, поліпшення якості і доступності медичної допомоги та освіти;

- **детинізацію економіки і доходів громадян**, що забезпечить збільшення надходжень бюджетів та фондів загальнообов'язкового державного соціального і пенсійного страхування без посилення фіскального навантаження та з дотриманням принципу справедливості при наданні суспільних послуг;
- **створення сприятливих умов для бізнесу** шляхом зниження адміністративних бар'єрів для його розвитку, модернізації податкової системи;
- **модернізацію інфраструктури та базових галузей економіки** (зокрема енергетичної, вугільної, нафтогазової галузей, сільського господарства, житлово-комунального господарства, транспортного комплексу, оборонної промисловості), а також перехід від системи надання дотацій до системи самоокупності виробництва.

5. Принципи реалізації соціальної політики

Відомий науковець **Г. Лопушняк** під принципами державної соціальної політики пропонує розуміти такі **основні засади, ідеї**, положення, які є орієнтирами, вимогами її реалізації і відображають сутність соціальної держави.

Зважаючи на велике значення принципів формування та реалізації державної соціальної політики, науковець **поділяє їх на загальні та специфічні**. До загальних відносить ті, що є властивими для всіх видів державної соціальної політики, а саме такі принципи: соціальної справедливості, публічності і прозорості, відкритості, участі, відповідальності, ефективності, відповідності (узгодженості), верховенства права, самозабезпечення та самозахисту, солідарності, співучасті, рівності можливостей, рівноправності, субсидіарності, об'єктивності, демократизму, соціального партнерства, гармонійності розвитку людини, стабільності і безперервності, директивності, трипартизму, єдності теорії і практики, взаємозв'язку, зіставності та порівнянності, історичності, гнучкості, пріоритетності, своєчасності, наукової обґрунтованості та принцип бюджетного контролю.

Специфічні принципи підкреслюють особливі ознаки певного виду державної соціальної політики (політики розподілу і

перерозподілу суспільного продукту, державної політики зайнятості і охорони праці, державної політики у соціальній сфері, державної демографічної політики, державної соціологічної політики, державної політики у сфері соціального захисту населення та державної політики гармонізації соціально-економічних інтересів) або її підвиду (наприклад, державної молодіжної політики, державної сімейної політики, державної політики у сфері освіти та ін.).

Урахування цих теоретичних підходів до трактування принципів і розуміння їх суті дозволить на практиці більш ефективно формувати і реалізовувати державну соціальну політику, що, у свою чергу, суттєво вплине на розвиток суспільних відносин, збільшення тривалості життя населення, зменшення рівня безробіття, удосконалення системи соціального захисту і соціального забезпечення населення, підвищення рівня освіченості і здоров'я нації, збільшення доходів громадян.

Автори навчального посібника «Управління соціальним і гуманітарним розвитком» виокремили цілий **ряд принципів реалізації соціальної політики.**

Принцип єдності об'єктивного і суб'єктивного в реалізації соціальної політики.

Зазначений принцип передбачає врахування в соціальній політиці всієї різноманітності об'єктивних і суб'єктивних чинників, які обумовлюють соціальний розвиток соціальної сфери життя суспільства.

Ефективне здійснення соціальної політики можливе як результат органічної єдності об'єктивного і суб'єктивного. Співвідношення між ними демонструє ступінь урегульованості процесів соціального розвитку, ефективність здійснення соціальної політики. Застосування у практиці соціальної політики даного принципу означає насамперед пізнання і врахування об'єктивних законів суспільного розвитку в цілому і соціальної сфери зокрема, свідоме використання їх у процесі реалізації такої політики. Реалізація його дає змогу своєчасно виявити і розв'язати суперечності процесу соціального розвитку, формування і збагачення цінностей суспільного буття.

Принцип взаємозв'язку об'єктивної соціальної саморегуляції і цілеспрямованої діяльності у здійсненні соціальної політики.

Цей принцип означає, що реалізація багатогранних завдань соціальної політики має ґрунтуватися на діалектичній єдності процесів конструктивної саморегуляції соціального розвитку і цілеспрямованій регулятивній діяльності по здійсненню, реалізації основних засад соціальної політики.

Процеси об'єктивної соціальної саморегуляції в соціально-економічному розвитку пов'язані насамперед з функціонуванням ринкових відносин. Ринок має бути соціальним за своєю суттю і постає як об'єктивний саморегулятор соціально-економічного життя, багатьох процесів, що обумовлюють розвиток соціальної сфери і соціальної політики. Складовими елементами такої саморегуляції, що безпосередньо чи опосередковано впливають на соціальний розвиток, є процеси соціальної мобільності, соціально-демографічні відносини, пов'язані з відтворенням населення, ринок праці, що формується на основі попиту і пропозиції робочої сили, міграційні процеси, орієнтація трудових ресурсів на власні сили, а не на державу, процеси, пов'язані із створенням умов для соціального самозахисту людини, самозайнятості населення, саморегулювання структурних елементів фінансової системи соціального страхування тощо. Об'єктивна соціальна саморегуляція формує умови для розмаїття форм самоздійснення людини, передусім у сфері соціально-економічних відносин, сприяє повнішому розкриттю і самореалізації її трудового потенціалу, самовіддачі в трудовому житті на основі життєздатних мотиваційних механізмів продукуючої праці і створенню умов для розширення та поглиблення простору соціальної активності, утвердженню нової, позитивної логіки соціальної динаміки особистості і суспільства.

Цілеспрямований процес здійснення соціальної політики стає найбільш ефективним, коли її суб'єкти створюють умови для найповнішої взаємодії соціального (зовнішнього) регулювання соціального розвитку та свідомого (внутрішнього) саморегулювання особистістю свого соціального потенціалу.

Принцип комплексності соціальної політики.

Комплексність соціальної політики полягає у взаємопов'язаності різноспрямованої, багатогранної діяльності всіх її суб'єктів, структур та рівнів, спрямована на соціальний розвиток, збагачення суспільного буття, процес його відтворення.

Комплексність соціальної політики зумовлена необхідністю тісного взаємозв'язку, узгодженої спільної діяльності багатьох самостійних суб'єктів, що здійснюють її, організованих систем, кожна з яких характеризується своїми, властивими тільки їй способами цілеспрямованого впливу на соціальний розвиток. Вона викликана потребою об'єднання зусиль різних суб'єктів соціальної політики з метою підтримки потрібних пропорцій між різними компонентами, засобами системи, узгодження дій різних органів, організацій, окремих осіб, що освоюють суспільного буття. Важливим завданням комплексного підходу до здійснення соціальної політики є узгодження діяльності кожного її суб'єкта, визначення його завдань, концентрація уваги на кардинальних проблемах розвитку соціального розвитку, оптимального функціонування тих чи інших складових суспільного буття, що детермінують такий розвиток.

Комплексність соціальної політики передбачає виявлення особливостей та спрямованості різних форм, методів, засобів впливу, що використовуються в процесі її здійснення, наповнення їх новим, адекватним до сучасних умов суспільного життя змістом, максимальне виявлення внутрішніх резервів кожного з них, посилення тих чи інших сторін, моментів, які б дозволили оптимально реалізувати їх у процесі соціального розвитку. Комплексність у соціальній політиці передбачає об'єднання зусиль державних, громадських організацій, політичних партій, громадсько-політичних формувань, господарських органів, колективів та інших суб'єктів з метою формування тієї системи соціальних цінностей суспільства, особистості, які найповніше впливатимуть на становлення і збагачення соціального потенціалу, соціальної активності людей.

Нарешті, комплексність соціальної політики означає, що вона має здійснюватись не на основі епізодичних розрізнених рішень, безсистемних заходів, а формуватись на основі збалансованої, зваженої багаторівневої та цілісної системи цілеспрямованої діяльності суспільних суб'єктів, спрямованої на соціальний розвиток

і збагачення суспільного буття, соціальної сфери, задоволення соціальних потреб та інтересів людини протягом усього життя.

Принцип пріоритету соціальних інтересів людини, особистості.

Він передбачає підпорядкування всієї багатоманітності цілеспрямованої діяльності щодо соціального розвитку, по освоєнню соціального простору, реалізації соціальних програм соціальним інтересам людини, створенню адекватних умов для самореалізації її соціального потенціалу, захисту соціальної суб'єктивності особистості, соціальної безпеки.

Основною умовою ефективної реалізації даного принципу є цілеспрямована діяльність суб'єктів соціальної політики, направлена на розширення можливостей для соціальної самореалізації особистості, суспільного поля задоволення її соціальних потреб і інтересів. Забезпечення пріоритету соціальних потреб і інтересів людини можливе шляхом утвердження свободи особистості як неодмінної умови ефективної реалізації її соціального потенціалу, його найповнішого використання в конкретних умовах життєдіяльності суспільства. Поглиблення об'єктивних і суб'єктивних умов для задоволення соціальних потреб і інтересів людини передбачає розширення простору соціального розвитку, що має на увазі вільний вибір особистістю соціальних пріоритетів і цінностей, способів та форм їх освоєння. Істотним у здійсненні такого вибору є формування умов для розширення альтернативності соціальної діяльності особистості, засобів особистісної самореалізації, різноманітних форм соціального самоствердження.

Принцип єдності організаційних і самоорганізаційних засад у реалізації соціальної політики.

Єдність організації та самоорганізації у здійсненні завдань соціальної політики, пошук ефективних організаційних структур, які були б гнучкими, динамічними, різноманітними, адекватними механізму процесу соціального розвитку, є важливою умовою оптимальних форм реалізації такої політики.

Перебудова організаційної структури соціальної політики передбачає утвердження гнучкого, демонополізованого механізму суб'єктних відносин на всіх рівнях організації, який має замінити

жорстку, командну систему ієрархічної організації соціального життя. При цьому слід виходити з того, що ефективними можуть бути лише ті організаційні системи, які найкраще пристосовуються до збурюючого впливу зовнішніх факторів. Таким системам, як правило, властиві внутрішня самоорганізація, самодостатність, що є джерелом їх саморозвитку, багатогранного функціонування, яке не допускає жорстких, командних форм організації суспільного буття.

Сьогодні важливою умовою оптимізації процесу організації у здійсненні соціальної політики є всебічна його демократизація, постійне поєднання зовнішнього (відносно людини) управлінського, регулятивного впливу з її внутрішньою самостійністю та активністю щодо реалізації соціального потенціалу, неприпустимість заорганізованості, яка бюрократизує організацію.

Самоорганізація в реалізації соціального потенціалу особистості спрямована насамперед на розвиток її соціальної творчості, індивідуально-особистісної об'єктивної соціальності людини, активне включення її в загальний процес самореалізації, самовдосконалення. Особливо важливе завдання самоорганізації в соціальному самоздійсненні полягає в розкріпаченні розуму, соціальної енергії, саморухові до вищих форм соціальної культури, соціальної самозрілості розумних засад, що ведуть до збагачення суспільного буття людини і суспільства.

Принцип активного характеру соціальної політики.

Активний характер у здійсненні соціальної політики передбачає насамперед цілеспрямовану діяльність її суб'єктів, направлену на створення умов для ефективного соціального розвитку, найповнішої реалізації соціального потенціалу людини і суспільства, сутнісних сил особливості у процесі соціального розвитку.

Сьогодні особливо важливим напрямком здійснення активної соціальної політики є цілеспрямована діяльність, направлена на утвердження соціальної стабільності суспільства, його соціального розвитку в основі якої лежить надійна соціальна безпека людини, її добробут соціальна захищеність. У цьому зв'язку вищими пріоритетами активної соціальної політики має стати дієва система заходів, спрямована на стимулювання людського потенціалу, зростання економічної активності населення як самодостатньої цілі. Маючи на меті підвищення рівня соціальної безпеки, підвищення

добробуту населення, соціального захисту людини, соціальна політика має виходити з реального стану економіки країни, не абсолютизуючи при цьому політику збільшення доходів саму по собі. Навіть в умовах значного послаблення соціальної безпеки населення, його добробуту, соціальної захищеності, істотного зниження рівня життя більшості, що є характерним для України, соціальна допомога підтримка з боку держави не може мати загального, тотального характеру, а повинна бути адресною, мати диференційований характер з урахуванням ступеня захищеності людини, її віку, соціального статусу, працездатності та інших чинників і стосуватися насамперед найбільш вразливих верств населення.

Саме **активна соціальна політика**, спрямована на соціальний розвиток суспільства, якраз і повинна створити стабільну, надійну соціальну базу для ринкових, соціальних перетворень, перетворення соціального чинника у важливу домінуючу прискороного економічного зростання, формування умов, що гарантуватимуть соціальну безпеку населення, яка, однак, має створюватись насамперед самим населенням, кожним працюючим. Активна соціальна політика має бути спрямована на дієву підтримку потенційно активних, підприємливих громадян, на створення умов для їхньої творчої соціально-економічної активності розширення соціального простору і свободи саморегуляції і самореалізації їхнього потенціалу.

Принцип єдності централізованих та децентралізованих засад у реалізації соціальної політики.

Реалізація цього принципу означає децентралізацію та «роздержавлення» соціальної політики, перерозподіл повноважень в її здійсненні між центром та регіонами на користь останніх з метою забезпечення ефективного й оптимального функціонування такої політики як основного способу, інструменту регулювання процесів соціального розвитку.

Оптимізація змісту, способів та форм реалізації соціальної політики можлива на основі створення її нової моделі соціальної політики, її всебічної демократизації, яка б поєднувала цілісність з різноманітністю. Поєднання тенденцій цілісності й різноманітності має відбуватись на основі зміщення акцентів у здійсненні соціальної

політики, і насамперед у створенні умов для посилення соціальної безпеки людини, гарантування її соціального захисту, на місцеві та регіональні органи влади і управління. Такі органи здатні ефективно реалізовувати більшість завдань соціальної політики, оскільки можуть у цьому процесі враховувати різноманітні конкретні соціально-економічні особливості, культурно-історичні традиції регіону, місцевості. Зазначене робить соціальну політику більш гнучкою, динамічною, значно адекватнішою потребам суспільної практики, суспільного буття. Децентралізація в соціальній політиці не тільки не ослабить ефективність її реалізації, а посилить її як цілісну систему, дозволивши кожному суб'єктові, елементу його структури на тому чи іншому вертикальному або горизонтальному рівні зосередитись на вирішенні своїх завдань.

Список використаної і рекомендованої літератури

1. Вейт-Уилсон Дж. Государство благосостояния : проблема в самом понятии / Джон Вейт-Уилсон // Pro et Contra. Лето 2001. Том 6. № 3. С. 128-157. URL: <http://www.carnegie.ru/ru/pubs/procontra/56013.htm>.
2. Ганслі Теренс М. Соціальна політика та соціальне забезпечення за ринкової економіки. К. : Основи, 1996. 238 с.
3. Крюков О.І. Соціальна політика як необхідна умова функціонування соціальної держави. URL: http://nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Apdu/2010_1/doc/1/04.pdf.
4. Лисенко Ю.В. Соціальна політика України в людському вимірі : особливості та проблеми втілення на шляху демократизації. URL: http://nbuv.gov.ua/PORTAL/Soc_Gum/Vdakk/2010_4/41.pdf.
5. Лопушняк Г.С. Принципи формування та реалізації державної соціальної політики. URL: http://nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Apdu/2010_1/doc/1/10.pdf.
6. Овчаренко С. В. Гуманітарна та культурна політика: навч. посіб. / С. В. Овчаренко. Одеса: ОРІДУ НАДУ, 2013. 152 с.

7. Омельченко О. І. Соціальна політика держави в умовах ринкових трансформацій. URL: http://www.nbu.gov.ua/PORTAL/soc_gum/Uproz/2010.../u1003ome.pdf.
8. Панченко М. Соціальна сфера і соціальна політика та їх співвідношення в аспекті державного управління соціальною сферою. URL : http://www.nbu.gov.ua/Soc_Gum/Ardu_o/2009-1/R_5/ Panchenko.pdf.
9. Пенсійне забезпечення: підручник/ О. М. Ярошенко, С. М. Прилипка, А. М. Слюсар та ін. ; за ред. О. М. Ярошенка. 2-ге вид., переробл. і допов. Харків : Право, 2017. 308 с.
10. Соціальна та гуманітарна політика: курс лекцій. / Укладач В.І. Лобунець. Біла Церква: БНАУ, 2019. 189 с.
11. Соціальна і гуманітарна політика: підручник / [В. П. Трощинський, В. А. Скуратівський, М. В. Кравченко та ін.]; за заг. ред. Ю. В. Ковбасюка, В. П. Трощинського. К.: НАДУ, 2016. 792 с.
12. Соціально-економічний вимір України в період зміни політичних еліт. / В.Юрчишин. Київ: Разумков центр, 2019.
13. Стойка А. Критерії формування та реалізації соціальної політики : теоретичний аспект. URL: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Dtr_du/...3/.../DU310_44.pdf.
14. Управління соціальним та гуманітарним розвитком: курс лекцій./Укладачі: С.М. Домбровська, В.П. Садковий. Х.: НУЦЗУ, 2018. 189 с.
15. Яременко О. Соціальна політика як регулятор взаємовідносин соціальних структур і соціальних інститутів. URL: <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=8&n=23&c=252>.
16. Ярова Л. Головні завдання сучасної соціальної політики в контексті євроінтеграції України. URL: http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/Vdakk/2010_3/45.pdf.

17. Ярова Л. Особливості європейської соціальної політики. URL: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Vdakk/2010_2/40.pdf.

18. Ярова Л. Соціальна політика Європейського Союзу : етапи розвитку і правова база. URL: <http://www.politik.org.ua/.../search.php3?...>

Контрольні запитання та завдання

1. Розкрийте сутність поняття «соціальна держава».
2. Визначте основні ознаки соціальної держави.
3. У чому полягає зміст вузького і широкого розуміння соціальної політики?
4. Визначте мету соціальної політики в Україні.
5. Яка основні цілі соціальної політики?
6. Дайте характеристику принципів соціальної політики.
7. Охарактеризуйте особливості європейської соціальної політики.
8. Розкрийте пріоритети соціальної політики в сучасних умовах.

ТЕМА 2

СУБ'ЄКТИ, МЕХАНІЗМИ Й ІНСТРУМЕНТИ СОЦІАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ

План

1. Людина як суб'єкт соціальної політики.
2. Держава та політичні партії в системі суб'єктів соціальної політики.
3. Громадські організації як суб'єкти соціальної політики.
4. Механізми та інструменти соціальної політики.
5. Моделі соціальної політики.

Основні поняття: об'єкти та суб'єкти соціальної політики, людина як суб'єкт соціальної політики, держава як суб'єкт соціальної політики, політичні партії як суб'єкти соціальної політики, громадські організації як суб'єкти соціальної політики, механізми соціальної політики, інструменти соціальної політики, моделі соціальної політики.

1. Людина як суб'єкт соціальної політики

Проблема людини в політиці, участі людини в політичному житті завжди хвилювала мислителів. Ідея взаємовідносин людини і політики тією чи іншою мірою розроблялася та висвітлювалася у творах **Арістотеля, Н. Макіавеллі, Т. Гоббса, Ж.-Ж. Руссо, Ш.Л. Монтеск'є, І. Канта, Ф. Гегеля, М. Вебера, К. Ясперса, Т. Парсонса, Е. Фромма** та багатьох інших. Дослідження проблем теорії і методології політичної діяльності, місця людини і особистості в політичній системі суспільства на сучасному етапі проводять В. Бабкін, В. Горбатенко, В. Воронкова, І. Алексеєнко, І. Кресіна, Особливого значення набувають дослідження, які містять елементи комплексного аналізу громадянського суспільства і соціальної держави, їх взаємодії та ролі в такій взаємодії людини, міра реалізації соціально-політичних прав і свобод громадян. У цьому питанні викликають інтерес розробки **О. Скрипнюка, В. Баркова, В. Співака, Ю. Корнілова, Т. Семигіної, А. Сіленко, Е. Гансової, В. Римського, Т. Сидоріної, С. Смирнова, Н. Волгіна та ін.**

У демократичному суспільстві політика здійснюється людьми для людей. Тому активна участь особи в політичному житті, роль людини як суб'єкта політики має вагоме значення.

Політична діяльність індивідів може здійснюватися як політична участь (участь громадян у політичному житті суспільства) і як політичне функціонування.

Американський соціолог **Х. Макклоскі**, наприклад, визначає політичну участь як «добровільну діяльність, завдяки якій члени суспільства беруть участь у виборі правителів і, прямо чи опосередковано, у формуванні державної політики». Завдяки політичній участі, по-перше, створюються умови для якнайповнішого розкриття потенціалу особи, що є необхідною передумовою ефективного вирішення суспільних завдань. По-друге, політична участь сприяє встановленню тісного взаємозв'язку політичних інституцій із громадянським суспільством, контролю за діяльністю політико-управлінських структур з боку народу.

Політичне функціонування – забезпечення участі політичних інституцій (державних установ, політичних партій, громадських організацій) в управлінні спільними справами.

Об'єктивні характеристики політичної діяльності та суб'єктивне сприйняття політики людиною, її розуміння власної ролі в ній служать підставою для вирізнення кількох рівнів участі:

- реакція (позитивна або негативна) на імпульси, що надходять із політичної системи чи з її інституцій, не пов'язана з необхідністю високої активності людини; епізодична участь у політиці;
- діяльність, пов'язана з делегуванням повноважень; участь у виборах (місцевих або державного рівня), референдумах тощо;
- участь у діяльності політичних і громадських організацій – партій, груп тиску, профспілок, молодіжних політичних об'єднань тощо;
- виконання політичних функцій у межах державних інституцій, у т. ч. із засобами масової інформації.
- професійна, керівна політико-ідеологічна діяльність;
- участь у позаінституціональних політичних рухах і акціях, спрямованих на докорінну перебудову існуючої політичної системи.

Головними принципами у взаємодії між людиною і державою у сфері соціальної політики можна назвати законність,

політичний, плюралізм, соціальну справедливість, демократизм, гуманізм. **Гуманітарний підхід** у трактування змісту соціальної політики набуває особливої значущості, оскільки реалізація відповідних заходів на практиці вимагає формування установок і цінностей індивіда як компетентного і активного учасника політичного життя суспільства. Практика сьогодення виявляє тенденції небажання і невміння формування активної соціальної політики на галузевому і місцевому рівнях. Очевидно, це свідчить про невисокий рівень компетентності й професіоналізму людей, зайнятих формуванням і впровадженням соціальної політики, не кажучи вже про участь пересічних громадян у її формуванні і реалізації. А тому саме держава (як суб'єкт) займає пріоритетне місце у здійсненні і реалізації соціальної політики.

Вітчизняна дослідниця Л.Четверікова підтримує ідею про те, що соціальна політика – **полісуб'єктна**, оскільки не тільки держава є суб'єктом соціальної політики (як це було за радянських часів). Окрім держави, існує низка недержавних суб'єктів соціальної політики. **У демократичному суспільстві** соціальна політика є спільною функцією демократичної держави і недержавних суб'єктів громадянського суспільства. **Суб'єктами соціальної політики є:**

- державні органи місцевого самоврядування;
- позабюджетні фонди – суспільні, релігійні, добродійні;
- недержавні об'єднання, комерційні структури та бізнес;
- профспілки, громадяни.

Отже, можемо говорити про те, що **суб'єктом соціальної політики є як держава, так і громадянське суспільство.**

У складній структурі суб'єктів соціального розвитку і здійснення соціальної політики безпосереднім і **основним суб'єктом є людина, особистість.** Демократизація суспільства передбачає **здійснення політики людьми для людей.** Тому активна участь особи в політичному житті, роль людини як суб'єкта політики має вагомe значення, особливо в соціальній політиці як важливому внутрішньому напрямку державної політики.

Суб'єктно-психологічна залежність суспільного життя від індивідуального укорінена в самій його природі. Адже суспільство виникло і отримало розвиток у зв'язку з потребою

людини вижити біологічно, а надалі – стати і бути душевно-духовною істотою. Отже, суспільство у цьому розумінні є, насамперед, умовою, засібом, інструментом, способом забезпечення індивідуального існування і розвитку кожної окремої людини. суспільства є нічим іншим, як функцією окремої людини. Розвиток суспільства знову ж таки є похідною від бажання кожного і всіх жити краще і актуалізувати свої індивідуальні сутнісні сили. Навіть тези про соціалізацію та інтеріоризацію не здатні спростувати чи знецінити індивідуально орієнтований суб'єктний психологічний підхід до інтерпретації суспільного життя та його феноменів. Адже не абстрактне суспільство надає молодому чоловікові можливість стати людиною, а конкретні емпіричні особи: батьки, вихователі, учителі, автори книжок тощо. У свою чергу, старші передають досвід людства молодшим не прямо, а пропустивши його через себе, зробивши досвідом власним, індивідуально-психологічним. Отже, індивідуально зорієнтована інтерпретація суспільно-політичного життя не обмежується тільки питанням про індивідуальні потреби, необхідність і неможливість задоволення яких, примусили людей згуртуватися у політичні спільноти. Досить переконливим є погляд на суспільство як специфічне осереддя засобів і умов, яке кожна окрема емпірична людина створює і використовує для свого власне людського розвитку і яке передає наступним поколінням. Тільки у такому розумінні (у поєднанні з живою душевно-духовною природою конкретної людини) суспільство може розглядатися не як уявне, надіндивідуальне, епіфеноменальне утворення, а як реальна жива система, що за визначенням не може мати самостійної мети, надбудованої над метою і сенсом життя конкретної людини. Суспільно-політичне життя є найважливішою умовою, але не причиною життя індивідуального. Ніяке суспільство ніколи самотужки не зможе породити ні генія, ні злочинця. Як геній, так і злочинець є витвором індивідуальної людської життєдіяльності: переважно завдяки соціальним умовам, але, нерідко і всупереч їм.

Отже, тільки людина як окрема жива істота, а не якась надіндивідуальне, безтілесне суще, може мислитися справжнім суб'єктом суспільно-політичного життя. В кожній емпіричній людській істоті закладений потенціал політичної активності, як активності, спрямованої на встановлення оптимальних стосунків зі

своїм соціальним оточенням. І в залежності від різних умов (внутрішніх і зовнішніх) цей потенціал так чи інакше актуалізується. В когось у формі висловленого собі наодинці невдоволення політичною ситуацією, що склалася, а в когось у формі активної самовідданої політичної боротьби за свободу свого народу чи за його краще життя. І саме тому, що кожний індивід є потенційним суб'єктом політичної діяльності, історія знає видатних політичних діячів, зусиллями яких те чи інше суспільство і людство в цілому розв'язувало суперечності свого існування і подальшого розвитку.

Проте, як відомо, ця потенція далеко не завжди знаходить для себе можливість актуалізації, або ж набуває неадекватних, спотворених форм вияву, коли за зовнішньою суб'єктністю приховується войовнича об'єктність. І це має свої пояснення.

Розвиток суспільного організму супроводжується постійним і далеко не завжди прогнозованим ускладненням соціально-економічних, соціально-політичних і соціально-психологічних відношень і відносин. Кількісні зміни переходять у якісні. Одні з них призводять до розвитку, інші – надовго знецінюють досягнуте. Тому кожна зріла людина так чи інакше повинна визначитись і знайти своє місце в суспільно-політичній ситуації, що постійно змінюється. При цьому можливі різні прояви її активності, зокрема, як:

- просоціальної чи асоціальної;
- конструктивної, чи деструктивної;
- зацікавленої чи індиферентної;
- провладної чи опозиційної;
- адаптивно-присосовницької чи революційно-перетворювальної;
- широко- чи вузькомасштабної;
- організованої чи стихійної;
- компромісної чи безкомпромісної тощо.

Однак, за великим рахунком, всі існуючі різновиди індивідуальних політичних позицій і стратегій можуть бути укладені в **два протилежні типи**, а саме: **об'єктної і суб'єктної політичної активності**.

Об'єктної – коли людина не вважає за можливе чи навіть потрібне протистояти тому в суспільно-політичному житті, що її не

влаштовує і погоджується (більш чи менш свідомо і відкрито) на те, щоб доленосні питання за неї вирішували інші.

Суб'єктної – коли вона вважає себе автором власного життя і починає активно боротися за свої соціальні права, за устрій, владу, курс і напрям соціального розвитку, які, на її думку, є найбільш прийнятними і перспективними для неї.

Розглядаючи людину як суб'єкта соціальної політики, можемо зазначити, що активна політична позиція, свідоме самовизначення – необхідна умова розвитку і соціальної сфери суспільства, і особистості зокрема.

Отже, аналізуючи проблему місця людини в сучасному політичному житті країни, враховуючи реалії соціально-економічної ситуації, можемо вважати, що **тільки за умов формування соціальної держави і відкритого громадянського суспільства**, діяльність яких спрямована на створення необхідних економічних, соціально-політичних, духовно-культурних умов **можливий гармонійний розвиток особистості**. Реалізація інтересів людини як суб'єкта політики визначається її соціальним становищем, здатністю впливати на діяльність політичної влади, а тому проблема становлення людини як суб'єкта соціальної політики в Україні існує. Головним завданням українського суспільства на сьогодні є формування свідомого, активного, відповідального громадянина як невід'ємної умови становлення і функціонування правової і соціальної держави.

2. Держава та політичні партії в системі суб'єктів соціальної політики

Суб'єкти соціальної політики потребують підтримання необхідного співвідношення між її складовими, застосовуваними формами та засобами впливу на об'єкт, а також узгодження зусиль державних, політичних, громадських, господарських та інших організацій, трудових колективів і єдності інституціональних та інших суб'єктів.

Це потребує **виокремлення в системі основного координуючого суб'єкта**, який поєднував би зусилля і багатогранну діяльність інших учасників цього процесу. Серед інституціональних структур (інституціоналізація – це процес

впорядкування і формалізації соціальних зв'язків), які здійснюють соціальну політику в цій сфері, вирішальну роль відіграє держава. **Держава є основним суб'єктом соціальної політики**, що покликаний виконувати координуючу, організуючу роль у регулюванні процесів функціонування та розвитку соціального буття. За потенціалом держава як суб'єкт соціальної політики переважає можливості інших суб'єктів цього процесу.

Тривалий час діяльність держави як суб'єкта соціальної політики в Україні **була малоефективною**, а іноді й деструктивною, що гальмувало повноцінний процес соціального розвитку. **Основними проявами такої соціальної політики держави були:**

- ігнорування соціальних потреб людини, неврахування в соціальній політиці її інтересів;
- нав'язування людині таких правил соціальної поведінки та діяльності, що обмежували її автономію й унеможлилювали вільний вибір способів самореалізації власного соціального потенціалу;
- відтворення одноманітності суспільних – соціальних, економічних, політичних, духовних – відносин, що обмежувало, стримувало розкриття соціального, духовного потенціалу людини;
- формування соціального відчуження людини від повноцінного соціального буття.

Логіці світових процесів суспільного розвитку **відповідає тенденція зменшення впливу держави на різні сфери соціального буття**, що зумовлюють самореалізацію соціального потенціалу людини й утвердження громадянського суспільства з властивими йому регулятивними механізмами, які сприяють розвиткові процесів саморегулювання. **Однак і за цих умов роль держави як суб'єкта соціальної політики залишається дуже вагомою**, значною, тому що процеси об'єктивної саморегуляції мають як конструктивний, так і деструктивний характер, тобто не є абсолютно самодостатніми для розвитку суспільства.

Проте в перехідний період, на етапі суспільної, соціальної трансформації роль держави в упорядкуванні соціальних процесів є головною:

- саме держава має створити основні способи та форми оптимального, ефективного соціального розвитку;
- саме цей суб'єкт соціальної політики має бути основним чинником на шляху об'єктивізації суб'єктивного;
- саме держава є основним чинником створення умов для формування процесів саморегуляції соціально-економічного буття.

Тому ***процесові суспільних, соціальних перетворень в українському суспільстві відповідає тенденція посилення ролі держави в упорядкуванні процесів соціального розвитку***, соціуму взагалі. У процесі суспільної трансформації, руйнування командно-адміністративних форм державного управління й поступового утвердження механізмів соціальної саморегуляції відмова держави від процесів регулювання соціальною сферою неминуче призведе до переважання стихійних чи навіть хаотичних механізмів саморегуляції, зниження діалектичної сталості процесів функціонування соціального буття, зростання соціальної напруженості.

Отже, ***нова філософія державної соціальної політики має полягати в тому, що не слід відмовлятися від держави як її суб'єкта, а докорінно змінити зміст і форми її діяльності в цій сфері суспільного буття***. В основу такої філософії мають бути покладені вироблені державою ***загальні принципи та орієнтири*** щодо реалізації соціальної політики, які б забезпечували людині, соціальним спільностям право на повноцінний соціальний розвиток. Держава повинна не нав'язувати спущені «згори» форми, способи розв'язання соціальних проблем виходячи з якоїсь уніфікованої програми чи жорсткого шаблону, а раз і назавжди відмовитись від функції оперативного втручання в ті чи інші сфери життєдіяльності людини, функціонування соціального буття, що сприяють його збагаченню.

Важливим у державному регулюванні процесів, що впливають на розвиток соціального, має стати ***принцип диференційованого підходу***, який виходив би не з одноманітності, а з багатогранності,

розмаїття життя певної соціальної спільності, урахував неповторність кожної конкретної ситуації, проблеми, специфіку виникнення й прояву суперечності у певній сфері. Для держави, яка здійснює регулятивну діяльність із соціального розвитку, що відбувається на засадах загальних принципів, політика у сфері соціальних відносин має стати політикою людини, **в основу якої покладено соціальну ініціативу, самодіяльність людини.**

Держава повинна **створювати умови для найпродуктивнішої самореалізації такої ініціативи,** творчості у сфері соціального самоутвердження. **Водночас** державне регулювання досліджуваного процесу має враховувати, що **та чи інша ініціатива «знизу», соціальна самодіяльність, самореалізація поряд з прогресивними, творчими моментами містить деструктивні моменти.**

Істотним у діяльності держави як суб'єкта соціальної політики **є створення нею** для кожної людини, соціальної спільності, групи **рівності способів життєдіяльності в освоєнні соціального буття, індивідуальних способів реалізації соціального потенціалу кожного.** На практиці це означає створення державою на основі розроблених нею концептуальних принципів здійснення соціальної політики умов і надання прав для багатогранних, різноманітних способів соціальної людської життєдіяльності.

Потрібно створити такі умови для соціального розвитку, які б урахували різноманітні особливості людей, соціальних спільностей, груп, їх традиції, менталітет, регіональні особливості розвитку, етнічний склад населення. Важливо, щоб таке державне регулювання цим процесом будувалося не на імпульсивній імпровізації, а **на чітких загальних принципах за допомогою індивідуальних засобів, демократичних засад, виключно ненасильницьких методів,** з науковим обґрунтуванням тих чи інших питань, і метою державного регулювання має бути розв'язання специфічних соціальних проблем певної соціальної спільності, групи в поєднанні з інтересами народу загалом.

Держава має здійснювати регулятивну діяльність, спрямовану на соціальний розвиток як безпосередньо, так і опосередковано, створивши відповідні економічні, соціально-

політичні й духовні передумови для збагачення соціального потенціалу суспільства. Держава покликана бути головним знаряддям свідомого й планомірного розв'язання суперечностей процесу розвитку й функціонування соціальної сфери. Регулятивна діяльність має передбачати постійний пошук найраціональніших форм і способів поєднання прогресивних протилежностей з урахуванням інтересів людей, соціальних спільностей, насамперед соціальних класів, верств, груп, народу загалом, з використанням як основного регулятивного механізму власної зваженої соціально-економічної політики, державного прогнозування та координування. Тим самим держава буде здатна не лише створювати об'єктивні умови для свідомого й планомірного розв'язання суперечностей у сфері соціального буття, а й безпосередньо регулювати й розв'язувати ці суперечності.

Процес суспільної трансформації поступово **створює умови для того, щоб людина позбулася тотальної залежності від держави, від владних структур**, які перетворювали її на слухняного виконавця команд, і долучилася до загальнолюдських соціальних цінностей, насамперед до її природних прав. Пріоритетним у цьому процесі є всебічний розвиток демократії, що забезпечувала б автономію і невіддільні соціальні права індивідуальності. Однак **безперечні зрушення**, що намітилися в суспільстві щодо розвитку демократії, **стикаються з низкою суперечностей, проблем, що існують у суспільстві**.

Зокрема, **є суперечність між потребою в розвитку демократичних засад** щодо збагачення змісту соціального буття, створення умов для самореалізації соціального потенціалу людини **і відсутністю в суспільстві глибоких демократичних традицій**, наявними залишками тоталітаризму, командно-адміністративної системи, що звужує соціальний простір людини. Звідси **прояви в суспільстві охлократичних тенденцій**, що йдуть на зміну державній автократії, низькій політичній, соціальній культурі людей. Повільність, непослідовність соціальних реформ, непривабливість національних соціальних реалій значною мірою гальмують процес формування державними структурами нової системи соціальних цінностей.

Важливими **базовими засадами розвитку демократичних процесів** у суспільстві, у сфері соціального буття є **самодисципліна особистості**, відповідальність індивідуальності, які б на основі соціальної, морально-етичної саморегуляції забезпечували поряд з державним регулюванням соціальних процесів реалізацію демократичних принципів соціальної життєдіяльності людини.

Багато говорячи сьогодні про свободу реалізації соціального потенціалу людини, якої справді бракувало в минулі роки, ми часто забуваємо як про **відповідальність**, так і про правові межі тієї свободи, що є безперечною цінністю будь-якого цивілізованого суспільства. **Свобода ніколи не може бути свавіллям**, можливістю здійснення будь-яких вчинків. Утвердження свободи соціального самоздійснення людини передбачає насамперед її внутрішню самоорганізацію, свідоме саморегулювання цінностей соціального буття, керування власними вчинками і соціальними діями.

У контексті зазначеного суттєве завдання держави як суб'єкта соціальної політики полягає у **створенні в суспільстві умов для соціальної безпеки людини**, для реалізації нею своїх соціальних прав, а також усвідомлення нею власної відповідальності за рівень свого добробуту. Жодна соціальна програма, яку реалізує держава, навіть у складний для розвитку час не повинна здійснюватися за рахунок людини, одного соціального класу, соціальної групи, верстви в інтересах іншої. Кардинальні зміни в державному регулюванні соціальним розвитком мають відбуватися в напрямку гуманізації державних структур (сьогодні часто відбуваються процеси їх дегуманізації), зрушень національних державних пріоритетів до першочергового забезпечення соціальних прав людини, визнання пріоритету індивідуальних прав кожної особистості.

Кожна інституціональна форма організації соціального буття і здійснення соціальної політики, маючи безперечні позитивні аспекти, пов'язані зі стабільністю, упорядкованістю соціальних взаємодій, водночас містить елементи деструктивності, консервативності, деінноваційності. Тому абсолютизація ролі соціальних інститутів, держави в системі організації соціальних зв'язків, розвитку соціального буття, реалізації соціальної політики

тією чи іншою мірою пов'язана із загрозою десоціологізації людини, деіндивідуалізації, знеособлення, зниження чинників свідомої саморегуляції соціального захисту та соціальної безпеки.

Перебільшення ролі держави як суб'єкта реалізації соціальної політики, необґрунтована віра в її необмежені можливості у здійсненні соціального захисту й соціальної благодійності **неминуче гальмують життєздатний потенціал особистісної саморегуляції соціального потенціалу людини й суспільства**. А тому ніколи не слід перебільшувати роль держави в регулюванні соціальних процесів, її діяльності як суб'єкта соціальної політики.

Більше того, **абсолютизація ролі й місця держави в суспільному**, зокрема соціальному, житті **істотно гальмує процес самореалізації соціального потенціалу людини**, особистісних засад соціального буття, посилює тенденції державного патерналізму. Водночас недооцінювання ролі держави як суб'єкта соціальної політики так само неприпустимо, адже вона завжди є й буде головною інституціональною структурою в системі суб'єктів управління, регулювання процесів соціального розвитку суспільства.

Політичні партії у структурі суб'єктів соціальної політики

Серед суб'єктів соціальної політики важливе місце посідають політичні партії. **Місце і роль їх як суб'єктів соціальної політики зумовлені ефективністю їх політики, зв'язком із життям, народом, здатністю специфічними для них засобами збагачувати соціальний потенціал суспільства**. Соціально-політичне значення діяльності політичних партій **визначається також активністю залучення громадян до вдосконалення соціального буття**, мірою спрямованості діяльності цих суб'єктів на утвердження в суспільстві соціально-політичної злагоди, соціального миру й стабільності на основі вільного вибору людиною як політичних, так і соціальних пріоритетів.

Діяльність партій, політичних структур загалом, для яких характерні **плюралізм, багатогранність концепцій і принципів**, може бути ефективною й конструктивною лише тоді, **коли вона іманентно є певною системою загальних ідей**,

цінностей, які поділяють усі партії. Такою ідеєю, цінністю, очевидно, могла б стати **загальнонаціональна ідея утвердження соціальної єдності, соціальної злагоди суспільства, соціального миру, створення умов для стабільного рівня соціального добробуту, соціальної безпеки людини й суспільства.** (Приклад «Армія – Віра – Мова»).

Реалізація такої ідеї, цінності – це сфера діяльності, що **здатна об'єднати більшість політичних партій, груп, інших політичних формувань.** Збіг одного з основних інтересів усіх політичних партій має консолідувати їхні зусилля щодо досягнення соціального, національного, громадянського миру, єдності суспільства, його соціальної злагоди.

Оптимізації діяльності політичних партій як суб'єктів соціальної політики сприятиме здійснення ними низки **основоположних принципів**, моментів. Найважливішими серед них є:

- **визнання принципів демократичного консенсусу** важливим фактором самоорганізації діяльності політичних партій як суб'єктів соціальної політики, недопущення ними ізоляціонізму й протиборства;
- **підведення реалізму під політичні платформи діяльності партій у сфері соціальних відносин**, перегляд директив, лозунгів, закликів щодо необхідності підвищення рівня добробуту людей з позицій їх практичності;
- **рішуча відмова від односторонньої спрямованості політичної діяльності на основі суб'єктно-об'єктних відносин**, що склалася в багатьох політичних організаціях;
- **утвердження в суспільній свідомості розуміння діалектичного характеру соціальної єдності суспільства**, яка передбачає його розвиток на основі розв'язання суперечностей у соціальній сфері, плюралізму поглядів, ідей, думок;
- **здійснення глибоких зрушень в ідейно-моральній діяльності політичних партій з формування громадської, соціальної культури** на

основі зміцнення їх зв'язків з масами, розгортання діалогу з людьми з найскладніших проблем соціального розвитку;

– **утвердження в роботі механізму зворотного зв'язку**, функціонування якого є найважливішою умовою ефективного процесу виявлення особливостей соціального розвитку суспільства, його суперечностей, стану соціального добробуту, соціальної безпеки конкретної людини;

– **недопущення абсолютизації ідеологічної роботи** в загальному процесі формування соціальної культури, відмова від віри у всесилля пропаганди як фактору утвердження соціальних цінностей;

– **зміцнення шкали пріоритетів** у партійній роботі із сфери державного й господарського управління **в галузь політики, ідеології, моралі виховання, «людиназнавства»**, значне місце в якому має посісти політичне прогнозування розвитку й збагачення соціального простору і вивчення соціального самопочуття людини в ньому;

– **постійний пошук шляхів, засобів, методів удосконалення й оновлення** механізму реалізації політичними партіями, їх організаціями своєї ролі в соціальній сфері, зокрема і як важливого суб'єкта реалізації соціальної політики.

3. Громадські організації як суб'єкти соціальної політики

Перспективи розбудови демократичної, соціальної, правової та економічно незалежної держави в Україні тісно пов'язані **зі становленням і повноцінним функціонуванням інститутів громадянського суспільства**, зокрема – **громадських організацій**. Доцільність їх участі в розробці та здійсненні заходів соціальної політики з огляду на зростаючу різноманітність і значення індивідуальних і суспільних потреб і цінностей є незаперечною. Водночас **на практиці не відбувається системних зрушень щодо партнерства держави і громадських організацій** у регулюванні процесів соціального розвитку.

Суб'єктність громадських організацій у сфері соціальної політики **зумовлена їхньою роллю** у процесах, що уможливають та забезпечують реалізацію основних функцій соціальної політики, а саме:

- **соціофундаментальної**, тобто підтримання стабільності та упорядкованості суспільства як цілісної соціальної системи;
- **соціоінтегративної**, завдяки якій людина незалежно від її соціального, етнічного, релігійного походження, статі, стану здоров'я, по-перше, не відчуває себе ізольованою, по-друге, отримує можливість реалізувати свій соціальний потенціал;
- **соціально-адаптивної**, під час виконання якої суб'єкти соціальної політики та соціальних програм допомагають тим соціальним групам, які через низку причин не спроможні брати участь у суспільному виробництві, засвоювати альтернативні види соціально-корисної діяльності;
- **соціопродуктивної**, зміст якої в основному зводиться до підтримання у людини потреби і здатності до активного життя;
- **соціодинамічної**, яка спрямована на постійний розвиток якостей людини або соціальних спільнот та способів їхнього життя;
- **функції удосконалення соціальної інфраструктури**, завдяки якій можливо реалізувати цілі соціальної політики.

Розгалужена система недержавних громадських організацій є необхідною **умовою демократії**, одним із загальноприйнятих і найбільш поширених критеріїв якої є **можливість громадян брати реальну участь в управлінні, у вирішенні як державних, так і громадських справ**. Суспільство не може бути демократичним, якщо воно позбавлене таких можливостей. **Тільки створюючи сприятливі умови для розкриття творчого потенціалу громадян і подолання їх соціальної інертності, суспільство отримує спроможність до саморозвитку** способом участі народу в процесі демократизації.

Одним з елементів, що складає основу громадської активності, є прагнення групи населення задовольнити свої спільні інтереси.

Процес становлення громадянського суспільства дослідники умовно поділяють на **декілька основних етапів**.

Першим етапом є **об'єднання суспільства навколо ідей та цінностей, притаманних громадянському суспільству**, та визнання цих цінностей такими, що є основними у визначенні векторів поведінки, у процесі прийняття тих чи інших рішень.

Другим етапом виступає **інституціоналізація громадянського суспільства**. На цьому етапі відбувається **створення організацій, осередків, різноманітних рухів**, які, власне, здійснюють цілеспрямовану діяльність, зорієнтовану на закріплення у суспільстві ідей та цінностей, визнаних основними на першому етапі. **Необхідною умовою** другого етапу є **проведення діалогу між інститутами громадянського суспільства**, налагодження між ними зв'язків як у рамках безпосередньо конкретної держави, так і на міжнародному рівні. На цьому етапі також відбувається **діалог з державою**. **Остання має визнати наявність у суспільстві потенціалу самоорганізації та окреслити правове поле діяльності таких організацій**, адже існування прописаних правових норм надає можливість для більш глибокої і повноцінної взаємодії між громадянським і державним секторами. Коли вказаний процес відбувся, інституційно організовані, поєднані функціональними та комунікативними зв'язками елементи громадянського суспільства.

Третім етапом є **активна взаємодія громадянського суспільства з державою**. Для повного здійснення такого переходу громадські організації повинні бути взаємопов'язаними, становити певну спільноту, перебувати у постійному контакті. Проте це зовсім не значить, що кожна громадська організація, кожна інституція громадянського суспільства не може водночас прагнути досягнення своїх конкретних цілей, які сприяють розбудові та становленню громадянського суспільства, хоч і мають свою специфіку або зорієнтовані на окремі елементи суспільного організму. Досвід роботи громадськості, зокрема громадських об'єднань та громадських організацій, досвід перемог та поразок у

роботі зумовлює актуальну на сьогодні **потребу визначення місця і ролі «третього сектору» у суспільстві.**

Громадські організації здійснюють свою діяльність **на демократичних засадах, якими є добровільність членства та неприбутковість.** Головні **цілі та завдання їх діяльності** полягають у задоволенні і захисті законних соціальних, економічних, творчих, духовних та інших спільних інтересів громадянської, сприянні реалізації громадських ініціатив шляхом усебічної підтримки професійних та громадських починань, залученні найширших верств громадянської до розбудови відкритого громадянського суспільства в Україні.

Важливу роль громадські організації відіграють при розробці та реалізації різноманітних програм, а також у співпраці з іншими громадськими організаціями, участі у програмах іноземних та міжнародних громадських (неурядових) організацій, проведенні міжнародних заходів відповідно до чинного законодавства України, організації та видання нових газет, журналів, самостійне здійснення інших видів інформаційної діяльності або спільно з іншими організаціями на некомерційній основі.

Ще одна з функцій громадських організацій – це **сприяння розвитку громадянської свідомості.** Особливо важливим напрямом убачається **налагодження послідовної роботи з ініціативними групами та громадськими організаціями в малих містах та сільських районах,** розробка та реалізація спільно з усіма зацікавленими особами ініціатив, які наразі є найбільш важливими для громадянської та суспільства.

У процесі співпраці між громадськими організаціями та органами місцевого самоврядування зростає довіра громадян до влади. Виявлення громадської ініціативи, через яку громадяни захищають свої інтереси, а також активна діяльність місцевих недержавних організацій **сприяють налагодженню діалогу між громадянами та органами влади.** Такий діалог можливий за умови контролю за якістю надання державних послуг на місцевому рівні, а також зміцнення спроможності недержавних організацій залучати громадян до процесу формування політики. Ця спроможність **передбачає, зокрема, такі навички:**

- проведення громадських слухань; здійснення опитувань щодо якості державних послуг;
- дослідження державної політики за галузями;
- організація тренінгів для журналістів;
- заснування консультативних органів, де державні службовці працюють разом з представниками громадських організацій.

Утвердження дієздатних громадських організацій у сфері соціальної політики є закономірним і необхідним процесом на даному етапі розвитку демократичного суспільства в Україні. Водночас **це є базисом посилення соціального характеру держави.**

Досвід країн сталої демократії переконливо свідчить, що громадські організації успішно працюють над розв'язанням багатьох соціальних проблем, при цьому сприяючи самореалізації громадян, орієнтуючи їх на широку суспільну активність. **Однак слід взяти до уваги, що теоретичні здобутки зарубіжної науки та практика їх застосування в українських умовах неодмінно мають зазнати певного коригування. Це обумовлено насамперед специфікою історико-правового та політичного розвитку України, обставинами економічного та соціально-психологічного характеру.** Не буде перебільшенням сказати, що ми повинні пройти через надзвичайно важливе і відповідальне випробування зрілості української державності, а саме – забезпечення умов для повноцінного функціонування усіх ключових суб'єктів соціальної політики, насамперед – держави і громадських організацій. Зрозуміло, що це потребує наявності міцних інтегральних підвалин у діяльності самих громадських організацій, а також законодавчого закріплення за ними власних, окремих від державних, функцій.

4. Механізми та інструменти соціальної політики

Важливим питанням соціальної політики постає **проблема формування механізму її практичного впровадження.** Однак ні зарубіжні, ні вітчизняні дослідження з проблем соціальної політики **не дають чіткого визначення цього поняття,** його елементного складу та алгоритму формування. Загалом у науковій

літературі прослідковується **два підходи**: - визначення механізму політики **через вибір сукупності інструментів** (Пол М. Браун, О. Іванова, Леслі А. Пал) та – **формування відповідного ресурсного забезпечення** (П. Шевчук, М. Волгін та ін), які є досить звуженими й не враховують усіх аспектів реалізації політики.

Соціальна політика **знаходить свій вияв в управлінні, регулюванні соціальних процесів**, а тому механізм її **впровадження може бути визначено через механізм управління, регулювання**, тобто тієї складової частини системи управління, що забезпечує вплив на фактори та чинники, від яких залежить результат функціонування та розвитку об'єктів соціальної політики.

При цьому **прихильники першого підходу** серед елементів механізму **виділяють систему органів управління, відповідні підсистеми, структури цих органів та систему правових норм**. Представники **другого підходу** визначають: **систему управління, соціальні і правові норми, способи визначення цілей, управлінський процес; об'єкти, суб'єкти управління, взаємовплив між ними чи методи впливу; сукупність практичних заходів, засобів, важелів, стимулів, форм, способів впливу**.

Дотримуючись структурно-функціонального напрямку, дещо ширше підходить до визначення механізму управління **М.Круглов**, який до його елементного складу відносить: **цілі; завдання управління; фактори управління**, тобто ті властивості та елементи об'єкту, його зв'язки з оточуючим середовищем, на які здійснюється вплив в інтересах досягнення поставлених цілей; методи впливу на ці фактори; **ресурси управління**, при використанні яких реалізується вибраний метод управління та забезпечується досягнення поставлених цілей.

Дотримуючись такого підходу, **вихідними елементами** для формування механізму управління соціальним розвитком є **конкретний об'єкт соціальної політики та певні цілі щодо зміни стану цього об'єкта, які трансформуються в низку завдань управління**.

У відповідності до природи факторів управління вибираються методи впливу. Водночас слід зауважити, що в

управлінні, регулюванні суспільних процесів **широко використовуються різні види методів управлінського впливу**, однак їх застосування має здійснюватися в комплексі, що забезпечить ефективність та дієвість механізму управління соціальними процесами.

Нарешті визначається **сукупність ресурсів**, за допомогою яких організовується управлінський вплив на фактори управління та які також можуть мати різну природу й формуються в результаті взаємного впливу. Якщо ж неможливо сформувати необхідний набір ресурсів, слід переглянути набір методів та факторів управління.

Результатом формування і дії механізму управління буде приведення стану об'єкта соціальної політики відповідно до поставлених цілей. Таким чином, **комплексний механізм управління соціальним розвитком є сукупністю різних за природою способів цілеспрямованого впливу суб'єктів управління на їх діяльність та на фактори й чинники, від яких залежить результат соціального розвитку, задля досягнення цілей соціальної політики.**

При цьому **залежно від факторів управління**, які можуть мати економічну, соціальну, організаційну, політичну і правову природу, **виокремлюють економічні, мотиваційні, організаційні, політичні та правові механізми**, які формуються під впливом права та які мають застосовуватися у комплексі.

Важливим при аналізі механізмів та інструментів соціальної політики є **методи впливу на соціальні процеси**. У загальноприйнятому розумінні термін «метод» означає **спосіб чи прийом здійснення чого-небудь, засіб досягнення поставленої мети**. Виходячи зі специфіки управлінської або регулятивної діяльності:

Метод управління соціальним розвитком визначається як **сукупність інструментів, важелів, засобів впливу на соціальні процеси та діяльність суб'єктів соціальної політики**.

В практиці управління **напрацьовано цілий арсенал управлінських методів, однак єдиного підходу до їх класифікації не сформовано**. Дослідники класифікують методи

державного впливу на процеси суспільного розвитку **за цілою сукупністю критеріїв**, як-то:

- суб'єктів впливу (державні, громадські, ринкові);
- об'єктів впливу (галузеві, функціональні);
- характеру впливу (прямі, непрямі);
- рівнів впливу (загальнодержавні, місцеві);
- часу дії (довгострокові, короткострокові);
- масштабів втручання (загальні, часткові);
- способу прийняття (правові, неправові);
- характеру дії (стримувальні (обмежуючі), стимулюючі, комплексні).

Один із сучасних українських дослідників проблем соціального розвитку **П. Шевчук**, визначаючи цілі соціальної політики, **вважає найголовнішою її метою** – в межах усіх без винятку держав – **надання особливого захисту та допомоги недієздатним та нужденним групам населення**, не заперечуючи, щоправда, й такої мети як створення умов для розвитку та оптимального функціонування соціальних відносин, всебічного розкриття творчого соціального потенціалу людини, особистості, її сутнісних сил. Відповідно, **соціальну політику він вважає одним із видів регулювання держави**, «яка називається державою загального добробуту та взяла на себе обов'язки забезпечувати певний добробут населення», відзначаючи водночас, що найбільш цілісним і лаконічним визначенням цього поняття слід вважати те, яке є ширшим, ніж держава загального добробуту, і включає програми, служби та заходи, що переслідують соціальні цілі, охоплюючи різноманітні сфери життєдіяльності членів суспільства (виробничу, духовну, побутову), регулюючи стосунки між суспільством, колективом, особою не тільки у кожній із цих сфер, але й і в зонах їхньої взаємодії.

Інструменти соціальної політики – це **специфічні засоби, знаряддя, за допомогою яких здійснюється реалізація соціальних зобов'язань держави**. Ефективність досягнення мети **забезпечується правильним вибором сукупності інструментів**. В свою чергу, вибір знаряддя політики має супроводжуватися відповіддю на запитання, яким фактично доступним є перелік інструментів управління. Слід

відмітити **відсутність сталого підходу до визначення сукупності знарядь політики** та їх групування, **відмічається широкий спектр їх класифікації**. Зокрема, залежно від ступеню законного примусу **виділяють саморегулювання, спонукання, видатки, державне регулювання, державну власність** (Б. Дурн). Подібну класифікацію запропоновано **П. Брауном**, який **до знарядь політики відносить переконування (інформування), видатки, регулювання, альтернативне забезпечення товарами і послугами**. Більш докладний аналіз інструментів запропоновано **К. Гудом**, який, по-перше, **ділить їх на детектори** (засоби виявлення) **та ефектори** (засоби виконання), по-друге, **виділяє чотири класи ресурсів влади**, які можна використовувати як засоби виявлення чи виконання. Це: **центральність** (перебування в центрі інформаційної чи суспільної мережі); **владні повноваження** (право офіційно вимагати, забороняти, гарантувати та судити); **фінансові ресурси** (грошові запаси); **організації** (володіння людьми з різноманітними професіями, землею, будівлями, матеріалам та обладнанням).

Вітчизняні науковці у галузі державного управління та регулювання, як зазначалося, **поділяють інструменти за змістом впливу, приналежності до певного виду методів управління та/чи регулювання** (правові, економічні, адміністративні, соціально-психологічні).

Усі названі інструменти можуть **використовуватися у будь-якому напрямі державної політики, в тому числі і соціальному**. Перелік інструментів, **які використовуються переважно у соціальній політиці** визначено **Т.М. Ганслі**. Використовуючи підходи до класифікації інструментів політики вітчизняних фахівців та враховуючи перелік знарядь, запропонованих зарубіжними фахівцями, передусім **Т.М. Ганслі, система інструментів соціальної політики може бути представлена чотирма блоками** залежно від змісту знаряддя політики.

1. Правові:

- права та правові титули;
- права та правові вимоги та захист.

2. Економічні:

- фінансові трансферти;
- безготівкові субсидії;
- оподаткування;
- страхування;
- кредити.

3. Організаційно-адміністративні:

- заборони, обмеження, спеціальні стягнення;
- міжгалузеві консультації та угоди;
- соціальні стандарти;
- ліцензування;
- заходи стосовно взаємодії груп та установ.

4. Соціально-психологічні:

- соціальні послуги;
- інформація;
- консультування, рекомендації;
- спонукання, заохочення.

Соціальна робота є надзвичайно важливим інструментом соціальної політики. При цьому **соціальна політика, визначаючи зміст, спрямованість, нормативно-правову базу соціально-педагогічної роботи, водночас є і методологічною, організаційно-практичною основою, яка диктує методи, форми і технології соціальної роботи.**

Проте соціально-педагогічна робота є не лише засобом реалізації соціальної політики. Вона, завдяки наявності зворотного зв'язку, **виступає своєрідним соціальним індикатором, який показує реальні наслідки соціальної політики, рівень її життєвості і ефективності.** Саме **система соціально-педагогічної роботи** як діяльність з надання матеріально-фінансової, морально-правової, психолого-педагогічної допомоги людині, сім'ї, групі осіб, котрі потрапляють у складну життєву ситуацію, **засвідчує зміст і спрямованість соціальної політики, реальні можливості суспільства і держави у сфері соціального захисту і підтримки людини.**

Успішно реалізовувати соціальну політику і належно вести соціально-педагогічну роботу можуть

лише люди, які відповідають певним професійно-якісним характеристикам. При цьому слід брати до уваги не лише якості особистості, але й ціннісні характеристики даної професійної діяльності, оскільки незаперечні їх взаємодія і єдність.

Цінності професійної діяльності можна визначити як **певну домінуючу потребу** (служити своєю професією на благо інших людей), **яка орієнтує** (чи акумулює) **професійно-особистісну активність соціального педагога чи соціального працівника на досягнення цієї гуманної цілі.**

Однією з передумов успіху, ефективності соціально-педагогічної роботи є **вміння спеціаліста визначати проблеми і потреби на різних рівнях: індивідуальному, міжособистісному і суспільному.**

Одним з основних інструментів в Україні вважається **фінансова допомога**, за допомогою якого намагаються покращити всі існуючі соціальні негаразди. Часто доволі ефективним виявляється надання безготівкової допомоги. Прикладами такої допомоги є житлові субсидії, часткове зменшення вартості товарів та послуг. Можливо варто було б поширити вже існуючу практику талонів на харчування.

Оподаткування. Важливим аспектом застосування цього інструмента в Україні на сьогодні є введення податкових пільг (для малозабезпечених сімей, на утриманні яких знаходяться важко хворі або інваліди, котрі потребують постійного догляду і при відсутності останнього підпадають під опіку держави; для молодого подружжя при народженні дитини; для сімей, які усиновлюють, беруть на утримання (fostering) дитину або людину похилого віку; для безробітних, що починають власний бізнес.

Послуги. Перекваліфікація на більш конкурентоспроможну спеціальність, хоча з першого погляду потребує більше затрат, ефективніша за наслідками ніж довготривале надання допомоги по безробіттю; послуги по догляду вдома самотніх інвалідів та похилих в багатьох випадках вдало замінюють утримання у будинках-інтернатах для престарілих та інвалідів.

До групи інструментів соціальної політики, що використовуються для профілактичних заходів, можна віднести:

- **консультування, рекомендації чи заохочення бажаної діяльності;**
- **консультаційні та рекомендаційні програми** щодо підтримання здорового способу життя; планування сім'ї; профорієнтаційне консультування;
- **спеціальні стягнення** за персонально чи соціально небезпечну поведінку засобом штрафів, додаткових податків. Наприклад, **зловживання алкоголем та тютюном** веде не тільки до «саморуїнування», але й має вплив на оточуючих (зокрема «пасивне куріння») що призводить до зростання витрат на лікування осіб, що постраждали внаслідок цього. В деяких країнах, що можна запозичити і Україні, встановлено штрафи за паління в громадських місцях.

Для вирішення деяких проблем в сфері зайнятості, соціального захисту, використовуються **різноманітні угоди**. А саме: міжнародні угоди між країнами щодо регламентації трудової міграції, пенсійного забезпечення мігрантів; угоди між соціальними партнерами: тарифні угоди, про субсидування модернізації нерентабельних чи застарілих виробництв для запобігання безробіття та інші.

Заходи стосовно взаємодії груп населення та установ. Інструмент, на який варто звернути пильну увагу і який найменш використовується в Україні, головним чином, через нерозробленість механізму застосування, недосконалість правового регулювання. Це може бути **впровадження пенсійних програм за місцем роботи, створення інших соціальних програм, доповнюючих або альтернативних державним.**

5. Моделі соціальної політики

Питання щодо класифікації моделей соціальної політики є **дискусійним**, а тому серед дослідників **відсутня єдина точка зору на неї**. Це обумовлено тим, що **більшість країн світу, які реалізують свою соціальну політику, мають як спільні, так і специфічні ознаки**. Комісія Європейського Союзу з розробки уніфікованої моделі соціальної політики для європейських країн **виділяє дві основні моделі** соціальної політики:

- **«бісмарківську»**

– «беверіджську».

Модель Бісмарка. Основною характерною рисою цієї моделі є те, що вона **передбачає жорстку систему взаємозв'язку між рівнем соціального захисту й успішністю (тривалістю) професійної діяльності працівника.** Виходячи з цього, **соціальні права людини** за даною моделлю **обумовлюються тими відрахуваннями, які виплачуються працівником впродовж усього активного життя.** Соціальні виплати набувають форми **відкладених платежів** (страхових внесків). З цією метою **страхові каси,** керовані працедавцями та найманими працівниками на паритетній або розподільчій основі, **збирають обумовлені колективними договорами відрахування із заробітної плати.** З них формуються різноманітні **професійні страхові фонди та здійснюються соціальні виплати** (відповідальність за фінансову рівновагу і збереження коштів несе правління страхових кас). «Бісмарківська» модель соціальної політики виходить з того, що **соціальний захист людини має бути незалежним від держави,** її фінансового, бюджетного забезпечення (виключення стосується тільки сімей із недостатніми можливостями активної трудової діяльності, для яких існує система національної солідарності, що реалізується через муніципальні соціальні служби для малозабезпечених, або добродійність). Але соціальна діяльність забезпечених служб розглядається лише як допоміжна.

Модель Беверіджа. Цю модель започаткував **у 1942 р.** голова комітету соціального страхування та соціальних служб Великої Британії Беверідж, який **запропонував увести в цій країні систему соціального захисту, яка передбачала страхування на випадок безробіття, непрацездатності, медичної допомоги, виходу на пенсію чи у відставку, похоронних витрат, а також грошової допомоги матерям, удовам, розлученим, дітям.** «Беверіджська» модель передбачає, що **будь-яка людина, незалежно від її соціально-трудової активності, має право на мінімальний соціальний захист** (наприклад пенсійне страхування передбачає соціальні пенсії, які на відміну від професійних, покликані забезпечити мінімальний прибуток усім людям похилого віку незалежно від їх відрахувань від заробітної

плати) **в разі хвороби, старості або іншої причини погіршення свого добробуту. Джерелом фінансування основних складових системи соціального захисту є державний бюджет, який формується з податків.** В основі «беверіджської» моделі лежить **принцип національної солідарності, який ґрунтується на концепції розподільчої справедливості.** Саме «беверіджська» модель була **покладена в основу ідеї «держави загального добробуту»,** у відповідності до якої людина має бути опікувана суспільством, державою «від колиски до могили». Модель Беверіджа в соціальній політиці **реалізують насамперед скандинавські країни, а також Великобританія.**

В залежності від географічного розташування західних країн **модель Бісмарка також називають європейською (або «континентальною»), а модель Беверіджа – північною (або «нордичною»).**

Р. Тітмус виділив **три моделі:**

- залишкову,
- інституційно-перерозподільчу та
- модель індустріальних досягнень.

В основу цієї класифікації було покладено принцип розподілу державної соціальної допомоги.

Р. Мішра поклав **в основу класифікації такі критерії, як:**

- ступінь втручання держави,
- потреби як підґрунтя для соціальних програм,
- спектр соціальних послуг,
- охоплення населення соціальними програмами,
- розмір соціальних виплат,
- відсоток національного прибутку, що витрачається на соціальну сферу,
- застосування перевірки нужденності під час призначення соціальної допомоги,
- статус клієнтів,
- роль недержавних організацій тощо.

Вчений виділив **залишкову, інституційну та соціалістичну моделі,** наголошуючи на тому, що моделі

відрізняються не стільки фундаментальними принципами, скільки історичними умовами, в яких вони формувалися.

Наступна класифікація належить **Г. Еспінг-Андерсену**, який запропонував схему, що **розрізняє держави загального добробуту на основі** :

- змін у системах стратифікації,
- ступеня розширення соціальних прав і суспільно-приватної організації соціального забезпечення.

Відповідно до його схеми, **США, Канада та Австралія є прикладом «ліберальної» держави загального добробуту**, з помірним соціальним захистом, яка **протиставляє одержувачів соціальної допомоги й решту громадян**, а також частину своїх функцій передає громадянському суспільству як суб'єктові соціальної допомоги.

Франція, Німеччина й Італія належать до «консервативної корпоратистської» моделі держави загального добробуту. У такій державі **соціальні права є невід'ємною частиною визначених статусів**. Для цієї моделі **визначальним є принцип субсидіарності**, згідно з яким **на допомогу людині мають прийти насамперед інститути громадянського суспільства, і лише в разі їхньої неефективності – держава**. Великого значення за цієї моделі набуває **система страхування**.

І, нарешті, **Швецію, Данію, Норвегію та Нідерланди Г. Еспінг-Андерсен зараховує до соціально-демократичної (скандинавської) моделі держави загального добробуту**. Така модель **передбачає розширення соціальних прав і прагне до ліквідації соціальної нерівності**. Вона **ґрунтується на забезпеченні добробуту для всіх представників суспільства**.

В американській моделі соціальної політики присутній лібералізм. Система **базується на принципі відокремлення соціального захисту від вільного ринку й обмеження захисту лише тих, хто не має інших доходів, крім соціальних виплат**. Загалом **при такій моделі забезпечується досить високий рівень і якість життя основної частини населення**.

Більшість американців (85%) становлять «середній клас» населення за рівнем достатку. Належність до середнього класу означає, що люди добре живуть, мають машини, користуються відпусткою і здатні сплатити, хоч би частково, навчання своїх дітей в університеті. Такі люди працюють на фабриці, управляють магазинами або є кваліфікованими вчителями, медичними працівниками. Сюди відносять фермерів, поліцейських, комівояжерів. **Бідність в Сполучених Штатах визначити важко. Як правило бідною вважається сім'я з трьох чоловік, річний дохід якої становить 8000 доларів або менше.**

Заходи для подолання бідності різноманітні. Один із заходів – це **надання допомоги у соціальному забезпечення**, що являє собою щомісячні суми, які виплачуються державою тим особам, чий дохід не забезпечує таких основних потреб, як їжа, дах і одяг.

Поворотним моментом у формуванні соціальної політики був **1935 рік** (прийняття основоположного закону про соціальне страхування в рамках «Нового курсу» президента **Ф. Рузвельта**). **«Велика депресія» 1929-1932 рр. розорила ціле покоління американців**, із її безпрецедентного безробіття і зубожіння почалося і поступово посилювалося **втручання держави в регулювання соціальної сфери.**

Адміністрація Рузвельта **вперше офіційно визнала відповідальність держави за соціальний захист громадян.** Були введені **державне соціальне страхування у формі двох основних програм** (пенсійне забезпечення та компенсація по безробіттю) і **дуже обмежена програма державної допомоги найбіднішим, голодуючим.** Однак, **переконаність** в тому, що **соціальне страхування фактично знищує необхідність у прямій допомозі** **незможним**, надовго залишилася домінуючим фактором формування соціальної політики в США. **Закон 1935 р. встановлював принципові відмінності між соціальним страхуванням**, коли державні програми фінансувалися за рахунок внесків найманих працівників і підприємців, і **фінансованими з бюджету програмами допомоги**, які розглядалися як громадська благодійність (**на**

відміну від інших країн, де виражених відмінностей між соціальним страхуванням та забезпеченням не проводилося). **Рузвельт ставився до допомоги як до явища, яке підриває особисту незалежність і підприємливість**, руйнує трудову етику і т. д., **державна допомога розглядалася як тимчасова міра**, виправдана надзвичайними обставинами.

Подальший розвиток державної соціальної політики в США відзначений наступними етапами: 1939 р. – **поширення страхування на членів сімей застрахованих**; 1956 р. – **введення страхування з непрацездатності та інвалідності**; середина 60-х років ХХ ст. – **заснування системи медичного обслуговування**: окремо – для людей похилого віку («Медікер») і офіційно визнаних бідними осіб («Медікайд»); 1975 р. – **введення системи індексації пенсій** і багатьох видів допомог.

На початку 60-х років ХХ ст. у США в рамках побудови «Великого суспільства» **президент Л. Джонсон** офіційно оголосив про **початок боротьби з бідністю**. Закон 1962 р. встановив законодавчі основи бюджетного **фінансування програм допомоги як складової частини політичної стратегії держави, спрямованої на створення суспільства загального добробуту**.

У 1990-і рр. **адміністрацією Клінтона** у якості допомоги шести мільйонам глав сімей, т. зв. «працюючим біднякам», **було піднято до 4,25 дол. за годину федеральний мінімум зарплати**. У рамках об'єданого федерального бюджету **був створений цільовий інтегрований фонд соціального страхування** з заборонаю використання коштів фонду для фінансування будь-яких державних програм, крім страхових. **Були звільнені від сплати податків т. зв. індивідуальні пенсійні рахунки**. Адміністрація **Барака Обами** започаткувала також широкомасштабну **реформу у системі освіти та охорони здоров'я**.

Щоправда, політика **Д. Трампа** не відповідала цій тенденції. До влади він **йшов під гаслами скорочення дефіциту бюджету і ліквідації державного боргу, не пропонуючи, втім, конкретних програм**, в чому і не було потреби. Спадок Кеннеді і Джонсона у галузі соціальної політики глибоко ненависні

Трампу і переважній більшості представників республіканської партії.

В його соціальній програмі – **скорочення соціальної підтримки нужденним**. Повернення програми по старості і безробіттю **до норми, прийнятої ще у 1935 році** Френкліном Рузвельтом. Скорочення пенсій по інвалідності.

Принципова позиція Трампа – **не треба годувати дармоїдів**. Він ініціював **глибоке урізання асигнувань на студентські позики, доступне житло, фудстемпи і Медікейд** (програма, що діє на федеральному і штатних рівнях, яка допомагає оплачувати медичні витрати осіб, що мають обмежений дохід і відповідають низці критеріїв. Таких в Америці чимало. А оскільки медицина в США вкрай дорога, то Медікейд дозволяє мільйонам американців отримувати мінімальну турботу з її боку).

Джон Байден прихильник **допомоги бідним сім'ям, виплати по безробіттю**. **Стабілізував ринок праці**: рівень безробіття в країні різко скоротився з 15% у середині 2020 року до лише 3,5% зараз, що відповідає найнижчому показнику за 50 років.

Пріоритет вітчизняному виробництву і вітчизняним товарам.

Підтримує універсальну державну систему охорони здоров'я, безкоштовну освіту в коледжі, податок на багатство.

Ліберальна модель соціальної політики є характерною і для **Великобританії**. Основними принципами даної моделі є:

- **мінімальна залученість держави в ринкові відносини,**
- **обмежене застосування заходів державного регулювання,**
- **соціальна підтримка громадян здійснюється за рахунок розвинених систем страхування виплат.**

Державою використовуються незначні трансфертні платежі, отримані внаслідок сплати податків, для надання допомоги та субсидій певним верствам населення. Матеріальна допомога має адресну спрямованість і надається лише на підставі перевірки її необхідності.

Значний **вплив на соціальні програми** Великобританії мають **демографічні зміни**, в тому числі і **старіння населення**.

Старіння населення потребує збільшення видатків не тільки на пенсії, але й на охорону здоров'я. В основі соціального забезпечення є **три види виплат**:

- **пенсії та допомоги в національній системі страхування**, які передбачають фіксовані відрахування від заробітної плати всіх громадян, в яких прибуток становить 39 фунтів стерлінгів в тиждень і вище;
- **універсальні допомоги**;
- **вибіркові допомоги**, які обумовлені перевіркою того чи потребує такої допомоги особа, чи ні.

Незважаючи на різноманітну систему виплат **також існують податкові пільги та знижки**, які впливають на розподіл ресурсів між різними групами населення і можуть бути альтернативою прямим державним виплатам. **Існує також соціальне забезпечення за місцем роботи**. Велика кількість підприємців забезпечують допомоги у зв'язку з хворобою, вагітністю та пологами, звільненню у розмірах, які перевищують встановлений державою мінімум. Цікавим способом здійснення пенсійного забезпечення є **пенсія за місцем роботи**, яка замінює частину державної пенсії. Фірми, які здійснюють приватне страхування, отримують податкові субсидії. **Збільшення пенсій та допомог випереджує ріст інфляції**. На підтримку охорони здоров'я, освіти та пенсійного забезпечення надходить більш як 2/3 соціального бюджету.

Шведська модель (Швеція, Норвегія, Фінляндія та інші країни) – **найбільш соціалізована**, тобто **економіка найбільшою мірою працює на задоволення потреб членів суспільства**.

Вона **відзначається надзвичайно високою часткою ВВП**, яка розподіляється через бюджет (понад 50%), **аккумуляванням у руках держави значних фінансових ресурсів, домінуванням ідеї рівності та солідарності** у здійсненні соціальної політики, **активною упереджувальною політикою, профілактичними заходами у сфері зайнятості, жорсткою політикою доходів, високим рівнем соціального захисту** населення, що забезпечується в основному за державні кошти.

Тут **соціальна політика тісно пов'язана з державним регулюванням економіки**, яке має чітко виражену **соціальну спрямованість**, тобто **соціальна політика виступає як мета економічної діяльності держави**.

Обов'язки держави у сфері забезпечення добробуту й соціальних прав громадян закріплені Конституцією Швеції 1974 року. Шведська модель соціальної політики **вирізняється лібералізмом щодо таких питань сімейної політики, як незаконнонароджені діти, розлучення, гомосексуалізм, сексуальна просвіта**. У Швеції також ліберально ставляться й неабияк **підтримують самотніх матерів та їхніх дітей**. Відносно **толерантне ставлення й до спільного проживання без реєстрації шлюбу**. Ця модель **заохочує контроль над народжуваністю**.

Швеція – країна, яка **вважається зразком «третього», або ж соціал-демократичного шляху**, сучасного розвитку в Європі. Інші або розпались (Югославія), або значною мірою (особливо, коли йдеться про вільний ринок послуг і розвиток малого та середнього бізнесу) **відійшли від соціалістичних постулатів (Норвегія, Данія, Фінляндія)**.

Сьогодні ця країна – **одна з найрозвиненіших держав, де найкращі досягнення в сфері забезпечення громадян**. Деякі аналітики відзначають змішаний характер шведської економіки, яка **поєднує ринкові відносини й державне регулювання**.

Інша характерна риса післявоєнної Швеції – **специфіка відносин між працею та капіталом на ринку праці**.

У шведській політиці вочевидь **переважають два чинники**:

- повна зайнятість,
- вирівнювання прибутків.

Активна політика на високорозвиненому ринку праці й винятково великий державний сектор (при цьому мається на увазі передусім сфера перерозподілу, а не державна власність) розглядаються як результати цієї політики.

На парламентських виборах у вересні 2010 року **правоцентристська коаліція** здобула перемогу над представниками лівого, соціал-демократичного табору, якому шведи значною мірою завдячують зростанням свого добробуту в минулі

десятиліття. **Соціал-демократи, отримавши трохи більше 30% голосів**, виявилися у становищі опозиції, маючи із союзниками – зеленими і лівими – 156 мандатів проти 173, які отримав консервативний блок правоцентристів під гаслом «Альянс за Швецію» на чолі з прем'єр-міністром **Фредриком Рейнфельдом**.

Скасовується безплатна вища освіта, очевидно, внесуться певні зміни до трудового законодавства з метою стимулювати зайнятість. **Знижується роль і вплив профспілок**. Глобальна криза і вимога урізати держвитрати зумовили нові **обмеження у фінансуванні пенсійного забезпечення, медицини**. Водночас було знижено податки. Правлячий «Альянс за Швецію» також продовжує політику приватизації держпакетів акцій у великих фірмах. Загалом на руку консерваторам зіграло те, що їхні заходи виявилися дієвими і своєчасними саме в період глобальної кризи, і національна економіка змогла її в цілому безболісно пережити. Тому для того, **щоб «шведська модель» держави високого добробуту громадян залишалася життєздатною, її необхідно реформувати**.

Норвегія

Якщо в багатьох країнах запорукою благополуччя вважається жорстка бюджетна економія на підвищенні рівня життя, то в **Норвегії саме підвищення рівня життя і, відповідно, купівельної спроможності населення офіційно визнається основою зростання всієї економіки**. Звичайно, після сплати податків (в середньому це 30-40% номінальної заробітної платні) і повернення кредитів банкам сума, що залишилася, вже не так велика – близько 2,0-3,0 тис. дол. Потрібно сказати, що **практично кожен норвежець винен банкам, оскільки і житло, і машину, і меблі він придбав, як правило, в кредит, розплатуючись потім 20-25 років**. Але ціна цього «життя у позику» цілком виправдана: норвежці з молодих років одержують все необхідне для комфортного життя, хоча і вимушені платити кожного місяця досить пристойні суми банку – від 5 до 10 тис. крон (1,0-2,0 тис. дол.).

Соціально-економічна політика норвезького уряду ґрунтується на основі обліку промислових і соціальних

інтересів усіх регіонів країни. Пріоритет віддається розвитку національної промисловості, що базується на розвитку конкурентоспроможного бізнесу, **сприянню відкриттю нових підприємств і створенню нових робочих місць**. На ці ж цілі Норвезький фонд промислового і регіонального розвитку виділяє спеціальні гранти.

Величезну роль у формуванні державної соціальної політики **відіграють органи місцевого самоврядування. Питання охорони здоров'я, освіти і соціального забезпечення входять у їхню компетенцію**. Кожна комуна (кількість яких в Норвегії – 435) має свою муніципальну раду, котра опікується питаннями місцевого самоврядування. **Комуни та інші регіональні органи влади мають власний бюджет**, до якого входять і урядові субсидії. **Ці кошти витрачаються за рядом напрямів соціальної політики**.

Не менш важливою, але вже економічною умовою є **наявність коштів для фінансування системи соціального захисту і соціальної допомоги**, що утворюються завдяки бюджетноподатковій політиці (у країні діє прогресивна податкова система).

До основних прямих податків належать: - майновий податок, - рентні платежі, - податок на прибуток корпорацій (базова ставка становить 28%) і - прибутковий податок з приватних осіб, крім зазначених існують ще і - місцеві (комунальні) податки, наприклад, на воду.

Але **основна частина доходів** бюджету Норвегії **поступає від шельфової економіки (нафти і газовидобування)**, причому держава оподатковує нафтовий прибуток 78% податком. Надходження від нафтовидобутку настільки великі, що урядом в 1990 році було вирішено організувати спеціальний Державний нафтовий фонд. У 2006 році він був перетворений на Державний пенсійний фонд, об'єднаний із Фондом національного страхування під єдиною назвою – Державний пенсійний фонд – Глобал (The Government Pension Fund – Global). Величина Фонду досягла в травні 2008 року астрономічної суми – понад 2,359 трлн. крон (або 463,5 млрд. дол. за поточним курсом долара на 01.05.2008 р. – 1 дол. = 5,09 крон), що становить приблизно 97,8 тис. дол. на кожного мешканця країни.

У Норвегії **всі громадяни є членами державних фондів страхового і пенсійного забезпечення**, що охоплюють надання медичної допомоги, отримання пенсій через старість або через інвалідність, поліпшення умов життя сімей, що мають дітей.

У Норвегії **найвищі галузеві зарплати** в 2007 р. виплачувалися в нафтогазовій і гірничодобувній промисловості, в середньому – 52 тис. крон (більше 10 тис. дол. на місяць). Заробітна плата управлінського персоналу **ненабагато перевищує оплату праці працівників промисловості** (вищий склад управлінського персоналу одержує в середньому 62,8 тис. крон або 12,3 тис. дол.). **Співвідношення між найбільш високим і мінімальним рівнями оплати праці становить 2:1.**

Варто додати наступне: **щоб отримувати допомогу з безробіття людина має заробити не менше 105 тис. крон (20,6 тис. дол.) за останній рік**, і тоді вона одержуватиме допомогу в розмірі 62% від заробітку від року до двох років. У країні розвинена і **нематеріальна державна допомога з безробіття**: існує **єдина система реєстрації вільних вакансій, підготовки і перепідготовки кадрів на численних безкоштовних курсах.**

Криза останніх років не оминула і цю країну. З осені 2007 року рівень безробіття в Норвегії підвищився, проте воно залишається на низькому рівні за історичними і світовими стандартами. У 2008 році її показник становив 2,6%, у кінці 2009 року воно досягло майже 5%. Згідно з оцінками статистичного управління Statistics Norway, середній рівень безробіття в 2010 і 2011 роках становить 4,7%, або 125 000 осіб.

Ще одним важливим завданням соціальної політики є **адаптація іммігрантів до умов життя в Норвегії**. У основі імміграційної політики лежить **принцип мультикультурного розвитку**, що означає участь іммігрантів у житті норвезького суспільства на тих же умовах і з тими ж обов'язками, які має корінне населення. **Фінансування цієї діяльності здійснює уряд**, але організація практичної роботи (проведення курсів норвезької мови, перепрофілювання або навчання іммігрантів) входить в компетенцію

місцевої влади. Згідно зі статистичними даними, у Норвегії **в 2007 році** було зареєстровано 125 тис. іммігрантів (**приблизно 2,7% населення країни**). **За останні 10 років кількість іммігрантів подвоїлася**. Найбільше число іммігрантів-біженців прибуло **із Ірану, Іраку і Боснії** (приблизно по 10 тисяч осіб із кожної країни); іммігранти із Туреччини і Польщі в основному прибувають до країни по трудовій візі. У I кварталі 2008 року кількість іммігрантів, що працюють в різних галузях норвезької економіки, становила 30 тис. осіб. **Іммігранти виконують ті роботи, за які корінні жителі братися не хочуть**: прибирання приміщень, догляд за тяжкими хворими і т. ін. Протягом багатьох років вони отримували за свою працю значно меншу плату, ніж офіційна, але кілька років тому **в Норвегії був прийнятий закон**, згідно з яким оплата праці має здійснюватися за таки принципом: **однакова оплата за одну і ту ж працю, незалежно від того, корінний житель її виконує чи іммігрант**.

Дещо схожа зі норвезькою – **німецька модель** (ФРН, Франція, Австрія), яка **характеризується високими обсягами ВВП, що перерозподіляється через державний бюджет** (близько 50%), **створенням розвиненої системи соціального захисту на основі залучення коштів держави та підприємців**. Незважаючи на те, що у ФРН **витрачаються великі державні кошти на соціальне забезпечення**, грошові виплати **мають суттєво менше значення як джерело доходу населення, ніж, наприклад, у Швеції**. Це, безперечно, **пов'язано з меншими податковими надходженнями**. Рівень оподаткування доходу населення у ФРН можна порівняти із США, однак він значно нижчий, ніж у Швеції. Проте **внески працівників на соціальне страхування значно вищі, ніж в інших країнах**. Дані про розподіл доходів свідчать, що 20% населення ФРН з найвищими доходами мають найбільшу частку сукупного доходу населення порівняно з іншими країнами.

Водночас частка сукупного доходу, що належить 20% населення з найнижчими доходами, наближається до середнього значення по країнах ОЕСР. Очевидно, **німецька система запобігання зубожінню працює так само добре, як і шведська, і**

набагато краще, ніж американська. Якщо за межу бідності взяти 50% середнього подушного сімейного доходу, то виявиться, що **лише 7,4% сімей, або 8,5% населення, бідні.** Це один з найкращих показників у країнах ОЕСР.

Доходи перерозподіляються переважно по горизонталі в межах професійних груп, переважно від економічно активного населення до пенсіонерів. Хоча вертикальний перерозподіл порівняно скромний, він життєво важливий для людей з низькими доходами. За даними 1980 р., 20% найбідніших отримували б лише 0,2% сукупних доходів населення, якби не соціальні трансферти, завдяки яким вони мали 6,9% сукупних доходів. **Межа бідності визначається відповідно до законодавчо встановленої вартості споживчого кошика,** достатнього для способу життя, що не принижує людської гідності. Сім'ї з доходами на рівні або нижче межі бідності мають право на адресну соціальну допомогу. **Межа бідності постійно утримується на відносно скромному рівні, що становить близько 20% середньої заробітної плати** (за вирахуванням податків). Отже, **соціальна допомога не перешкоджає збереженню стимулів до праці.** У рівновазі соціального й ринкового тут **перевага віддається вимогам ринку праці.**

Японська модель соціальної політики передбачає проведення політики вирівнювання доходів, особливе використання робочої сили (система довічного найму з певними сучасними модифікаціями), **домінування психології колективізму, солідарності в доходах, досягнення консенсусу між різними суб'єктами у вирішенні соціально-економічних проблем, виділення питань підвищення життєвого рівня населення в ранг національних пріоритетів.**

Японія – один зі світових лідерів як за високими темпами старіння населення, так і за низькими показниками народжуваності. Нинішня чисельність жителів – 127 млн., за прогнозами уряду, на 2055 рік зменшиться до 82-99 млн. осіб. А лави японської трудової армії танутимуть ще швидшими темпами.

Єдино можливим виходом із ситуації, що склалася, правляча Ліберально-демократична партія вважає **залучення 10 млн. трудових мігрантів (протягом найближчих 50 років). Основний офіційний канал постачання Японії закордонної робочої сили – надання прав на працевлаштування іноземним студентам і стажерам.** Молоді люди, **прибульці переважно з Китаю**, можуть або щодня підробляти в режимі неповної зайнятості після навчання, або, повчившись кілька місяців, укладати тимчасовий трудовий контракт.

Модель розвитку соціальної сфери і соціального захисту в адміністративно-командній економіці:

- **превалювання ідеї вторинності соціальної сфери щодо виробництва;**
- **жорсткий контроль державою соціальних відносин;**
- **зрівняльний принцип розподілу** (егалітаризм), низький рівень доходів;
- визнання зарплати, отриманої на державних підприємствах, їх основним джерелом;
- **заохочення колективних форм споживання**, у тому числі в «натуральному вираженні» (надання безоплатного житла, відпочинку, соціальних послуг тощо), на шкоду більш ринковим грошовим трансфертам;
- **незацікавленість в особистих збереженнях та інвестуванні.**

Список використаної і рекомендованої літератури

1. Американська модель соціального захисту населення.
URL: <http://www.pilga.in.ua/node/740>.
2. Бригадир М.Б. Теоретичний аналіз моделей соціальної політики.
URL: http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/znpnapv_ppn/2009_50/09bmbmsr.pdf.
3. Бутник О.О. Аналіз моделей соціальної політики в країнах з розвинутими ринковими відносинами: досвід для України.
URL : http://www.dy.nayka.com.ua/pdf/5_2018/33.pdf.

4. Ільчук Л.І. Світовий досвід моделей соціальної політики та їх можливість використання в Україні (2015). URL : <http://ipzn.org.ua/svitovyj-dosvid-modelej-sotsialnoyi-polityky-ta-yih-mozhlyvist-vykorystannya-v-ukrayini/>.
5. Капська А.Й. Соціально-педагогічна робота як інструмент соціальної політики. URL: <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=8&n=23&c=263>.
6. Лисенко Ю.В. Проблеми становлення людини як суб'єкта соціальної політики в Україні. URL: http://www.socialscience.com.ua/jornal_content/80/d99c5718b6d5304e3244fd.
7. Людина як суб'єкт політики та основні параметри її діяльності. URL: <http://www.info-library.com.ua/books-text-1673.html>.
8. Москаленко С. Проблема суб'єктності громадських організацій у сфері соціальної політики в Україні. URL: http://www.nbu.gov.ua/e-journals/dutp/2010_1/txts/10msospu.pdf.
9. Соціально орієнтована ринкова економіка ФРН. URL: http://osvita.ua/vnz/reports/gov_reg/18573.
10. Суб'єкти соціальної політики: держава. URL : http://osvita.ua/vnz/reports/gov_reg/18576.
11. Сумцов В.Г. Соціальна політика Норвегії : аспекти реалізації / В.Г. Сумцов, О.А. Колесник. URL: http://www.nbu.gov.ua/PORTAL/Soc_Gum/VSUNU/2011_10_1/Sumcov.pdf.
12. Татенко В. Психологічна реабілітація пересічного суб'єкта політики. URL: <http://www.ji.lviv.ua/n3otexts/tatenko.htm>.
13. Управління соціальним і гуманітарним розвитком : навч. посіб. / За заг. ред. В.А. Скуратівського, В.П. Трощинського. К. : НАДУ, 2008. Ч. 1. 523 с.
14. Шимко О.В., Кваша О.П. Моделі соціальної політики в контексті євроінтеграційного вибору України. (2021). URL : <http://regionalstudies.uzhnu.uz.ua/archive/25/15.pdf>

Контрольні запитання та завдання

1. Розкрийте сутність поняття «суб'єкт соціальної політики».
2. Визначте роль людської особистості в системі соціальних відносин.
3. Держава як суб'єкт соціальної політики в сучасних умовах.
4. Громадські організації як суб'єкти соціальної політики.
5. Що входить у поняття «механізм державного регулювання соціальної сфери»?
6. Які Ви знаєте інструменти соціальної політики?
7. Опишіть основні фінансові інструменти соціальної політики.
8. Назвіть основні моделі соціальної політики.
9. Назвіть особливості шведської моделі соціальної політики.
10. Проаналізуйте норвезьку модель соціальної політики.
11. Що відрізняє модель соціальної політики Великобританії.
12. Якими є особливості американської моделі соціальної політики.
13. Яка із моделей соціальної політики найбільш конструктивно може бути реалізована у сучасній Україні.

ТЕМА 3

СОЦІАЛЬНА ПОЛІТИКА В СФЕРІ РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНИХ ВІДНОСИН

План

1. Соціальна політика в сфері розвитку соціально-класових відносин.
2. Соціально-трудові відносини як об'єкт соціальної політики.
3. Соціальна політика як чинник розвитку сімейно-шлюбних відносин.
4. Особливості соціальної політики щодо розвитку демографічних відносин.

Основні поняття: клас, класова структура, соціально-класові відносини, соціальна стратифікація, ринок праці, трудова міграція, сім'я, сімейна політика, охорона дитинства, демографічна політика.

1. Соціальна політика в сфері розвитку соціально-класових відносин

Основу соціальної структури суспільства становлять соціально-класові відносини. Тому серед основних пріоритетів, напрямків соціальної політики одне з основних місць належить ***соціальній політиці, спрямованій на розвиток та оптимальне функціонування соціально-класових відносин.*** Цей напрямок є ***основним у соціальній політиці***, мета якої полягає ***в розвитку соціальної структури суспільства.***

Класи є основними і провідними елементами соціальної структури суспільства. Представники різних напрямів в соціальній філософії приділяли цьому питанню виняткову увагу, ставлячи його ***в центр розгляду структурної організації*** не лише соціальної сфери, але і суспільства в цілому. В даний час ***найбільш широко поширеними є напрями, що традиційно йдуть від К. Маркса, М. Вебера, представників структурного аналізу (Е. Дюркгейм, Т. Парсонс і ін.).***

Так, К. Маркс і Ф. Енгельс, розробляючи теорію класів, **пов'язували їх виникнення і існування з економічною основою суспільства, певними фазами суспільного виробництва, стосунків власності і обміну.** Сьогодні методологія марксизму при розробці теорії класів широко використовується в соціальній філософії **неомарксизму.** Представники даного напрямку при визначенні класів до їх характеристик, даних К. Марксом і Ф. Енгельсом, **додають нові ознаки, що виникли в постіндустріальному суспільстві.** Для них характерне **критичне відношення до капіталізму** як суспільного устрою. Неомарксистки вважають правомірними **розглядати структуру класів не лише щодо відношення до власності, розподілу праці і величини доходу, але і по їх положенню на ринку праці, рівню освіти і професіоналізму, доступу до інформації, володіння функцією контролю.**

У сучасній соціальній філософії в питанні визначення класів також широко **представлена традиція, що йде від М. Вебера,** диференціююча їх **на основі величини доходу, участі у владних структурах і престижу.** У визначенні класів М. Вебер вводить **поняття статусу, яке є головним і узагальнювальним показником їх сутності і визначає місце в класовій структурі.** Послідовники М. Вебера пропонують **різні моделі його класової концепції.** На їх думку, **в сучасному суспільстві процес соціального розширення призводить до появи все нових і нових соціально-класових груп і прошарків,** ускладнення їх взаємодії і підвищення соціальної мобільності.

Окреме місце в розробці проблеми класів і соціально-класової структури в сучасній соціальній філософії **належить представникам структурно-функціонального напрямку.** Особливе місце серед них за всебічністю і глибиною аналізу займають **роботи Е. Гідденса, який відзначає зміни класового поділу в постіндустріальному суспільстві.** **Новий зміст отримують не лише ознаки класів, але і трансформується їх роль в соціально-політичному житті.** На його думку, **класи визначаються як «великі групи**

людей, що володіють схожими економічними ресурсами».

З цього виходить їх *нерівність за такими ознаками, як:*

- володіння багатством,
- рід занять;
- спосіб життя і ін.

Аналізуючи класову нерівність в сучасному суспільстві, Е. Гідденс відзначає, що «традиційне значення класу слабшає, але класові відмінності як і раніше складають основу економічних нерівностей». У постіндустріальному суспільстві він виділяє вищий, середній і нижчий класи і як критерій їх диференціації розглядає:

- відмінності ринкових можливостей індивідів;
- зростання ролі освіти;
- технічної кваліфікації;
- положення у владних структурах.

Отож, на його думку, «клас продовжує мати величезний вплив на наше життя, починаючи з очікуваної тривалості життя і загального фізичного стану і закінчуючи доступністю освіти і добре оплачуваної роботи».

Значний інтерес до проблеми класів проявляють **французькі структуралісти**. Так, **П. Бурдьє** розглядає клас як **сукупність агентів зі схожою позицією в соціальному просторі**. Найцікавішим елементом концепції Бурдьє є **поняття габітуса** – **системи властивих індивідам диспозицій мислення і дії**. Габітус як **матриця сприйняття і класифікуючих практик є найважливішим елементом в процесі класової стратифікації**. Габітус – **активне структуруюче начало**. Він визначає **політичні думки і поведінку класів**. П. Бурдьє вважає, що **«ми завжди розглядаємо політичні явища крізь призму нашого габітуса»**.

Представники теорії стратифікації вважають, що поняття «клас» у сучасних умовах уже не спрацьовує і **має бути замінене на поняття «страта»** (від. лат. *stratum* – шар) **чи «соціальна група»**, а концепція соціально-класових відносин – на **теорію соціальної стратифікації**.

Згідно з теорією соціальної стратифікації **соціальні групи різняться:**

- становищем у системі соціальної нерівності певного суспільства;
- становищем соціальних груп у системі володіння владою;
- рівнем доходів;
- престижем особистості чи соціальної групи, її соціальним статусом;
- рівнем освіти.

Більшість представників теорії соціальної стратифікації виходять з того, що **соціальне розшарування** індивідів у системі соціальних статусів **відбувається на основі таких критеріїв соціальної нерівності:**

- різних доходів;
- престижу професії;
- доступу до влади;
- рівня освіти.

Серед моделей соціальної стратифікації, що прийняті в західній соціології, найвідомішою є **модель американського соціолога У. Уотсона**. Досліджуючи соціально-стратифікаційні процеси, він та його колеги **спочатку орієнтувались на просту триланцюгову систему класового поділу суспільства на класи: вищий, середній і нижчий**. Однак учені дійшли висновку, що в кожному з укрупнених класів слід виокремлювати **проміжні класи**. У результаті **модель У. Уотсона набула такого вигляду:**

Вищий вищий клас – **представники впливових і багатих династій**, які мають значні ресурси влади, багатство і престиж у масштабах держави. **Нижчий вищий клас** – **банкіри, відомі політики, власники великих фірм**, які досягають вищих статусів під час конкурентної боротьби чи завдяки різноманітним якостям.

Вищий середній клас – **бізнесмени, які досягають успіху, наймані управляючі фірм, відомі юристи, лікарі, видатні спортсмени, наукова еліта**. Представники цього класу вважаються багатством нації. **Нижчий середній клас** – **наймані**

працівники: інженери, середні й дрібні чиновники, викладачі, наукові працівники, керівники підрозділів на підприємствах, висококваліфіковані робітники. Нині цей клас в розвинених західних країнах **найчисельніший**.

Вищий нижчий клас – наймані робітники, які створюють додаткову вартість у суспільстві. Цей клас у багатьох відношеннях залежить від вищих класів щодо отримання засобів до існування, постійно бореться за поліпшення умов життя. **Нижчий нижчий клас – бідні, безробітні, бездомні, іноземні робітники та інші представники маргінальних груп населення.** За даними досліджень **Інституту соціології НАН**, якщо на початку 1990-х співвідношення доходів 10% найбагатших і 10% найбідніших українців складало 12/1, у 2002 році – до 30/1, то до 2010-го воно зросло до 40/1.

Ще більший **розрив між багатими і бідними в Бразилії і Китаї (50/1)**, а **абсолютна першість** серед учасників дослідження ОЕСР **належить ПАР, де 10% найбільш заможних людей багатші за 10% найбідніших в 147 разів.**

Для порівняння: у Німеччині, Данії і Швеції, за інформацією Організації з економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР), **цей показник становить 6/1. А в усьому світі** в середньому найбільш заможні багатші за найбідніших лише в дев'ять разів, і за останні 30 років цей розрив не надто змінився – **на початку 1980-х він становив 7/1.**

При цьому **українці заробляють переважно на їжу: 52%** своїх доходів вони проїдають. Для порівняння: **американці проїдають 12,8%** заробітку, **британці – 8,5%, німці – 9,8%** (Кореспондент. – 2011. – № 51).

Однією з ознак соціально-економічної нерівності в сучасному українському суспільстві є нерівний доступ до сучасних інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ), або так звана цифрова нерівність. **Ідеться про комп'ютер, доступ до Інтернету і користування електронною поштою.** Найактивнішим користувачем ІКТ є **молодь, однак соціально-економічна нерівність, зумовлена в даному випадку комп'ютерною грамотністю, доступом і затребуваністю ІКТ, розділяє не тільки молодь і людей старшого віку,**

й спостерігається у самій молодіжній групі. Яскраво ілюструє коливання частки домашніх користувачів Інтернету рівень зумовленості доступу до ІКТ **фінансовими можливостями**. За даними Інституту соціології НАН України, у групі респондентів із середньо подушними доходами сім'ї нижче офіційного прожиткового мінімуму користувачі домашнього Інтернету становлять менше 6%, тоді як більше чверті опитаних родин, де цей дохід перевищує подвійний розмір прожиткового мінімуму, є користувачами Всесвітньої електронної мережі.

У сучасному українському суспільстві **значущість соціокультурних детермінант соціально-економічної нерівності** внаслідок глобального збільшення цінності цього активу **не тільки зростає, а й формуються їхні нові виміри як на рівні ресурсів, так і конкретних культурних практик**: форм споживання товарів і послуг, змістовного наповнення дозвілля, власне культурних практик (читання, творчості, відвідування музеїв тощо), зовнішнього самовираження та життєвих диспозицій. У цьому контексті цікавою є **гіпотеза О. Куценко**, відповідно до якої в умовах ціннісно-інституціональної невизначеності та неконсистентності параметрів соціальної структури **відбувається відокремлення цінності культурного капіталу від цінності багатства та влади**; це розширює можливості адаптації, ціннісної та цільової орієнтації індивідів компенсації ресурсних можливостей для реалізації життєвих шансів.

Показником структурних змін в українського суспільстві є **наявні тенденції міжгенераційної та внутрішньогенераційної соціальної мобільності**. За даними щорічного моніторингу Інституту соціології НАН України, С. Оксамитна визначає такі **найбільш загальні тенденції соціальної мобільності**:

- зменшення кількості працівників першої категорії: менеджерів та професіоналів, висококваліфікованих спеціалістів розумової праці з вищою освітою;
- збільшення кількості дрібних власників, самозайнятих і фермерів у цілому в 2-2,5 рази;

- найбільш масовими класовими категоріями серед чоловіків є працівники фізичної праці, серед яких суттєво зросла частка кваліфікованих робітників;
- негативною є тенденція збільшення кількості жінок, зайнятих напів- та некваліфікованою фізичною працею при зменшенні частки професіоналів;
- у межах міжпоколінної мобільності зафіксовано: суттєве зменшення переміщень на довгі дистанції;
- самовідтворення категорії працівників фізичної праці;
- у середовищі сімей службового класу зафіксована тенденція, не характерна для суспільств з розвиненим економічним розвитком: зменшення самовідтворення класової належності та переміщення вихідців із таких сімей від занять розумовою до занять рутинною нефізичною та фізичною працею.

Водночас **досить поширеною є ситуація «статусної неузгодженості»**, коли рівень доходів не відповідає рівню освіти та кваліфікації, тим самим створюючи підстави для невдоволення та зростання соціальної напруженості.

З'являються «нові» нерівності як наслідок змін у сфері права власності, розподілу ресурсів, включеності до конкретних соціальних мереж/орбіт, у характері, розмірі та структурі робочого і вільного часу тощо.

Тіньовий сегмент економіки і корупція, з одного боку, підсилюють (поглиблюють) нерівність, з іншої – заглиблюють її латентність. **Незаконна приватизація, привласнення суспільної власності, засобів виробництва та інших ресурсів** сформували нерівність шансів економічної і фінансової поведінки. **Системна криза довіри і відсутність механізмів суспільного контролю** негативно впливають на формування суспільних норм і правил, що призводить до інституціалізації неправових практик, які, в свою чергу, виступають вагомим фактором соціально-економічної нерівності. **Низький технологічний та інноваційний рівні виробництва** формують запит на робочу силу невисокої кваліфікації і **консервують прошарок малозабезпечених**, звужуючи їх шанси на покращення матеріального статку. А **програми**

соціальної допомоги і низький соціальний стандарт прожиткового мінімуму не виконують функцію соціального захисту і відтворюють «нерівність бідності». **Надлишкова поляризація населення за соціально-економічним статусом**, яка базується на розподілі ресурсів і доступі до них, а також на перерозподілі тіньового сегменту фінансово-економічної діяльності, призводять до того, що в українському суспільстві **одночасно існують «нерівність бідності» і «нерівність багатства»**. Це означає, що **у великій частки населення не вистачає ресурсів**, і одночасно з цим **формується прошарок, для якого виникає дефіцит цілей існування. Нерівність перед законом**, що зумовлена силою влади, грошей і зв'язків, а також інституціоналізацією корупції, **ускладнює сприйняття справедливості/несправедливості соціально-економічної нерівності в українському суспільстві.**

Трансформації детермінант соціально-економічної нерівності призводять до принципової зміни природи нерівності. У радянський час вона базувалася на нерівності щодо розподілу благ, а в останні 30 років ключовою стає **нерівність щодо доступу до ресурсів.** У даному випадку «ресурси» трактуються як широка категорія, до якої відносяться: **матеріально-грошові активи**, доступність до якісних послуг з укріплення та розвитку власного капіталу та потенціалу, **наявність можливостей брати участь у діяльності громадських об'єднань та політичних партій, наявність можливостей впливати на прийняття соціально-політичних рішень**, потенціал соціальних зв'язків та інші нематеріальні активи, які посилюють нерівність.

Практика свідчить не про зникнення класів (може йтися лише про послаблення ролі й позицій у суспільстві традиційних класів і відносин між ними), **а про якісні зміни в системі соціально-класових відносин.** У сучасному суспільстві **зменшується соціальна значущість таких класоутворюючих ознак** теорії «ортодоксального марксизму», **як відношення до засобів виробництва, власності тощо.** **Нові класові виміри розширюють соціальне поле класоутворюючих ознак** і охоплюють багатовимірну гаму,

комбінацію соціальних, духовних ресурсів людини й суспільства, культурно-діяльнісного потенціалу особистості, що виявляється у процесі освоєння нею динамічного соціального простору, простору соціальних нерівностей і не зводиться лише до одного виду суспільних ресурсів.

Із формуванням капіталістичних відносин та ідеологічного колапсу **диференціація культурних детермінант поглиблюється. З'являються рухливі соціокультурні середовища, що розмежовуються на основі загальних ціннісних установок, смаку, життєвого стилю, габітусу.** детермінанти соціально-економічного статусу формуються не тільки на основі формального **рівня освіти**, а й потенціалу **підвищення кваліфікації, знання, досвіду, використання соціальних мереж.**

Основою соціодинаміки сучасного розвитку суспільства, його соціальної стабільності, функціонування його соціальнокласової структури **стає середній клас.** На думку вчених, **середній клас – соціальна група, яку в західній соціологічній традиції визначають: за професійним складом** як групу неручної праці, **що посідає місце між вищим і робітничим класом** (тобто неручна праця в ієрархії статусів визнається престижнішою за ручну, але соціально нижчою, ніж володіння великою власністю або заняття політикою), **за розміром** – найчисленнішою серед соціальних груп розвинених західних суспільств, **за функціями** – такою, що відтворює високопрофесійну робочу силу, інвестиційною, соціально-консолідаційною і політично-центриською, **за структурою** – гетерогенною, що складається із однорідних елементів. **Середній клас – це основа самодостатності розвитку соціально-класових відносин**, важливий чинник, що саморегулює розв'язання суперечностей між двома протилежностями (полюсами соціальної ієрархії, що є результатом відтворення та організації соціальної нерівності), не спричиняє значного загострення соціального напруження між верхніми й нижчими верствами вертикального зрізу соціальної піраміди. **Середній клас – це соціальний стабілізатор**, упорядковуючий фактор розвитку багатовимірних процесів соціальної нерівності, регулятор її припустимих меж,

функціонування соціальної ієрархії загалом. **Потужний середній клас у соціальній ієрархії – чинник економічної, політичної стабільності громадянського суспільства**, його позитивної соціодинаміки, що забезпечує свободу і незалежність особистості.

У більшості країн з розвинутою економікою чисельність середнього класу дорівнює близько 60% населення. Як основний платник податків **середній клас формує державний та місцеві бюджети, визначає споживчу поведінку населення і параметри внутрішнього ринку**, через накопичення та участь у різноманітних системах страхування **забезпечує інвестиційний потенціал**, завдяки домінуванню в громадських і політичних організаціях **визначає поведінку електорату та моральні стандарти суспільства**, через участь у виборчому процесі **виконує функції носія демократії та політичних свобод**. Згідно з даними **Світового банку** за майновим станом **до середнього класу у країнах, що розвиваються, зараховують громадян, дохід яких становить від 4 до 17 тисяч доларів на рік.**

Традиційними індикаторами, які беруться за основу для аналізу характеристик середнього класу є:

- матеріально-майновий стан,
- професійний статус,
- рівень освіти.

Результуючим чинником ідентифікації представника середнього класу є активна громадянська позиція.

Одним з головних стратифікаційних критеріїв належності до середнього класу виступає рівень доходу (в розрахунку на душу населення), достатній не тільки для задоволення першочергових життєвих потреб (в їжі, одязі, необхідних товарах споживання, житлі), але й для реалізації зростаючих потреб.

Серед них, в першу чергу, слід виділити:

- придбання престижних та коштовних **товарів тривалого користування** (сучасної побутової техніки, комп'ютерів, засобів масової комунікації (мобільних телефонів, супутникових антен), нових автомобілів;

- **поліпшення житлових умов**, придбання житла більш високої якості, наближеної до світових стандартів;
- **можливості відкладення частини отриманих грошових доходів для інвестування в розвиток власного бізнесу** (для підприємців), **власну освіту або освіту своїх дітей**;
- **заощадження коштів на майбутнє** (купівля іноземної валюти, коштовностей);
- **турбота про власне здоров'я та здоров'я членів своєї сім'ї**, можливість отримання повноцінного курортно-санаторного лікування, відпочинку за кордоном.

Другим критеріальним показником належності до середнього класу **є професійний статус громадянина** – це, передусім, кваліфіковані працівники, так звані **«білі» та «сині» «комірці»**.

Нарешті, **окремим критерієм ідентифікації** представника середнього класу **є рівень освіти, що формує відповідну політичну та правову культуру особистості**.

Важливим індикатором при аналізі стану розвитку середнього класу **є показники членства громадян в політичних партіях та громадських організаціях**. Разом з тим, **ці показники в Україні не відповідають відповідним стандартам країн Європейського Союзу**: якщо в Україні на 10 тис. населення існує 11 зареєстрованих організацій, то в Естонії – 201 організація, а в Хорватії – 85.

Стратегічними кроками державної політики на шляху формування середнього класу, на думку експертів Національного інституту стратегічних досліджень, **мають стати**:

- **створення умов для розвитку малого бізнесу** та стимулювання інвестиційної й інноваційної діяльності підприємств шляхом **послаблення податкового тиску**. З цією метою через прийняття відповідного закону України доцільно провести фінансову амністію доходів малих підприємств та надалі запровадити податкові канікули для малого бізнесу;
- **збільшення на законодавчому рівні вартості частки праці в одиниці продукції товарів та послуг**;

- **запровадження обов'язкової диференціації оплати праці в залежності від кваліфікації працівника** (рівень освіти, трудовий стаж тощо);
- **розгортання програм будівництва соціального та комунального (муніципального) житла із залученням коштів фізичних осіб-забудовників**, на законодавчому рівня має бути закріплена практика вилучення з обсягу доходів фізичних осіб, що підлягають оподаткуванню, коштів, спрямованих на будівництво (придбання) житла економ-класу зазначеними особами;
- **активізація громадянської активності шляхом удосконалення процедур щоденної прямої демократії** (налагодження систематичної роботи дорадчих структур, особливо на місцевому рівні; удосконалення законодавчого поля застосування практики місцевих референдумів).

2. Соціально-трудові відносини як об'єкт соціальної політики

Соціально-трудові відносини – це сукупність відносин, що виникають в процесі виробництва й привласнення матеріальних і духовних благ у всіх сферах суспільного відтворення (безпосередньому виробництві, розподілі, обміні, споживанні).

В залежності від змісту соціально-трудових відносин, прийнято розглядати соціально-трудові відносини **у вузькому і широкому значенні**.

У вузькому значенні соціально-трудові відносини **виступають системою відносин між роботодавцями – власниками засобів виробництва та населенням – власниками робочої сили** щодо задоволення попиту перших на працю, а других – на робочі місця, які є джерелом їх існування.

В широкому розумінні соціально-трудові відносини – **це відносини між найманими працівниками, роботодавцями та державою** з приводу нормативно-правового чи договірного

вирішення питань щодо застосування праці, підготовки до неї чи відтворення праці, регулювання соціальних процесів.

Основними категоріями в сфері соціально-трудовах є «сторона соціально-трудовах відносин» і «суб'єкт соціально-трудовах відносин».

Сторона соціально-трудовах відносин – це носій первинного права у соціально-трудовах відносинах: найманий працівник, власник (роботодавець), держава.

Найманий працівник – це працездатна людина, котра уклала трудовий договір із представником підприємства, громадської організації чи держави, для якої робота за наймом є головним джерелом засобів існування та індивідуального відтворення.

Роботодавець – наймає працівників для виконання роботи, може бути представлений різними особами **в залежності від узаконеної форми власності**: державні підприємства, акціонерні товариства, громадські організації, приватні підприємства тощо.

Суб'єкт соціально-трудовах відносин – це юридична або фізична особа, яка володіє первинним або делегованим первинним носієм правом у соціально-трудовах відносинах.

Система соціально-трудовах відносин є динамічною і зазнає певних змін через різні причини економічного, політичного, соціального, технологічного, культурного, релігійного характеру тощо. Водночас глибокі зміни, що постійно відбуваються в соціально-трудовах відносинах, **слід розглядати передусім у контексті трансформацій, які відбуваються в суспільному виробництві в цілому**. Ці зміни є наслідком таких глибоких соціально-економічних процесів, як:

а) **розвиток продуктивних сил**, нова структура та якість робочої сили;

б) **трансформація форм і методів організації виробництва**;

в) **трансформація відносин власності**;

г) **роздержавлення** в соціально-економічній сфері та підвищення ролі соціального партнерства;

д) *піднесення якості життя* й створення об'єктивних передумов *демократизації, гуманізації* відносин між «працею» та «капіталом»;

е) *глобалізація* економіки.

Держава регулює соціально-трудові відносини, використовуючи організаційно-правові, мотиваційні, соціально-освітні, соціально-захистні та соціально-психологічні *механізми*:

– **організаційно-правовий** визначає правове поле розвитку соціально-трудових відносин: (сукупність адміністративно-правових методів, організаційно-правових чинників впливу у вигляді формування законодавчої бази розвитку соціально-трудових відносин, їх договірного регулювання на партнерських засадах, поступового запровадження корпоративної культури; передбачає постійне вдосконалення колективно-договірного регулювання та контролю за виконанням трудових угод);

– **мотиваційного забезпечення розвитку соціально-трудових відносин**: (передбачає комплекс економічних, фінансово-кредитних, інвестиційних важелів, що визначають стан оплати праці і доходів, формуючи певну економічну мотивацію соціальних партнерів до співробітництва, підвищення ефективності праці);

– **соціально-освітній** (передбачає розвиток соціальної сфери, розвиток людського капіталу підприємств та організацій, забезпечення безперервного освітнього та професійного розвитку робочої сили, підвищення її конкурентно-спроможності, кадрове забезпечення соціального партнерства);

– **соціального захисту** (система соціальних гарантій і пільг, адекватних етапу ринкових перетворень та економічній ситуації в країні, стану зайнятості);

– **соціально-психологічного забезпечення трансформації трудового менталітету та запровадження корпоративної культури**: (сукупність засобів політичного, культурного, психологічного впливу на трудову свідомість у напрямі заміни патерналістських установок на партнерські, засвоєння цінностей корпоративної культури, формування

працівника ринкового типу з орієнтацією на конкурентоспроможність).

Поряд із державними регуляторами відносин, в економіці ринкового типу **головним є використання системи саморегуляції трудових процесів, переміщення трудових ресурсів, зайнятості**. Така система ґрунтується на створенні соціально-економічного середовища, умов життєдіяльності і праці, що впливають на всіх без виключення учасників соціально-трудова відносин.

Основним критерієм оцінки соціально-трудова відносин **прийнято вважати якість трудового життя** – сукупність властивостей, які характеризують умови праці, умов виробничого життя і дозволяють врахувати ступінь реалізації інтересів працівника і використання його здібностей.

В Україні **ст. 43 Конституції України** гарантує право кожному на працю, що включає можливість заробляти собі на життя працею, яку вільно обирає або на яку вільно погоджується фізична особа, що досягла певного віку. За загальним правилом прийняття на роботу за трудовим договором осіб молодше 16 років не допускається. Проте **ст. 188 Кодексу** законів про працю України встановлює, що за письмовою згодою одного з батьків або особи, що його замінює (усиновителів, піклувальника), як виняток, **допускається прийняття на роботу неповнолітніх, які досягли 15 років**. Реалізація людиною своїх професійних здібностей може втілюватись **у різних організаційно-правових формах:**

- трудових відносинах,
- через укладення цивільно–правових договорів (договір підряду, тощо),
- шляхом самозайнятості (підприємницька діяльність, незалежна професійна діяльність: наукова, літературна, освітня, приватна нотаріальна, адвокатська, тощо).

Право громадян на працю забезпечується державою, шляхом створення умов для ефективної зайнятості населення, сприяння працевлаштуванню, підготовки і підвищення трудової кваліфікації, у разі необхідності перепідготовки осіб, вивільнюваних у зв'язку зі змінами в організації виробництва і праці.

Зовнішня трудова міграція

Незбалансованість вітчизняного ринку праці, низький рівень доходів, загального добробуту, якості життя населення, зневіра у покращання соціально-економічної ситуації посилюють бажання українських громадян ***мігрувати за кордон*** з метою працевлаштування. Це актуалізує завдання ***розробки ефективних інструментів регулювання міграційних процесів та удосконалення державної міграційної політики***. Вагомий вплив міграції на економічний та соціальний розвиток, збільшення її обсягів та інтенсивності в Україні обумовлює ***важливість дослідження міграційних процесів***.

Головним чинником еміграції з України стає відмінність в оплаті праці, натомість рівень безробіття відіграє лише додаткову стимулюючу роль при прийнятті рішення стосовно тимчасового виїзду закордон. Головними країнами призначення для українських громадян, на частку яких припадає близько 90% усіх трудових мігрантів ***до війни*** були Росія, Італія, Чехія, Польща, Іспанія, Португалія та Угорщина.

Соціологічні дослідження, проведені Державною службою статистики спільно з Міжнародною організацією з міграції дозволяють говорити про те, що ***нижня межа чисельності українських громадян, які працевлаштовані за кордоном складає 1,3 млн. осіб на 2007 рік***. Однак, можна стверджувати, що реальна кількість українських робітників за кордоном є вищою, оскільки за даною методологією до зовнішніх трудових мігрантів віднесені громадяни України працездатного віку, які займалися оплачуваною економічною діяльністю на території інших країн постійно, сезонно або тимчасово (включаючи тих, які працювали без офіційного статусу). Особливо кількість трудових мігрантів збільшилася в результаті активної фази російсько-української війни, що розпочалася у лютому 2022 р.

Одним із головних позитивних наслідків трудової еміграції можна розглядати фінансові надходження від українських робітників з-за кордону. Статистичні дані, оцінки окремих фахівців, українських і міжнародних організацій щодо об'ємів цих коштів досить різняться та базуються на неповних даних.

Наприклад, **Світовий банк**, який щороку публікує дані про трансферти міграційного капіталу між країнами світу, оцінив **розмір міграційного капіталу, що спрямовується в Україну, на рівні 944 млн. дол.** надходжень грошових переказів **у 2007 році**. За офіційними даними **Національного банку України за 2008 рік** в Україну надійшло поточних трансфертів на загальну суму **4,2 млрд. дол. США**, а **переведено за кордон – 1,1 млрд. дол. США**. **Обсяг грошових переказів**, отриманих від працюючих за кордоном, **складав у 2008 р. 2,1 млрд. дол. США**.

З початку 2011 року в Україну надійшло 2,92 мільярдів доларів як оплата праці українців за кордоном, ще **1,389 мільярдів забезпечили грошові надходження від українців, які працюють за кордоном більше року**.

Таким чином, **мінімум як 4,309 мільярдів грошових надходжень з-за кордону забезпечили українці, що працюють за кордоном**.

Ще 817 мільйонів Нацбанк відніс до статті «інші приватні трансферти».

Найсерйознішу проблему становить «відплив мізків», що обумовлює погіршення якісних характеристик зайнятих. Хоча підготовка спеціалістів впродовж років незалежності не лише не скорочувалася, а й зростала, **Перший всеукраїнський перепис населення 2001 р. зафіксував погіршення показників рівня освіти молодих поколінь**. За оцінками експертів, **в 1990-ті рр. Україна втратила 15-20% свого інтелектуального потенціалу** внаслідок еміграції та переходу фахівців на роботи, що не потребували професійної праці та фахових знань.

Ці втрати не компенсуються в результаті повернення мігрантів на батьківщину. По-перше, виконуючи за кордоном у більшості некваліфіковану роботу, **мігранти втрачають кваліфікацію**. По-друге, повернення часто пов'язане з завершенням трудової кар'єри: значна частина мігрантів, які повертаються, **не є в Україні економічно активними**. По-третє, **набуті за кордоном знання та вміння часто неможливо використати в Україні** внаслідок

труднощів визнання зарубіжних дипломів, відсутності механізму визнання кваліфікації, набутої під час практичної роботи.

Вплив відсутності одного або й обох з подружжя на сімейні відносини та виховання дітей є незаперечно негативним.

За оцінками колишнього Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту, **всього в Україні нараховується до 200 тис. неповнолітніх, у яких один, або й обоє батьків виїхали на роботу за кордон (2011 р).** Найбільша їх частка в охоплених міграцією регіонах.

За оцінками, **з числа проблемних сімей з дітьми**, що потрапили у поле зору соціальних служб (у всеукраїнській базі даних нараховується приблизно 180 тис. таких сімей), **12% становлять сім'ї, де хтось із дорослих виїхав на роботу за кордон.**

Проблема з дітьми мігрантів інколи виникає й у тих випадках, коли батьки вивозять своїх неповнолітніх дітей за кордон. Часом вони перебувають там без належних документів (хоча батьки мають дозвіл на перебування, вони не можуть отримати дозволу на возз'єднання сімей і привозять дітей за туристичними візами), тобто не мають доступу ані до належної освіти, ні до медичного обслуговування.

До того ж більшість мігрантів працюють за кордоном за наймом, проте, за даними обстежень, трудовий контракт мають лише третина з них, решта – усну домовленість. Причому **лише половина тих, хто має контракт, охоплена соціальним страхуванням.** Головна причина соціальної незахищеності – нелегальне працевлаштування (за даними обстеження Державної служби статистики, чверть заробітчан не мали жодних дозволів на проживання та працевлаштування в зарубіжній державі). Проте інколи позбавлені можливості скористатися своїми виплатами в соціальні фонди країн перебування й мігранти, які працюють цілком легально. На перешкоді – **відсутність міждержавних угод про соціальне страхування.**

Для врегулювання питання **пенсійного забезпечення українців, котрі працюють в країнах**, з якими міждержавні угоди відсутні, а також тих, кого не охоплено соціальним страхуванням через нелегальну працю за кордоном, в Україні

запроваджено порядок добровільного пенсійного страхування. Проте на сьогодні лише поодинокі мігранти скористалися такою можливістю. **На 01.01.2011 р. в Пенсійному фонді України було зафіксовано лише 4765 чинних договорів про добровільне пенсійне страхування громадян України, які перебувають за кордоном.** Основна причина цього – **недовіра до фінансових інститутів держави, яка в роки кризи посилилася.** Мігранти зазвичай не наважуються вкладати до Пенсійного фонду значні кошти, які могли б забезпечити їм відносно високу пенсію, а сенсу робити невеликі внески і отримати в результаті мінімальну пенсію немає. Адже в разі повернення в Україну, національне законодавство в будь-якому разі гарантує своїм громадянам мінімальні пенсійні виплати. Так само члени сімей мігрантів, які залишаються на батьківщині, отримують соціальні виплати на загальних підставах.

Таким чином, **основний тягар соціального забезпечення трудових мігрантів несе Україна.** Це:

- по-перше, **збільшує навантаження на соціальні фонди**, до яких під час роботи за кордоном мігранти не роблять жодних внесків,
- по-друге, **спричиняє втрату соціальних внесків**, які мігранти сплачують в країнах працевлаштування, проте скористатися з них у більшості випадків не можуть,
- по-третє, **обмежує соціальний захист мігрантів** через врахування їхнього страхового стажу лише в Україні. Останнє може спричинити бідність їхніх родин, а, отже, необхідність виплати адресної соціальної допомоги.

Шляхи реформування ринку праці

На загальнодержавному рівні **доцільно визначати нормативно-правове регулювання, стратегічне планування, контроль та нагляд** за здійсненням органами виконавчої влади повноважень, **а також встановлювати:**

- **професійні стандарти;**
- **мінімальний та максимальний розмір допомоги** з безробіття;
- **перелік професій за якими здійснюються професійне навчання,**

- **перенавчання та підвищення кваліфікації** у відповідності з органами державної служби зайнятості;
- **перелік пріоритетних категорій безробітних громадян**, які мають труднощі при працевлаштуванні, та щодо яких органами державної служби зайнятості реалізуються спеціальні програми;
- **квоти на залучення та використання іноземної робочої сили**;
- **перелік пріоритетних професій, за якими доцільно залучати та використовувати іноземну робочу силу** без встановлення квот.

Органи місцевої виконавчої влади та місцевого самоврядування повинні забезпечувати:

- моніторинг ситуації на ринку праці, розробку прогнозу попиту та пропозиції на ринку праці в розрізі професійно-кваліфікаційних груп;
- спираючись на результати моніторингу на державному та регіональному рівнях, розробляти державні та регіональні прогнози попиту та пропозиції в розрізі професійно-кваліфікаційних груп, уточнювати стратегії та плани розвитку професійної освіти, уточнювати пріоритети та плани в галузі регулювання ринку праці, планувати залучення іноземних фахівців, регулювання розподілу трудових ресурсів, розробку та реалізацію програм підвищення територіальної мобільності робочої сили, регулювання залучення та використання іноземної робочої сили;
- розробку та реалізацію програм з інформування населення щодо ситуації на ринку праці, професійної орієнтації молоді, здійснення проектів, що спрямовані на популяризацію робітничих професій.

Важливим є **прийняття загальнодержавних й територіальних програм зайнятості населення**, які повинні бути спрямовані на:

- сприяння розвитку та структурній перебудові економіки, створенню умов для направлення вивільнюваних працівників, у першу чергу, на рентабельні виробництва й у пріоритетні сектори національної економіки;

- запобігання розвитку безробіття і його скорочення шляхом підвищення економічної заінтересованості підприємств у створенні додаткових робочих місць, переважно із гнучкими формами зайнятості;

- поліпшення системи відтворення робочої сили в поєднанні з розвитком робочих місць, професійної орієнтації, підготовки, перепідготовки й підвищення кваліфікації населення, ефективне використання трудових ресурсів;

- захист безробітних і їх сімей від негативних наслідків безробіття та забезпечення зайнятості громадян, які потребують соціального захисту і нездатні на рівних умовах конкурувати на ринку праці;

- формування матеріальної, кадрової, інформаційної, фінансової та науково-методичної бази державної служби зайнятості;

- сприяння зайнятості населення, яке проживає в сільській місцевості.

Міграція під час війни

Російсько-українська війна, яка точиться з 2014 року, і активна фаза котрої датується лютим 2022 року, викликала масову міграцію українських громадян переважно з окупованих територій чи зони бойових дій. Частина мігрантів переїхали в межах країни, а частина – виїхали за кордон. Деякі люди переїжджали на певний час і вже повернулися до місць свого постійного проживання, а для деяких питання виїзду може постати згодом. Раптове переміщення великої кількості населення внаслідок війни створює нові виклики та збільшує вже наявні – як для приймаючих громад, так і для громад, з яких відбувається відтік людей. Процеси переміщення та їхні наслідки мають бути оцінені та враховані при розробці національних і місцевих політик. При цьому слід враховувати, що цифрові показники постійно змінюються. Але на травень – червень 2022 року вони були наступними.

Переміщення в межах України. [За оцінками Міжнародної організації з міграції](#) (МОМ), кількість осіб, які ***станом на середину травня 2022 року*** вважаються внутрішньо переміщеними особами (ВПО), ***становила приблизно 7,1 млн.*** У

Мінсоцполітики на початку травня [повідомляли](#) про **понад 2,7 млн осіб, які зареєструвалися** й отримали довідку ВПО.

ВПО, які **прибули зі східних областей**, становили більше половини (**55%**) від загальної кількості, **з південних областей – 13%**; їхня частка поступово збільшувалася. Водночас частка ВПО **з Києва та північних областей** суттєво зменшилася порівняно з першим місяцем повномасштабної війни становила 16% і 12% відповідно.

Кількість людей, **які повернулися** після переміщення в межах країни, [за оцінками МОМ](#) становила **близько 4,5 млн осіб**.

Переміщення за кордон. За [даними](#) ДПСУ, протягом 24 лютого – 3 червня 2022 року з України **виїхали понад 5,2 млн осіб**, переважна більшість яких є громадянами України. За [даними](#) Агентства ООН у справах біженців (УВКБ ООН), станом на 9 червня 2022 року у країнах Європи перебували **понад 4,9 млн біженців**, які покинули Україну через війну.

За даними УВКБ ООН, станом на 9 червня **понад 3,2 млн** біженців з України зареєструвалися у Європі для отримання тимчасового захисту або подібного статусу. Серед країн Європи, в яких найчастіше реєструвалися, – Польща (1,1 млн), Німеччина (565 тис.), Чехія (366 тис.), Іспанія (118 тис.), Болгарія (113 тис.) та Італія (97 тис.). [Станом на 19 травня 2022 року](#) 31 699 осіб подалися на статус біженця.

Повернення. З 10 травня 2022 року у середньому **більша кількість людей в'їжджали в Україну, ніж виїжджали**. За [даними](#) ДПСУ, у період з 24 лютого до 3 червня 2022 року **виїхали понад 2,2 млн** громадян України. Частина цих людей могли повернутися, зокрема на початку повномасштабного вторгнення, щоби приєднатися до ЗСУ. Водночас частина тих, хто виїхали з України після 24 лютого 2022 року, поверталися в Україну на короткостроковий період. За даними опитування Gradus Research, станом на 20 квітня в Україну за першої можливості планували повернутися 77%. Водночас 13% не планували повертатися в Україну.

Депортація в Росію й на тимчасово окуповані території. Згідно з [даними](#) уряду України, станом на 26 травня з тимчасово окупованих територій України **1,4 млн громадян України, з яких 230 тис. дітей, депортували в Росію**1.

Люди, яких примусово вивозять у Росію, деякий час перебувають у **«фільтраційних таборах»**. Це переважно адміністративні будівлі – наприклад, школи або будинки культури – **без належних умов навіть для короткострокового проживання**.

Щодо працевлаштування переміщених осіб. На території України наразі **бракує достовірних даних** щодо кількості людей, які втратили роботу. Показники Державної служби зайнятості не фіксували зростання кількості безробітних, як цього можна було б очікувати.

Тому для оцінки кількості людей, які втратили свою оплачувану зайнятість, **використовували опитування**. За результатами опитування МОМ у травні, серед тих внутрішньо переміщених осіб, які мали роботу до повномасштабної війни, **майже дві третини (64%) втратили її. Більше половини (52%) з них займалися пошуками роботи у місцях**, куди переїхали. **Частина ВПО не планували шукати роботу найближчим часом** – це могло пояснюватися зокрема очікуванням про відновлення роботи після повернення додому.

Зміна чисельності та структури населення

Наразі **бракує даних щодо зміни чисельності населення окремих населених пунктів**, тому складно передбачити, як зміняться міста України після завершення повномасштабної війни. Через те, що **за кордон виїхали переважно жінки, діти та люди літнього віку, в Україні може змінитися статево-вікова структура населення**, що впливатиме і на міський розвиток. Органи місцевого самоврядування матимуть потребу у цих даних, щоби розробити заходи й політики щодо адаптації міст до зміни чисельності та структури населення й інтеграції переселен_ок.

Через активні бойові дії й окупацію чисельність населення у південних і східних областях України зменшується. Через переміщення людей у межах України **збільшується чисельність населення у західних областях.** Збільшення чисельності населення впливає на міську інфраструктуру, зокрема збільшує навантаження на житлову, транспортну, соціальну та адміністративну інфраструктуру. Попри гостинний прийом переселенців у перші дні й тижні війни, у

середньо- та довгостроковій перспективі перевантаження соціальної інфраструктури **може спричинювати посилення соціальної напруги й дискримінаційного ставлення до ВПО**. Крім того, ймовірно, **частина переселенців не повернуться у місця, де вони проживали до 24 лютого 2022 року**. Це означає, що вони **потребуватимуть довгострокового доступного житла та робочих місць** у містах, які їх прийняли.

Через війну **підприємства зі східних і південних областей вимушено переміщують виробництво у більш безпечні регіони**. У березні 2022 року Міністерство економіки України запустило програму для релокації підприємств із зони бойових дій. **Станом на 28 травня 2022 року понад 600 підприємств переїхали у західні області, 390 з них відновили свою роботу**. За даними уряду України, для релокації найчастіше обирають Закарпатську, Львівську та Чернівецьку області. Що довше триватиме війна, то більшій кількості підприємств доведеться переїхати. Для громад, які їх приймуть, це означатиме збільшення кількості робочих місць, зокрема для ВПО. **У довгостроковій перспективі це може вплинути на збільшення населення цих міст**.

3. Соціальна політика як чинник розвитку сімейно-шлюбних відносин

Серед напрямків соціальної політики по розвитку соціальних відносин важливе місце належить регулюванню сімейно-шлюбних відносин. **Сімейно-шлюбні відносини, детермінуючись тими чи іншими сферами суспільних і насамперед соціально-економічних відносин, в свою чергу здійснюють суттєвий зворотний вплив на суспільне буття**, розвиваючись водночас **відносно самостійно**. Тому **підвищення ефективності процесу регулювання сімейно-шлюбних відносин, пошук шляхів його оптимізації** займає одне з пріоритетних місць в структурі соціальної політики.

Ключовою категорією дослідження державної сімейної політики є поняття «сім'я». Сім'я є першоосновою розвитку людської індивідуальності, унікальним життєвим світом, що характеризується незалежністю і автономністю, в рамках якої

відбувається процес відтворення людини, виховання дітей, їхня соціалізація, адаптація до локальної та національної спільноти. Як зазначається в *Концепції державної сімейної політики*, в усьому світі визнано, що **сім'я є інтегральним показником суспільного розвитку**, який відображає моральний стан суспільства і є могутнім фактором формування демографічного потенціалу.

У науковій літературі в основі визначення поняття сім'ї, як правило, лежить поділ її на:

- **соціальний інститут (логічний підхід) та**
- **малу соціальну групу (фактологічний підхід).**

У рамках **логічного підходу**, сім'я як соціальний інститут характеризується сукупністю соціальних норм, санкцій і зразків поведінки, правами та обов'язками, які регулюють відносини між подружжям, батьками, дітьми та іншими родичами. Іншими словами, **логічний підхід орієнтований на виявлення специфіки соціального феномену сім'ї, який характеризується сукупністю стійких, повторюваних ознак**. З цієї точки зору сім'я розглядається як **форма інституціалізації відповідальності, обов'язку та інших соціальних норм, центром яких є шлюбний союз**.

Поняття соціального інституту відображає **значення сім'ї у взаємодії з іншими соціальними інститутами** та соціальними процесами. Характерним для сім'ї як соціального інституту є її:

- **стабільність,**
- **споконвічність,**
- **можливість зберігати та передавати від покоління до покоління норми і цінності**, які панують в суспільстві.

Фактологічний підхід описує розподіл населення по групам, в основі якого лежить шлюб та родинні зв'язки. Саме в рамках цього підходу сім'я визначається як **заснована на шлюбі або кровній спорідненості чи усиновленні мала соціальна група, члени якої пов'язані спільним побутом, взаємною відповідальністю і взаємодопомогою**.

Об'єднує обидва підходи і виступає в якості єдиної підстави розгляду сім'ї як інституту і як малої соціальної групи **поняття «шлюб»**. У більшості визначень сім'ї об'єднуються обидва підходи – і логічний, і фактологічний, тобто дослідники виходять з того, що сім'я – це соціальна система, якій притаманні одночасно риси соціального інституту і малої соціальної групи.

У політико-економічному контексті сім'я – це первинна ланка соціально-економічної системи, що базується на приватній власності (в трудовій і нетрудовій формах), веде спільне домашнє господарство на принципах взаємодопомоги, здебільшого забезпечує відтворення основної продуктивної сили, а також певною мірою формує деякі інші фактори виробництва, реалізуючи при цьому власні, колективні і суспільні інтереси.

Узагальнюючим можна вважати наступне визначення. Сім'я – це первинна ланка суспільства, заснована на шлюбі та родинних зв'язках, тобто відносинах між чоловіком і дружиною, батьками й дітьми, братами та сестрами та іншими родичами, яка виконує найважливіші соціальні функції відтворення, виховання, соціалізації, усестороннього розвитку особистості.

Сім'я грає особливу роль у житті людини, її захисті, формуванні особистості, задоволенні духовних потреб, забезпеченні первинної соціалізації. Сім'я є унікальним соціальним інститутом, посередником між індивідом і державою, транслятором фундаментальних цінностей від покоління до покоління. В ній міститься могутній потенціал впливу на процеси суспільного розвитку, відтворення робітничої сили, становлення громадянських відносин. Сім'я має консолідуюче значення, протистоїть соціальному протиборству та напруженості.

Саме сім'ї належить особлива роль у зберіганні традиційних цінностей, які є фундаментальними для розвитку будь-якого суспільства.

Невід'ємною складовою дослідження понятійно-категоріального апарату державної сімейної політики є поняття «сімейні цінності». Взагалі цінності – це явища або предмети, які

особливо цінуються людиною, усвідомлюються як важливі та необхідні, значимі для життєдіяльності та самореалізації. **Система цінностей є однією з основних характеристик особистості.** По відношенню до людини цінності є об'єктами її інтересів, а для свідомості виконують роль повсякденних орієнтирів у реальній дійсності, чинників різних практичних ставлень до оточуючих предметів і явищ. **Цінності є дуже важливим фактором, який стимулює, обумовлює поведінку та вчинки індивіда.**

Сімейні цінності – це явища, пов'язані з сім'єю як особливим соціальним інститутом, соціальною групою суспільства, і які визнаються найважливішими, значимими, найбільше цінуються. Це **еталони, традиції, ідеали, звичаї, що передаються з покоління в покоління**, те, що найбільше цінується членами родини. До сімейних цінностей **можна віднести наступні:**

- народження дітей, їх соціалізація, виховання;
- сфера відносин між членами родини, виконання сімейної ролі;
- сімейні функції (господарсько-побутова, дозвільна, виховна, емоційна тощо);
- складний спектр взаємовідносин між чоловіком та жінкою, найвищою цінністю яких є кохання.

Таким чином, **сімейні цінності**, з одного боку, – **це сім'я як загальнолюдська цінність**, а з іншого боку – **це сімейні цінності як соціокультурні вподобання людей у шлюбі.**

У ході дослідження теоретичних основ державної сімейної політики надзвичайно складною категорією є **«політика»**. Термін «державна політика» охоплює суспільну діяльність, **пов'язану передусім з участю в отриманні, утримуванні та реалізації влади в державі.** Як сфера суспільного життя політика включає також **політичні ідеї і відповідні їм установи.** З позицій методів і технології політику можна визначити як **мистецтво можливостей та маніпулювання.** В сучасній політиці наука стає важливим методом, технологічним засобом, що визначає як сутність, зміст та форми її здійснення, так і **сутність діяльності самої людини, об'єктивні підстави реалізації свободи.**

В. Тертична визначає державну політику як відносно стабільну, організовану й цілеспрямовану дію/бездію (як пролонгацію наявної політики) державних інституцій (не випадковою, безсистемною поведінкою учасників процесу політики) і містить не окремі абстрактні, а конкретні рішення щодо розв'язання проблем або сукупності проблем і **є відповіддю на суспільні вимоги**. Невід'ємним компонентом державної політики є її **легітимність, монополія держави на законний примус та безпосередня конкретна дія чи бездія, що й аналізується**, адже оцінюється безпосередня дієвість/пасивність державних інституцій у дослідженні позитивних/негативних її результатів і наслідків.

Що стосується **державної сімейної політики**, то, як справедливо зазначає А. Мішин, визначення терміну «державна сімейна політика» та його наповнення **залежить від багатьох чинників**. У даному випадку **найголовнішим є розуміння того, які саме сім'ї потребують державної допомоги та яку ідеологію щодо сім'ї підтримує та поширює держава**. Така ідеологія розуміється як система поглядів, цінностей та настанов, за допомогою яких усвідомлюються/аналізуються соціальні проблеми та визначаються цілі й способи діяльності, спрямованої на утвердження чи зміну суспільних відносин та соціальних феноменів (у тому числі – громадянських шлюбів). **Розроблення, оприлюднення та суспільне схвалення такої ідеології є точкою відліку для формування концептуальних засад державної сімейної політики як цілісної науково-практичної системи**.

На важливості державної сімейної політики та її ролі у розвитку інституту сім'ї наголошується у державних нормативно-правових актах, концепціях, програмах та інших документах.

Державну сімейну політику можна визначити як заходи держави та інших суб'єктів політики, спрямовані на утвердження чи зміну сімейних відносин, сім'ї як соціального феномену і які обумовлені політичною ідеологією щодо сімейних цінностей.

Сімейна політика соціальної держави – це політика, спрямована на формування сприятливого політичного, соціокультурного та економічного середовища для життєдіяльності сім'ї, створення необхідних умов для її функціонування та успішного виконання соціально значимих функцій, добробут, укріплення і розвиток сім'ї як важливого соціального інституту суспільства та основи стабільності політичної системи. В основі такого визначення лежать такі **вихідні принципи:**

- сім'я є найважливішим соціальним інститутом;
- держава повинна допомагати сім'ї;
- державна сімейна політика є комплексною системою.

Державну сімейну політику можна розглядати **у широкому та вузькому розумінні.**

Відповідно до вузького підходу, сімейна політика – **це допомоги та послуги, що спрямовані виключно на сімейну пару з дітьми або на самотніх батьків.** Вузьке спрямування може включати такі компоненти, як:

- грошові допомоги (допомоги при народженні дитини, багатодітним сім'ям тощо);
- непряму державну підтримку (наприклад, податкові пільги);
- декретну відпустку і відпустку по догляду за дитиною;
- систему установ по догляду за дитиною.

Відповідно до широкого розуміння, сімейна політика може охоплювати всі напрями державної політики, що стосуються благополуччя сім'ї. Це: і політика у сфері допомоги сім'ям з пенсіонерами, і політика зайнятості, і сімейне законодавство, і соціальні послуги, і освіта, і охорона здоров'я, і просвітницькі заходи тощо.

Іншими словами, все, що робить уряд, впливаючи на сім'ю, потенційно може відноситися до сфери сімейної політики. Тому часто в західній практиці сімейну політику вважають не самотійною галуззю, а скоріше сукупністю політик, що орієнтовані на сім'ю.

Таким чином, **наявний понятійно-категоріальний апарат сучасної сімейної політики перебуває в**

постійному розвитку. Це багатоманітний процес, який охоплює всі аспекти державної сімейної політики, своєрідно відображаючи еволюцію наукових інтересів і пошуків як окремих учених, так і цілих наукових шкіл.

Понятійно-категоріальний апарат має вирішальне значення **для формування теоретико-методологічних засад державної сімейної політики, її наукової парадигми.** Нечітке, розмите трактування понять може вести до ускладнення вирішення не тільки наукових, але й практичних завдань державної сімейної політики.

Державна сімейна політика є важливим інструментом впливу на забезпечення умов для всебічного розвитку сім'ї та її членів, найповнішої реалізації сім'єю своїх функцій і поліпшення життєвого рівня, укріплення і розвитку соціального інституту сім'ї в цілому.

Необхідними на сучасному етапі є **гарантування та реалізація конституційних положень щодо побудови соціальної державності в Україні, невід'ємною складовою якої є увага до інституту сім'ї,** зважена, продумана сімейна політика, охорона дитинства, материнства і батьківства. Разом з тим, ця сфера на сьогодні характеризується низкою складних явищ.

Як зазначається **в Концепції державної сімейної політики України, сьогодні відповідальність за утримання і виховання дітей покладена на батьків значно більшою мірою, ніж на державу.** Зростає роль сім'ї у життєзабезпеченні та вихованні дітей, їх оздоровленні і лікуванні, отриманні освіти і спеціальності. Така переорієнтація відбивається і на функціонуванні та розвитку сім'ї, впливає на її репродуктивність. **Рівень життя більшості сімей в Україні значно знизився,** оскільки він залежить не лише від розміру доходів, а також від соціально-демографічного складу – кількості дітей, працюючих і утриманців, віку членів сім'ї, їх освітнього та професійного рівня тощо. **Найбільш уразливими є:**

- сім'ї з дітьми, особливо багатодітні;
- неповні сім'ї, в яких дітей виховує одна мати або один батько;
- сім'ї з дітьми-інвалідами;

- сім'ї людей похилого віку;
- сім'ї, в яких немає годувальника.

Досить великою є також **частка працездатних членів сім'ї, які не мають регулярного доходу**, що ускладнює економічне становище сім'ї. **Переважає більшість сімей в Україні мешкає у житлі, площа і комфортність якого не задовольняє елементарних потреб.** Житлова проблема є однією з найважливіших перешкод у народженні бажаної кількості дітей.

Більшість сімей недостатньо реалізує свої виховні функції. Сімейні тяготи, обмеженість батьків у часі для спілкування з дітьми призводять до розриву внутрісімейних зв'язків, обмежують можливість батьків і дітей разом проводити дозвілля і відпочинок. Внаслідок зниження престижу сім'ї, нестабільності сімейних стосунків, відсутності необхідної культури сімейного життя, пияцтва батьків **зростає кількість сімей, що розпадаються, та дітей, які потрапляють до спеціальних дитячих закладів, жебракують, бродяжать.**

У законодавчих актах України визначаються шляхи розв'язання цієї найважливішої загальносуспільної проблеми України – стабільного існування та розвитку сім'ї, поліпшення її життєвого рівня, створення соціально-економічних, політичних, організаційних, правових умов і гарантій для життєвого визначення, інтелектуального, духовного, фізичного розвитку особистості, починаючи з дитячого віку. Вона **ґрунтується на визнанні пріоритету сім'ї в житті демократичного суспільства, її ролі у гуманістичному вихованні підростаючого покоління.** Державна сімейна політика має стати складовою всієї соціальної політики України.

Основи формування та пріоритети державної сімейної політики визначені в першу чергу в **Конституції України**, у визнаному нашою державою міжнародному законодавстві, і таких нормативних актах, як **Сімейний Кодекс України, прийнятий 10 січня 2002 року**; Закон України від 26 квітня 2001 р. **«Про охорону дитинства»**; Закон України від 5 березня 2009 року **«Про Загальнодержавну програму «Національний план щодо реалізації Конвенції ООН про**

права дитини» на період до 2016 року»; Закон України 13 січня 2005 р. «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування»; [Постанова Кабінету Міністрів України від 14.12.2016 № 978 «Деякі питання соціального захисту дітей з інвалідністю та осіб з інвалідністю»; \[Порядок призначення і виплати державної соціальної допомоги на дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, осіб з їх числа, у тому числі з інвалідністю, грошового забезпечення батькам-вихователям і прийомним батькам за надання соціальних послуг у дитячих будинках сімейного типу та прийомних сім'ях за принципом «гроші ходять за дитиною», затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 26 червня 2019 р. № 552; \\[Порядок призначення і виплати тимчасової допомоги на дітей, щодо яких встановлено факт відсутності батьківського піклування та які тимчасово влаштовані в сім'ю родичів, знайомих, прийомну сім'ю або дитячий будинок сімейного типу, «Дитина не одна», затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 22 березня 2024 р. № 331\\]\\(#\\) тощо.\]\(#\)](#)

Мета державної сімейної політики полягає в:

- **забезпеченні сприятливих умов для всебічного розвитку сім'ї та її членів,**
- **найповнішої реалізації сім'єю своїх функцій і поліпшення її життєвого рівня,**
- **підвищення ролі сім'ї як основи суспільства.**

Основними напрямками державної сімейної політики є:

- **формування у свідомості людей розуміння важливості ролі сім'ї у житті суспільства, вихованні нового покоління, забезпеченні суспільної стабільності та прогресу;**
- **сприяння відродженню традиційно міцної, працьовитої, економічно спроможної сім'ї на основі нових соціально-економічних відносин, національних традицій та впровадження кращого світового досвіду; пропагування і забезпечення наступності поколінь;**
- **створення умов для повної реалізації економічних, соціальних і демографічних функцій**

сім'ї; вжиття заходів для захисту інтересів сім'ї і дітей, їх соціальної підтримки в період соціально-економічної трансформації суспільства;

– **формування у населення культури планування сім'ї**, народження бажаної кількості дітей з урахуванням сучасного розвитку медицини, налагодження ефективної системи підготовки молоді до сімейного життя, пропагування авторитету шлюбу;

– **всебічна соціально-економічна підтримка молодих сімей**;

– **сприяння поширенню сімейного виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування**, профілактика дитячої бездоглядності, жебракування, запобігання правопорушенням;

– **створення у державі єдиної соціальної інфраструктури** з метою обслуговування сім'ї та виконання завдань, пов'язаних з її життєзабезпеченням.

Згідно з Концепцією державної сімейної політики, основними принципами державної сімейної політики є:

– **суверенітет і автономія сім'ї** у прийнятті рішень щодо свого розвитку. Цей принцип забезпечується зведенням до мінімуму втручання у суто сімейні справи органів державної влади, органів місцевого самоврядування, політичних партій, громадських організацій, релігійних конфесій, крім випадків, передбачених законодавством;

– **диференційований підхід до надання державою гарантій соціального захисту сім'ї**, який гарантує сталий рівень життя сім'ї шляхом створення для працездатних її членів належних умов і робочих місць для економічного забезпечення благополуччя своєї сім'ї та соціально гарантований рівень життя непрацездатним її членам (або працездатним, які за певних обставин потребують державної підтримки), пенсіонерам та інвалідам, рівні права сімей і всіх її членів на підтримку держави;

– **паритетна рівновага та партнерство між жінками і чоловіками** в усіх сферах життя – надання жінкам і чоловікам рівних можливостей для повної реалізації

у трудовій та суспільній діяльності, виявлення здібностей і талантів, виховання дітей і вільний та справедливий розподіл сімейних обов'язків;

– **соціальне партнерство сім'ї та держави**, що здійснюється на основі розподілу відповідальності за сім'ю між батьками, дітьми, іншими членами сім'ї та державою, сприяння захисту сім'ї від злиднів і обмежень, пов'язаних з вимушеною міграцією, надзвичайними ситуаціями техногенного та природного характеру, військовими конфліктами;

– **пріоритетність інтересів кожної дитини незалежно від того, в якій сім'ї вона виховується**, забезпечення виживання і захисту дитини, її повноцінного, фізичного, психічного, інтелектуального та соціального розвитку;

– **наступність поколінь**, що забезпечується передачею нащадкам сімейних, національних і культурних здобутків, традицій, звичаїв.

Таким чином, **пріоритети державної сімейної політики, закріплені в законодавчих актах, програмах, концепціях, спрямовані на розбудову соціальної державності в Україні, захист прав і свобод людини і громадянина**. В той же час наявні серйозні невирішені соціальні проблеми, які потребують вирішення. Багато що залежатиме на цьому шляху від злагодженості спільних дій органів державної влади та органів місцевого самоврядування на державному і регіональному рівнях, ставлення до проблеми забезпечення сприятливих умов для всебічного розвитку сім'ї як основи суспільства з боку держави та її громадян.

4. Особливості соціальної політики щодо розвитку демографічних відносин

Демографічна політика має **об'єктом** свого впливу **специфічні соціальні відносини, пов'язані з регулюванням вирішальних і досить тонких процесів формування сім'ї, сімейних відносин, народження і смерті, кількості, якості та структурних зрушень населення, його**

міграційних рухів, фізичного, інтелектуального і духовного здоров'я нації, середню тривалість і рівень життя населення.

Населення – безперервно відтворююча себе сукупність людей, основний елемент соціальної структури. Поряд з природним середовищем населення є найпершою умовою життя і розвитку суспільства, передумовою й суб'єктом історичного процесу.

Ідеї демографічної політики як складової соціально-економічної політики переважають **в матеріалах Концепції демографічного розвитку України**. «Демографічна політика – це **не самостійна гілка державної політики**. Вона повинна **входити невід'ємною складовою до всіх напрямів діяльності держави**» – вважає Е. Лібанова, директор Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України.

Варто зауважити, що **ідея демографічної політики як аспекту соціально-економічної політики не є новою в науковому світі**. Німецький демограф **М. Момберт** писав: «Немає політики населення, окрім господарчої політики, яка б враховувала проблеми населення». **А. Кваша** та деякі інші демографи **розглядають демографічну політику як елемент, складову соціально-економічної політики в цілому**, оскільки саме соціально-економічні процеси через ряд опосередкованих механізмів формують різну інтенсивність розвитку населення, темпи та пропорції його змін.

Автономний характер демографічної політики обстоюють **Л. Ноджак, Д. Валентей, Е. Рассет**. Аналізуючи окремі дані про демографічний розвиток світу та окремих континентів, **Л. Ноджак** доводить, що **деморозвиток кожного суспільства демонструє значну автономність по відношенню до загальних соціально-економічних умов**. А це означає, що **розвиток демографічних процесів не є тотожний розвитку всього суспільства**.

Аргументом на користь відносної самостійності демографічної політики є специфічний об'єкт, своєрідність цілей, на досягнення яких вона спрямована, форм та методів, які вона використовує.

На думку авторів посібника «**Управління соціальним і гуманітарним розвитком**», демографічну політику **слід розглядати як систему принципів, підходів, механізмів**, комплекс послідовних заходів держави, **спрямованих на створення об'єктивної** (духовної, соціальної, економічної, політичної) **та суб'єктивної** (демографічної) **основи для природного відтворення населення**, соціальної мобільності та міграційних процесів **з метою досягнення бажаного в довготерміновій перспективі типу демографічного розвитку** у інтересах суспільства в цілому та кожної людини зокрема.

Об'єктом демографічної політики виступає сфера відтворення населення.

Метою демографічної політики є досягнення бажаного в довготерміновій перспективі типу відтворення населення.

Умовою раціонального та ефективного здійснення демографічної політики, спрямованої на досягнення бажаного типу відтворення населення, забезпечення сприятливого демографічного розвитку суспільства, **є обґрунтування механізмів її формування та здійснення**. Це, насамперед, **науково обґрунтовані концептуальні, програмні засади** демографічного розвитку, належне нормативно-правове, організаційно-функціональне та фінансово-економічне забезпечення демографічної політики, надійний механізм оцінки ефективності її реалізації.

Демографічна політика **має спрямовуватися на подолання негативних тенденцій і явищ** та забезпечувати раціональне відтворення сукупного людського потенціалу з кращими його якісними і структурними характеристиками.

Стратегічним завданням демографічної політики є забезпечення демографічної безпеки людини і суспільства. Коли йдеться про демографічну безпеку, то традиційно як критерій використовують **коефіцієнт природного зменшення населення**. **Індикаторами демографічної безпеки** є **коефіцієнт природного приросту населення, коефіцієнт смертності немовлят, коефіцієнт міграції, коефіцієнт відтворення населення**, коефіцієнт економічного навантаження

на суспільство та організаційної точок зору, враховувати інтереси людини і суспільства.

Щоб стати ефективним інструментом цілеспрямованого впливу на демографічні процеси, **демографічна політика має бути достатньо стабільною в своїх основних напрямках**. Адже демографічним процесам **властива певна інертність**, а тому результати демополітики проявляються тільки по збігу доволі тривалого проміжку часу. Разом з тим, **вона повинна бути досить гнучкою**, здатною реагувати на змінні особливості кожного поточного моменту. Іншими словами, **демографічна політика повинна базуватися на сталій стратегії та гнучкій тактиці**.

Демографічна ситуація в Україні в період незалежності

Після здобуття незалежності в Україні ускладнилася демографічна ситуація. На неї впливає **кілька негативних факторів**:

- спад народжуваності;
- старіння населення;
- погіршення здоров'я нації;
- економічна нестабільність у країні;
- міграційні процеси (з країни виїжджає більше людей, ніж повертається).

Усе це призвело до того, що **зараз в Україні десть на 10 млн менше постійного населення, ніж було в перші роки незалежності**.

Найбільша кількість населення в Україні була зафіксована в 1993 році – 51 млн 870,4 тисячі осіб. Станом **на початок 2020-го** в країні проживає **41 млн 732,8 тисячі осіб** (без урахування окупованих територій) – **це історичний мінімум за роки незалежності**. **З урахуванням Криму та окупованих територій Донбасу** чисельність населення **може досягати 43 млн 923 тисяч осіб**.

За період незалежності в Україні народилося 13,3 млн дітей. У цілому **рівень народжуваності з 1991 року знизився вдвічі**: в 1991-му народилося 630,8 тисячі дітей, у 2019-му – 308,8

тисячі. **Рівень народжуваності почав падати після 2013 року, в середньому народжується близько 400 тисяч малюків на рік.**

За перше півріччя 2020 року в Україні народилося 139,1 тисячі дітей. Абсолютний лідер з народжуваності – Київ, тут з'явилися на світ 14,3 тисячі дітей. Серед регіонів за показником народжуваності лідирує Дніпропетровська область – 10,3 тисячі дітей.

В Україні, як і раніше, більше жінок, ніж чоловіків: 22,4 млн проти 19,3 млн. Також кількість міського населення більш ніж удвічі перевищує сільське: 29,1 млн проти 12,8 млн.

За роки незалежності в Україні **поменшало людей працездатного віку (16-59 років): у 1991 році в цій віковій групі було 30,2 млн осіб, у 2020 році – 25 млн.** При цьому **кількість українців пенсійного віку з 1991 року практично не змінилася. Дітей (від 8 до 15 років) в Україні стало значно менше: у 1991-му – 11,8 млн, у 2020-му – 6,8 млн.**

Головними складовими необоротних демографічних втрат є високі рівні смертності дітей віком до 1 року та чоловіків працездатного віку (через надмірну смертність від хвороб системи кровообігу та внаслідок зовнішніх дій). Останній показник є одним з найвищих в Європі.

Основними причинами втрат здоров'я, зростання смертності та зниження очікуваної тривалості життя є **низький рівень і несприятливі умови життя та праці значної частини населення, низька ефективність існуючої системи охорони здоров'я, поширеність шкідливих звичок та нехтування нормами здорового способу життя.**

На тлі зменшення інтенсивності стаціонарних міграцій значного поширення набули **зовнішня трудова міграція, рух біженців, транзит нелегальних мігрантів.**

Демографічна ситуація в Україні сьогодні

Скільки українців зараз мешкає в країні, порахувати дуже важко. Але на 1 лютого 2022 року Державна служба статистики

оцінювала чисельність населення приблизно в **41,1 мільйона людей**. Це без Криму, але з ОРДЛО.

Через російське вторгнення в Україну та виїзд громадян за кордон чисельність населення України **могла скоротитись до рівня у 33,5 мільйона людей**. Допомогти подолати масштабну демографічну кризу у майбутньому може міграція населення інших країн.

У 2023 році Україну очікує **«катастрофічне падіння народжуваності»**. Навряд чи в повоєнний період українці захочуть масово народжувати дітей.

Такий прогноз озвучила Е. Лібанова – директорка Інституту демографії та соціальних досліджень імені Михайла Птухи.

Український етнос, зазначила вона, – **один із найстарших в Європі**. Що це означає? З кожним роком, з кожним поколінням він стає все старіший. Це відбувається через багато причин, але **критичною причиною є занижкий рівень народжуваності**.

В принципі, **всі європейські країни переживають такий період, коли рівень народжуваності не забезпечує навіть простого відтворення поколінь**: є багато людей, які вмирають, і мало людей, які народжуються. З іншого боку, є **велике економічне навантаження на працездатне населення**. І ми маємо думати, що робити далі. Підвищувати пенсійний вік? Куди нам його підвищувати? Ми практично цю опцію вже використали.

За словами Е. Лібанової, те, що **діти і молоді жінки залишаться за кордоном**, додатково **поглибить процес старіння суспільства**. А про бекібум в Україні в нинішніх умовах можна не мріяти. На її думку, це – нереально, оскільки зараз **дуже розвинена контрацепція і родини не мають величезної потреби в дітях**.

Біологічне прагнення відтворити свій рід, щоб щось після тебе залишилося, **зазвичай задовольняється однією дитиною**. Друга дитина – це дуже **серйозний ризик бідності**. До того ж **жінки в нас дуже високоосвічені: хочуть реалізовуватися не тільки в межах родини**.

Показово, що демографи мають статистику за 2021-й, а от **за 2022-й рік – це вже проблеми**, тому що **по окупованих територіях не дуже надійна інформація**.

У 2021 році на одну жінку народжувалося 1,2 дитини. А для того, щоб забезпечити просте відтворення поколінь за українських умов смертності, треба, щоб пересічна жінка за своє життя народила десь **2,15 дитини**.

Щодо **2022 року**, то рівень народжуваності складав десь у **0,9 дитини на одну жінку**. Катастрофічне падіння народжуваності очікується **у 2023 році**.

Під час війни ця тенденція буде поглиблюватися, але гірше, ніж у 2023 році (навіть якщо у 2024 війна триватиме), не передбачається. Можна розраховувати на показник у межах **0,7 дитини на одну жінку**.

Лібанова прогнозує, що **після війни можливе певне підвищення народжуваності**. Сподіваюсь, зазначила вона, що **ми повернемось принаймні до довоєнного (доковідного) рівня**. А далі можна очікувати **1,5 дитини на одну жінку**, в ідеалі – **1,6**. Але це все одно дуже далеко від того, що потрібно.

Зарубіжний досвід реалізації демографічної політики

У Програмі дій Міжнародної конференції з питань народонаселення і розвитку (Каїр, 1994 р.) констатується, що **уряди повинні створити** необхідні внутрішні інституціональні механізми і **сприятливе середовище** на всіх рівнях суспільства з тим, **щоб забезпечити гарантії, що фактори народонаселення** необхідним чином **враховуються при прийнятті рішень** і в адміністративному процесі всіх відповідних урядових установ, **які відповідають за економічну, екологічну і соціальну політику і програми**.

Демографічна політика націлена **не стільки на підвищення народжуваності, скільки на підтримку** на рівні, який відповідає сучасним європейським стандартам, **умов життя усіх демографічних груп і в першу чергу підростаючого покоління та населення похилого віку**, створення умов для

безконфліктного демографічного та соціально-економічного розвитку.

Сучасна демографічна політика розвинених країн спрямована як на регулювання кількісних демографічних параметрів, так і на збереження і вдосконалення якісних його параметрів, відтворення населення відповідної якості.

Незважаючи на активну позицію, уряди всіх країн Європи підкреслюють, що невтручання в особисте життя індивіда, сім'ї, вільний вибір моделі поведінки, у тому числі демографічної, є принциповим моментом їх способу життя і що намічені цілі досягаються не тиском на особистість, а створенням умов для розвитку у бажаному напрямку.

Слід зауважити, що **США ще в 1974 р. проголосили свій Меморандум національної безпеки**, де конкретно було вказано, що зростання населення в країнах, котрі розвиваються, становить загрозу національним інтересам США, а також про наміри цієї держави тримати демографічні процеси цих країн під власним контролем. Для реалізації геополітичних й одночасно стратегічних задумів країнам третього світу ідеологами всесвітніх організацій було вигадано «соціальне пугало» – загрозу перенаселення. Ними виділяються величезні гроші на геноцид, завуальований дуже витонченими гуманними за формою та нищівними за змістом фразами: «відповідальне материнство», «планування сім'ї», «право жінки розпоряджатися власним тілом» (не бажаючи сказати правди, що дитина в лоні матері не є апендицитним додатком, але окремою людською особою, що вже давно засвідчили досягнення в галузі ембріології). Однак історія виродження народів бере свій початок ще в більшовицькій Росії, коли безпосередній ідеолог «сексуальної революції» А. Коллонтай обіцяла «радість вільного кохання» і «повнокровне задоволення статевих потреб робітничого класу». Результатом реалізації її теорії «шклянки води» стало збільшення кількості розлучень, падіння рівня статевої моралі, сексуальне розбещення неповнолітніх, а також зростання «дурних» (венеричних) захворювань, усе це закінчилось

легалізацією абортів у 1920 р. В СРСР і державним забезпеченням його проведення. **Це призвело до такого падіння чисельності населення, що у 1936 р. Сталін заборонив аборти.**

Щось **подібне відбувалося і на Північноамериканському континенті: 1921 р. М. Зангер в США засновує «Лігу з контролю народжуваності» (ABCL). Головною метою цієї організації було визволення від «плювотиння людства», до яких відносилися бідні верстви населення, а також негри, євреї, слов'яни;** зокрема М. Зангер писала: «Через секс людство може досягти великого духовного просвітлення... Стара традиційна мораль з її переконаннями про гріх, з її осудом вільних сексуальних зв'язків і проституції поступово відмирає... Цю революцію не зупинити». Слід зауважити, що **консультантом М. Зангер був німецький психіатр професор Е. Рудин, штурбанфюрер СС,** що завідував масовою стерилізацією населення на окупованих територіях.

М. Борман, засуджений за злочини проти людства на Нюрнберзькому процесі, казав: «Обов'язком слов'ян є працювати на нас. Плідність слов'ян є небажаною. Нехай використовують презервативи, роблять аборти – чим більше, тим краще. **Освіта є небезпечною».** У 1942 р. у Берліні з'явилися пропозиції до плану «Ост» **доктора Ветцеля,** начальника відділу колоніальної політики Німеччини, який пропонував: «...**Є багато шляхів підризу біологічної сили народу... Мета політики по відношенню до населення на російських територіях буде полягати в доведенні народжуваності росіян до більш низького рівня ніж у німців...** Треба показати яких великих засобів потребує виховання дітей... Треба говорити про велику небезпеку, на яку наражається жінка, народжуючи дітей. Поряд з тим **слід розгорнути широку кампанію протизапідних засобів... Слід пропагувати також добровільну стерилізацію.** Поряд з цими заходами в галузі охорони здоров'я **не повинні чинитися ніякі перешкоди розлученням. Не слід допускати будь-яких пільг**

багатодітним, не надавати грошової допомоги у вигляді нарахувань до заробітної платні».

У 1942 р. «Ліга» була перейменована в «Асоціацію планування сім'ї», а згодом в «Міжнародну федерацію планування сім'ї» (IPPF), яка нині має свої філії майже в усіх країнах світу і **використовує напрацьовані методи М. Зангер для зменшення народжуваності в країнах, що розвиваються**, таким чином визначаючи механізми демографічної політики (чи радше етноциду). **За сприянням цієї організації у більшості країн Європи та Америки був легалізований аборт:** у Швеції – в 1946 р., Великобританії – 1967 р., США – 1973 р., Франції – 1979 р. **У НДР у 1972 р. відразу після прийняття цього закону, народжуваність зменшилася за рік на 23%**, а у березні 1973 р. було зареєстровано 143 тис. абортів, що у три рази більше ніж у 1971 р. Важливо зазначити, що відразу ж держава почала запроваджувати дії, що нібито мали стимулювати народжуваність, однак це не давало позитивних результатів.

У 1992 і 1994 рр. В Ріо-де-Женейро та Каїрі **відбулися міжнародні конференції з питань народонаселення**, однак **про розвиток мова не йшла, головний акцент робився на політиці обмеження народжуваності** і в цих цілях планувалося виділити до 2012 р. на відповідні програми 50 млрд. дол., **значна частина цих коштів мала надходити від міжнародних фондів Всесвітнього банку, ЮНФПА, ВООЗ, ЮНІСЕФ, ЮНЕСКО, МФПС, Ради з питань народонаселення, а також США та Японії**, інша ж частина – з державної казни, зокрема з галузі освіти та охорони здоров'я.

У 1996 р. Конгрес США прийняв соціальну реформу, в котрій **проголошувалося, що шлюб є основою процвітання суспільства, а підтримка батьківства і материнства становить основу успішного виховання і розвитку дітей.** Але **бюджетне фінансування сексуальної «просвіти» в цій країні було припинено і вже з 1997 р. почали втілювати програму «Дошлюбна чистота».**

Щороку в США з державного бюджету виділяється 70 млн. дол. на освітні програми, метою яких є **виховання у моральній чистоті**, що передбачає зокрема **формування**

світоглядних переконань, які уможливлюють збереження цноти і в майбутньому подружньої вірності. Ці програми (їх нараховують більше сотні) розраховані на дітей і підлітків у віці від 9 до 18 років і діють у 25 штатах. Гроші виділяються у вигляді грантів різним громадським, релігійним організаціям, а також медичним закладам. За даними Національного центру медичної статистики, ці програми **дають досить обнадійливі результати.** Так, **за сім років після їх запровадження, кількість підлітків, що ведуть сексуальне життя, зменшилася на 9%.** Потужними просвітницько-виховними заходами в цій країні є **щорічне проведення «Маршу за життя», в якому беруть участь понад сотні тисяч осіб.** Об'єднані навколо цінностей людського життя без огляду на конфесійну приналежність, представники різних релігійних спільнот **організують щорічні акції, присвячені річниці легалізації абортів в США, і відзначають їх як День національної трагедії.** На національному рівні діє також **організація «Stop Planned Parenthood International»,** котра виступає **проти планування сім'ї в такому форматі, як це пропагує «Міжнародна федерація планування сім'ї».**

До країн, де законодавство чітко **стоїть на позиціях охорони прав ненародженої дитини,** відносяться **країни Південної Америки та басейну Карибського моря, а також європейські держави Андорра, Сан-Марино, Ліхтенштейн, Монако;** в Ірландії, на Мальті, в Об'єднаних Арабських Еміратах, Єгипті, Анголі, Сирії, Ємені, Ірані, Афганістані, Шрі-Ланці, на Філіппінах та в інших країнах **аборти допускаються лише при загрозі життю жінки.** **У 2006 р. в Нікарагуа був прийнятий закон,** за яким **забороняється робити аборт навіть при загрозі життю жінки;** лікар, що порушить законодавство, несе кримінальну відповідальність у вигляді ув'язнення і позбавлення волі на 6 років.

У такій ситуації **для України важливо запозичити той позитивний досвід морально-соціальних механізмів демографічної політики,** ефективність яких поступово усвідомлюється органами управління інших держав, оскільки за уроки сексуальної революції, які нам намагаються «наполегливо

викладати» вищеназвані міжнародні організації, наша держава ще буде довго розплачуватися здоров'ям і життям своїх громадян.

Для виходу з демографічної кризи необхідно відмовитись від програми планування сім'ї, впровадити політику відродження традиційних сімейних і моральних цінностей. Такі заходи не повинні носити примітивно агітаційного характеру, але бути професійно підготовленою і проведеною кампанією, спрямованою на зміну суспільної думки щодо цього питання.

При зміні концепції державної демографічної політики доречно провести такі заходи:

– **аналіз усіх прийнятих законодавчих і нормативних відомчих актів у світлі проблеми демографічної безпеки;**

– **припинення фінансування всіх заходів щодо контролю над народжуваністю:** абортів, реклами і роздачі протизаплідних засобів, діяльності організацій, що займаються їхнім поширенням;

– **скасування програм планування сім'ї і проекту статевого виховання школярів;**

– **зміна інформаційної політики в бік популяризації національних сімейних традицій** та припинення трансляції фільмів та програм, що розхитують сімейні підвалини, шляхом законодавчого регулювання, переговорів з керівниками приватних ЗМІ;

– **формування містобудівної концепції відповідно до демографічних інтересів держави, заохочення приватного домоволодіння тощо.**

Список використаної і рекомендованої літератури

1. Демографічна ситуація в Україні в період незалежності.

URL:

<https://www.slovoidilo.ua/2020/08/21/infografika/suspilstvo/demohrafichna-sytuacziya-ukrayini-period-nezalezhnosti>].

2. Детермінанти соціально-економічної нерівності в сучасній Україні : монографія / [О.М. Балакірева, В.А. Головенько, Д.А. Дмитрук та ін.]; За ред. канд. соціол. наук

О.М. Балакіревої; НАН України; Ін-т екон. та прогнозів. К., 2011. 592 с.

3. Деякі питання соціального захисту дітей з інвалідністю та осіб з інвалідністю : Постанова Кабінету Міністрів України від 14.12.2016 № 978. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/978-2016-%D0%BF#Text>.

4. Жадан О.В. Роль держави в системі соціально-трудова відносин. URL: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Dtr_du/2011_1/files/DU11_42.pdf.

5. Кодекс законів про працю України. Х. : ТОВ «Одіссей», 2010. 136 с.

6. Куценко О. Статус культурних нерівностей в сучасній соціології. *Новые социальные неравенства /* Под ред. С. Макеєва. К. : Інститут соціології НАН України, 2006. С. 55-73.

7. Лібанова Е. Наскільки критичною є демографічна ситуація в Україні. URL: <https://texty.org.ua/fragments/109759/naskilky-krytychnoyu-ye-demografichna-sytuaciya-v-ukrayini/>.

8. Малиновська О. Наслідки міжнародної міграції населення України та політико-управлінські дії щодо їх врегулювання. Аналітична записка. URL: <http://www.niss.gov.ua>.

9. Назар Н.О. Міжнародний досвід реалізації демографічної політики. URL: <http://194.44.242.244/e-journals/DeVu/2009-1/doc/5/09.pdf>.

10. Назарова Н., Сотникова Ю. Соціальна стратифікація сучасного українського суспільства. (2019). URL : <http://repository.hneu.edu.ua/bitstream/123456789/21249/1%92..pdf>.

11. Офіційний сайт Державної служби статистики. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua>.

12. Пищуліна О., Юрчишин В. Міграційні прояви та впливи – уроки для України. (2023). DOI : <https://razumkov.org.ua/images/2023/05/09/2023-MATRA-I-KVARTAL-5.pdf>.

13. Про Загальнодержавну програму «Національний план щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини» на період до 2016 року» : Закон України від 5 березня 2009 року. *Відомості ВР України*. 2009. № 29. Ст. 395.
14. Проблеми становлення середнього класу як основи розвитку громадянського суспільства в Україні. Аналітична записка. URL: <http://www.niss.gov.ua./article/265>.
15. Рейтерович І.В. Особливості функціонування фінансово-політичних груп інтересів у системі публічної політики. URL: <http://www.dy.nayka.com.ua/index.php?operation=1&iid=285>.
16. Сімейне право України : підруч. / за ред. А. О. Дутко. Львів : Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2018. 480 с.
17. Системні вади ринку праці України та пріоритети його реформування. К., НІСД, 2010. 47 с.
18. Сімейний кодекс України. *Відомості Верховної Ради*. 2002. № 2122. Ст. 135 (зі змінами та доповненнями).
19. Стаканов Р.Д. Вплив трудової еміграції на макроекономічний розвиток України / Р.Д. Стаканов. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата економічних наук за спеціальністю 08.00.02 – світове господарство і міжнародні економічні відносини. К., 2010. 22 с.
20. Становище сімей в Україні (за підсумками 2000-2009 років) : Щорічна державна доповідь Президентові України, Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України про становище сімей та стан реалізації державної сімейної політики / Міністерство України у справах сім'ї, молоді та спорту, Державний інститут розвитку сім'ї та молоді. Київ, 2010. 227 с.
21. Управління соціальним і гуманітарним розвитком : навч. посіб. / За заг. ред. В.А. Скуратівського, В.П. Трощинського. К. : НАДУ, 2008. Ч. 1. 523 с.
22. Чеховська І.В. Чинники формування державної сімейної політики України. *Форум права*. 2011. № 3. С. 824-830. URL: <http://www.nbu.gov.ua/e-journals/FP/2011-3/11civcpu.pdf>.

23. Social Accountability International [Електронний ресурс].
URL: <http://www.saintl.org>.

Контрольні запитання та завдання

1. Розкрийте сутність поняття «клас».
2. Назвіть основні класоутворюючі ознаки.
3. Які основні показники соціальної структури сучасного українського суспільства ?
4. Кого в Україні можна віднести до середнього класу?
5. Перерахуйте основні проблеми становлення середнього класу в Україні.
6. Назвіть основні причини безробіття в Україні.
7. Проаналізуйте регіональні особливості ринку праці в Україні.
8. Які Ви знаєте функції сім'ї?
9. Проаналізуйте роль сім'ї в умовах сучасного інформаційного суспільства.
10. Охарактеризуйте основні тенденції демографічних процесів у світі.
11. Надайте визначення понять «сім'я», «сімейні цінності», «цінності», «державна політика», «державна сімейна політика».
12. У чому полягає сутність та мета державної сімейної політики?
13. Які принципи державної сімейної політики?
14. Назвіть основні нормативно-правові акти, які регулюють державну сімейну політику в Україні.
15. Які основні пріоритети та напрями державної сімейної політики в Україні?
16. У чому полягають актуальні проблеми державної сімейної політики на сучасному етапі в Україні? Які, на вашу думку, шляхи їх вирішення?

Темати рефератів

1. Сімейна політика в Україні: формування та шляхи реалізації.
2. Світовий досвід державної сімейної політики.

3. Державне регулювання розвитку соціального інституту сім'ї в Україні.
4. Соціальний захист дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

ТЕМА 4

ДЕРЖАВНА ПОЛІТИКА В СФЕРІ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ

План

1. Соціальний захист та соціальне забезпечення.
2. Державні соціальні стандарти та нормативи.
3. Соціальне страхування як механізм реалізації соціальної політики держави.
4. Соціальна допомога та соціальні послуги для непрацездатних громадян.
5. Пенсійне забезпечення в умовах реформування вітчизняної пенсійної системи.

Основні поняття: соціальний захист, соціальне забезпечення, соціальна допомога, соціальні гарантії, соціальне страхування, соціальна захищеність, державні соціальні стандарти, державні соціальні гарантії, прожитковий мінімум, соціальні норми і нормативи, нормативи витрат, споживчий кошик, прожитковий мінімум, мінімальна зарплата, соціальне страхування, соціальна допомога, соціальні послуги, пенсія, пенсійне забезпечення, солідарна пенсійна система, накопичувальна пенсійна система, недержавні пенсійні фонди.

1. Соціальний захист та соціальне забезпечення

Соціальний захист – комплекс економічних, правових та організаційних заходів, ***спрямованих на забезпечення основних соціальних прав громадянина*** в державі та ***пов'язаних із мінімізацією впливу чинників, що знижують якість життя населення.*** Соціальний захист ***охоплює весь комплекс відносин, сутнісних зв'язків та інтересів різних соціальних суб'єктів,*** суспільних організацій і держави, ***спрямований на підтримання соціального добробуту людини в конкретних економічних умовах.***

Поняття Соціальний захист ***уперше використано американськими законодавцями в тексті закону «Social Security Act», прийнятого 1935 р.,*** в якому наводилося правове обґрунтування нового для США інституту обов'язкового страхування

на випадок старості, смерті, інвалідності та безробіття («social» перекладається з англійської мови як «суспільний», «соціальний»; «security» – як захист, безпека, охорона, забезпечення, гарантування). Цей термін швидко й органічно вписався у понятійний апарат західних учених і практиків, оскільки **виражав сутність підтримання соціально вразливих верств населення**. Проте **у подальшому межі цієї дефініції значно розширилися**, чому **сприяло розроблення конвенцій та рекомендацій ВООЗ, Міжнародної організації праці, Міжнародної асоціації соціального забезпечення**, присвячених соціальному страхуванню та соціальній допомозі.

В Україні **поняття «соціальний захист» почали широко вживати лише на етапі переходу до ринку і як його атрибут**, хоча в тій чи іншій формі соціальний захист завжди був притаманний українському суспільству.

Так, соціальний захист як суспільне явище пройшов **декілька етапів свого розвитку** в нашій країні, а саме:

- **проста добродійність** (X–XVI ст.);
- **«сліпа роздача»** милостині окремими «жебракoлюбцями», відсутність суспільної мети добродійності, переважаюча роль церкви у справі турботи про жебраків), **суспільне піклування** (XVI–XVII ст.);
- **організована добродійність** на основі усвідомлення солідарності членами громади, турбота держави про благо тих, хто бідує, з метою принесення суспільної користі, диференціація тих, хто потребує допомоги), **державне опікування** (XVIII ст. – 1917 р.);
- **виникнення цілісної системи суспільного піклування** під суворим контролем держави, створення спеціальних державних установ, поява соціального страхування), **соціальне забезпечення** (1917–1991 рр.);
- **загальне й універсальне соціальне забезпечення**, зникнення добродійності, повна відповідальність держави за соціальне забезпечення, розвиток обов'язкового соціального страхування та солідарного пенсійного забезпечення (із 1992 р.);

– **відмова від принципу загального та універсального соціального забезпечення, поява програм адресної соціальної допомоги, поступовий перехід до солідарно-накопичувальної пенсійної системи.**

Формуванню сучасних систем соціального захисту **у світі** сприяло **усвідомлення необхідності створення соціальних амортизаторів ринкових ризиків**. Багато людей ще й нині не сприймають термін «соціальний захист» щодо населення загалом, **вважаючи, що він стосується лише найнужденніших**, або, як часто нині висловлюються, **незахищених верств населення**. Дедалі частіше **соціальний захист передбачає комплекс заходів**, спрямованих на **створення безпечного соціального середовища людини**.

Залежно від мети, яку переслідує соціально-правовий захист, **в літературі виокремлюють наступні його напрямки**:

а) **соціально-правовий захист найбільш уразливих верств населення;**

б) **заохочення та відзнаку громадян за особливі заслуги** перед суспільством та державою;

в) **стимулювання окремих видів суспільно корисної діяльності** або праці у відповідних умовах;

г) **гарантування відповідного матеріального рівня життя** залежно від правового статусу особистості та від особливого виду їх службової діяльності.

Слід зазначити, що **в нормативно-правових актах здебільшого вживається термін «соціальний захист», а в літературі – «соціальне забезпечення»**. Відповідно до **ст. 46 Конституції України** за громадянами **закріплюється право саме на соціальний захист, що включає право на забезпечення їх у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності**, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, а також у старості та в інших випадках, передбачених законами України.

(Тобто, поняття «соціальний захист» розуміється як більш широке за змістом, ніж поняття «соціальне забезпечення»).

У юридичному словнику соціальний захист розглядається як:

- система державних гарантій для реалізації прав громадян на працю і допомогу на час безробіття, підтримання життєвого рівня населення через перегляд мінімальних розмірів основних соціальних гарантій за умов зростання цін на споживчі товари і послуги;
- надання державної допомоги і пільг та інших видів соціальної підтримки малозабезпеченим громадянам і сім'ям, які виховують дітей;
- матеріальне забезпечення при досягненні пенсійного віку, тимчасової або постійної втрати працездатності, втрати годувальника.

Поняття соціальний захист може використовуватися як в широкому, так і у вузькому розумінні.

У широкому розумінні соціальний захист розглядають як діяльність держави, спрямованої на забезпечення процесу формування та розвитку повноцінної особистості, створення умов для самовизначення та ствердження в житті.

У вузькому сенсі соціальний захист розглядається як сукупність економічних і правових гарантій, що забезпечують додержання найважливіших соціальних прав громадян (право на працю, на освіту, на житло, на відпочинок, на безпечне довкілля, на охорону здоров'я, на достатній життєвий рівень, на безпечні умови праці, на заробітну плату, не нижчу мінімально встановлених стандартів).

Соціальний захист населення здійснюється через компенсаційні та запобіжні заходи.

Компенсаційні заходи полягають у допомозі суспільства окремій особі або сім'ї, яка не має достатніх засобів для існування.

Запобіжні заходи спрямовані на захист особи та її сім'ї від втрат доходу, пов'язаних із безробіттям, старінням,

хворобою, а також сприяння освіти й підвищенню кваліфікації.

Соціальний захист **здійснюється в натуральній та грошовій формах.** Існують **різні теоретико-методологічні підходи** до визначення сутності поняття соціального захисту. Відповідно до одного з них, соціальний захист **є проявом соціальної функції держави**, що містить такі форми взаємодії держави з населенням: **соціальна допомога, соціальні гарантії, соціальне страхування.**

Державна соціальна допомога – одна з форм взаємодії держави з населенням, що **має адресну спрямованість і надається у вигляді субсидій, соціальних послуг і життєво необхідних товарів** особам, які через непрацездатність, відсутність роботи, джерел доходу не спроможні самостійно матеріально забезпечити своє існування. Визначальна характеристика цієї форми – соціально-аліментарні недоговірні відносини держави з уразливими категоріями населення.

Державні соціальні гарантії – встановлені законом **мінімальні розміри доходів громадян, спрямовані на реалізацію їх конституційного права на достатній життєвий рівень**, а саме:

- мінімальні розміри оплати праці (місячна, погодинна);
- мінімальний розмір допомоги по безробіттю;
- допомога при народженні дитини;
- допомога непрацюючим жінкам у зв'язку з вагітністю та пологами;
- допомога по догляду за дитиною (до досягнення нею трирічного віку);
- допомога на дітей одиним матерям;
- допомога на дітей, над якими встановлено опіку чи піклування;
- тимчасова державна допомога дітям, батьки яких ухиляються від сплати аліментів;
- державна соціальна допомога на дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування;
- мінімальна пенсія за віком;
- допомога на поховання;

- щомісячна грошова допомога малозабезпеченій особі, яка проживає разом з інвалідом I чи II групи внаслідок психічного розладу.

Ці види є основним джерелом існування окремих категорій громадян і не можуть бути нижчими від прожиткового мінімуму (базовий державний соціальний стандарт), встановленого законом.

Відповідно до Конституції України (ст. 46) **право громадян на соціальний захист** (право на забезпечення громадян у разі повної, часткової чи тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, а також у старості та в інших випадках, передбачених законом) **гарантується і забезпечується** загальнообов'язковим державним **соціальним страхуванням**. **Соціальне страхування** – встановлена державою та регульована нормами права **система соціального захисту громадян у разі страхового випадку, передбаченого законодавством**. Виокремлюють такі **види загально-обов'язкового державного соціального страхування**:

- пенсійне, медичне, у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності та витратами, зумовленими народженням і похованням;
- від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності;
- на випадок безробіття та інші види страхування, передбачені законами України.

Відносно недавно виник і термін «**соціальна захищеність**», що є похідним від соціального захисту. **Відмінність зазначених термінів полягає у співвідношенні дії та стану**. Так, **для соціального захисту** ключовим чинником визначається **характер намірів держави** стосовно суспільних структур і особи з реалізації соціальної політики або заходів щодо самозахисту, тоді як **соціальна захищеність**, перш за все, **базується на визначенні якісного стану**, в якому перебуває особа чи соціальна група.

Соціальна захищеність знаходиться в органічній єдності з державно-правовим визначенням соціальної

політики, ефективність якої визначається не тільки рівнем економічного розвитку країни, а і правовим розумінням та закріпленням в нормативних актах принципу соціальної справедливості і гарантій соціального захисту громадянина. При цьому слід відзначити, що нормативне визначення принципу соціальної справедливості і соціального захисту в конституційному праві та інших галузях права не є гарантією їх реалізації, а фактичне втілення їх у життя можливе лише за умови проведення відповідної соціальної політики, в процесі реалізації тих чи інших соціальних норм.

Дехто з дослідників вважає, що «соціальне забезпечення» є більш вдалим терміном, ніж «соціальний захист», тому що у контексті «забезпечення прав і свобод (а, отже, й потреб) людини» є ширшим, більш містким і **включає три елементи (напрями) державної діяльності** щодо створення умов для здійснення прав і свобод людини:

1) **сприяння реалізації прав і свобод** (шляхом позитивного впливу на формування їх загально соціальних гарантій);

2) **охорону прав і свобод людини** (шляхом вжиття заходів, зокрема юридичних, для запобігання порушенням прав і свобод, їх профілактики);

3) **захист прав і свобод людини** (відновлення порушеного правомірного стану, притягнення порушників до юридичної відповідальності) (П. Рабінович).

Соціальний захист є основним завданням соціальної політики, що ставить за мету забезпечення прав і гарантій людини у сфері рівня й якості життя.

Соціальний захист являє собою комплекс організаційно-правових та економічних заходів, спрямованих на забезпечення добробуту кожного члена суспільства в конкретних економічних умовах.

Мета соціального захисту – забезпечення добробуту та гідного рівня життя для кожної особи, покращення соціального самопочуття людини, впевненості в своєму майбутньому. Під поняттям добробуту розуміється не тільки матеріальний добробут, але й соціальний, тобто створення таких умов життя, в яких людина може фізично і розумово

розвиватись, реалізовувати свої здібності, задовольняти власні, і водночас суспільно позитивні, потреби й інтереси. Потреби диференціюються залежно від віку, статі, місця проживання, освіти і соціального статусу людини.

Найважливішим завданням соціального захисту є забезпечення підвищення рівня і якості життя громадян, сприяння динамічному і гармонійному розвитку людей, соціальна справедливість та зниження рівня бідності, які забезпечують суспільству стабільність, громадянський мир і успішний економічний розвиток.

До активних соціально-захисних заходів, якими продовжують оперувати державні органи влади в трансформаційний період, належать такі:

- встановлення та **періодичний перегляд** мінімальних споживчих бюджетів прожиткового мінімуму, мінімальної заробітної плати,
- створення **фондів соціальної допомоги, пенсійних фондів,**
- **зміна оплати праці, індексація** доходів та зарплати,
- **формування державних страхових фондів** на непередбачені обставини, тобто заходи, що входять у сферу державного регулювання через використання механізмів забезпечення соціального захисту.

Охоплюючи значний спектр соціальної підтримки населення, маючи свою логічну структуру та послідовність, **ці заходи і механізми їх реалізації покладені в основу розробки цільових програм як на загальнодержавному, так і на регіональному рівнях.** Вони включають також механізми реалізації програм, наприклад таких, як оподаткування заробітної плати та доходів населення, ціноутворення тощо.

Вважається, що **формою державного регулювання соціального захисту є розробка системи показників, які характеризують стан і динаміку зростання рівня життя населення.** До таких показників слід віднести:

- обсяг та структура доходів населення, споживання матеріальних благ і послуг;

- соціальні гарантії малозабезпеченим верствам населення;
- стан споживчого ринку.

Узагальнюючими **показниками оцінки** соціального стану є **фактичний та перспективний баланси** грошових доходів та видатків населення. Ці показники балансу **показують стан соціального забезпечення населення** та дозволяють визначити ступінь забезпеченості його грошовою готівкою, скласти уявлення про реальні доходи населення, загалом його платоспроможність. Такі розрахунки є складовою визначення перспектив розвитку певних галузей економіки держави та конкретних регіонів.

2. Державні соціальні стандарти та нормативи

В Законі України «**Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії**» (остання редакція від **04.05.2023 р.**) визначені основні поняття – **державні соціальні стандарти, державні соціальні гарантії, прожитковий мінімум, соціальні норми і нормативи, нормативи витрат.**

Отже:

- **державні соціальні стандарти** – встановлені **законами, іншими нормативно-правовими актами соціальні норми і нормативи** або їх комплекс, **на базі яких визначаються рівні основних державних соціальних гарантій;**
- **державні соціальні гарантії** – встановлені законами **мінімальні розміри оплати праці, доходів громадян, пенсійного забезпечення, соціальної допомоги, встановлені законами пільги, розміри інших видів соціальних виплат, встановлені законами та іншими нормативно-правовими актами, які забезпечують рівень життя не нижчий від прожиткового мінімуму;**
- **прожитковий мінімум** – **вартісна величина достатнього для забезпечення нормального функціонування організму людини, збереження його здоров'я набору продуктів харчування, а також мінімального набору непродовольчих товарів та**

мінімального набору послуг, необхідних для задоволення основних соціальних і культурних потреб особистості;

– **соціальні норми і нормативи – показники необхідного споживання продуктів харчування, непродовольчих товарів і послуг та забезпечення освітніми, медичними, житлово-комунальними, соціально-культурними послугами;**

– **нормативи витрат (фінансування) – показники поточних і капітальних витрат з бюджетів усіх рівнів на забезпечення задоволення потреб на рівні, не нижчому від державних соціальних стандартів і нормативів.**

Державні соціальні стандарти і нормативи **встановлюються з метою:**

– **визначення механізму реалізації соціальних прав та державних соціальних гарантій** громадян, визначених [Конституцією України](#);

– **визначення пріоритетів державної соціальної політики** щодо забезпечення потреб людини в матеріальних благах і послугах та фінансових ресурсів для їх реалізації;

– **визначення та обґрунтування розмірів видатків Державного бюджету України, бюджету Автономної Республіки Крим та місцевих бюджетів, соціальних фондів на соціальний захист і забезпечення населення та утримання соціальної сфери.**

За характером задоволення соціальних потреб соціальні нормативи **поділяються на:**

– **нормативи споживання** – розміри споживання в натуральному виразі за певний проміжок часу (за рік, за місяць, за день) продуктів харчування, непродовольчих товарів поточного споживання та деяких видів послуг;

– **нормативи забезпечення** – визначена кількість наявних в особистому споживанні предметів довгострокового користування, а також забезпечення певної території мережею закладів охорони здоров'я, освіти, підприємств, установ,

організацій соціально-культурного, побутового, транспортного обслуговування та житлово-комунальних послуг;

– **нормативи доходу** – розмір особистого доходу громадянина або сім'ї, який гарантує їм достатній рівень задоволення потреб, що обраховується на основі визначення вартісної величини набору нормативів споживання та забезпечення.

За рівнем задоволення соціальних потреб соціальні нормативи **поділяються** на:

– **нормативи раціонального споживання** – рівень, що гарантує оптимальне задоволення потреб;

– **нормативи мінімального споживання** – соціально прийнятний рівень споживання продуктів харчування, непродовольчих товарів та послуг виходячи з соціальних або фізіологічних потреб;

– **статистичні нормативи** – нормативи, що визначаються на основі показників фактичного споживання або забезпеченості для всього населення чи його окремих соціально-демографічних груп.

Державні соціальні стандарти і нормативи **формується, встановлюються та затверджуються у порядку, визначеному Кабінетом Міністрів України** за участю та погодженням з іншими сторонами соціального партнерства, якщо інше не передбачено [Конституцією України](#) та законами України.

Базовим державним соціальним стандартом є прожитковий мінімум, встановлений законом, на основі якого визначаються державні соціальні гарантії та стандарти у сферах доходів населення, житлово-комунального, побутового, соціально-культурного обслуговування, охорони здоров'я та освіти.

Державні соціальні стандарти у сфері доходів населення встановлюються з метою визначення розмірів державних соціальних гарантій у сфері оплати праці, виплат за обов'язковим державним соціальним страхуванням, права на отримання інших видів соціальних виплат і державної соціальної допомоги та їх розмірів, а також визначення пріоритетності напрямів державної соціальної політики.

Державні соціальні нормативи у сфері надання соціальних послуг встановлюються для визначення розмірів державних гарантій соціальної підтримки осіб, які перебувають у складних життєвих обставинах.

З цією метою визначаються:

- перелік, види та обсяги соціальних послуг, які надаються за рахунок державного та місцевого бюджетів і страхових фондів;
- норми та нормативи надання соціальних послуг особам, які перебувають у складних життєвих обставинах;
- показники якості соціальних послуг.

Державні соціальні нормативи у сфері житлово-комунального обслуговування (ст. 9. Зміни від 09.11.2017 р.) встановлюються з метою визначення державних соціальних гарантій щодо надання житлово-комунальних послуг та розмірів витрат на найм житла, управління житлом і оплату комунальних послуг, які забезпечують реалізацію конституційного права громадянина на житло.

До державних соціальних нормативів належать:

- гранична норма витрат на управління житлом, оплату комунальних послуг, передбачених [Законом України](#) «Про житлово-комунальні послуги», залежно від отримуваного доходу;
- соціальна норма житла та соціальні нормативи користування комунальними послугами, з оплати яких держава надає пільги та встановлює субсидії громадянам;
- показники якості управління багатоквартирним будинком і надання комунальних послуг.

Державні соціальні нормативи у сферах транспортного обслуговування та електронних комунікацій включають:

- норми забезпечення транспортом загального користування;
- показники якості транспортного обслуговування;
- соціальні норми забезпеченості населення електронними комунікаційними послугами, з оплати яких

держава надає пільги громадянам (ст. 10. Зміни від 16-8.2022 р.).

Державні соціальні нормативи у сфері охорони здоров'я (ст. 11) включають:

- перелік та обсяг гарантованого рівня медичної допомоги громадянам у державних і комунальних закладах охорони здоров'я;
- нормативи надання медичної допомоги, що включають обсяг діагностичних, лікувальних та профілактичних процедур;
- показники якості надання медичної допомоги;
- нормативи пільгового забезпечення окремих категорій населення лікарськими засобами та іншими спеціальними засобами;
- нормативи забезпечення стаціонарною медичною допомогою;
- нормативи забезпечення медикаментами державних і комунальних закладів охорони здоров'я;
- нормативи санаторно-курортного забезпечення;
- нормативи забезпечення харчуванням у державних і комунальних закладах охорони здоров'я.

Державні соціальні нормативи у сфері забезпечення навчальними закладами (ст. 12) включають:

- перелік та обсяг послуг, що надаються державними і комунальними закладами дошкільної, загальної середньої, професійно-технічної та вищої освіти;
- нормативи граничного наповнювання класів, груп та співвідношення вихованців, учнів, студентів і педагогічних працівників у навчальних закладах;
- норми матеріального забезпечення навчальних закладів та додаткових видів соціального і матеріального забезпечення учнів.

Державні соціальні нормативи у сфері обслуговування закладами культури (ст. 13) містять:

- перелік та обсяг безоплатних послуг, які надаються населенню закладами, підприємствами, організаціями та установами культури;

- показники якості надання населенню послуг закладами, підприємствами, організаціями та установами культури;
- нормативи забезпечення населення закладами, підприємствами, організаціями та установами культури.

Державні соціальні нормативи надання послуг у сфері фізичної культури і спорту (ст. 14. Зміни від 12.01.2023 р.) включають:

- перелік, мінімальні нормативи витрат (фінансування) та обсяг надання послуг у сфері фізичної культури і спорту, у тому числі безоплатних та пільгових послуг;
- показники доступності та якості надання послуг у сфері фізичної культури і спорту, зокрема безоплатних та пільгових, у тому числі для осіб з інвалідністю;
- нормативи забезпечення населення закладами фізичної культури і спорту та спортивними спорудами, зокрема з можливістю доступу до них осіб з інвалідністю.

Державні соціальні нормативи у сфері побутового обслуговування, торгівлі та громадського харчування (ст. 15) включають:

- [нормативи забезпечення населення побутовими послугами](#);
- показники якості надання побутових послуг;
- нормативи забезпечення [торговельною площею](#) та [місцями](#) у закладах громадського харчування;
- показники якості та безпеки товарів і послуг підприємств громадського харчування.

Держава гарантує забезпечення основних потреб громадян на рівні встановлених законом державних соціальних стандартів і нормативів.

Основні державні соціальні гарантії **встановлюються законами** з метою забезпечення конституційного права громадян на достатній життєвий рівень.

До числа основних державних соціальних гарантій включаються:

- мінімальний розмір заробітної плати;
- мінімальний розмір пенсії за віком;

- неоподатковуваний мінімум доходів громадян;
- розміри державної соціальної допомоги та інших соціальних виплат.

Основні державні соціальні гарантії, які є основним джерелом існування, не можуть бути нижчими від прожиткового мінімуму, встановленого законом (ст. 17).

Законами України з метою надання соціальної підтримки населенню України в цілому та окремим категоріям громадян ***встановлюються державні гарантії також щодо:***

- рівня життя населення, що постраждало внаслідок аварії на Чорнобильській АЕС;
- стипендій учням професійно-технічних та студентам вищих державних навчальних закладів;
- індексації доходів населення з метою підтримання достатнього життєвого рівня громадян та купівельної спроможності їх грошових доходів в умовах зростання цін;
- надання гарантованих обсягів соціально-культурного, житлово-комунального, транспортного, побутового обслуговування та обслуговування у сфері освіти, охорони здоров'я, фізичної культури та спорту, торгівлі та громадського харчування;
- забезпечення пільгових умов задоволення потреб у товарах та послугах окремим категоріям громадян, які потребують соціальної підтримки (ст. 18).

Виключно законами України визначаються:

- мінімальний розмір заробітної плати;
- мінімальний розмір пенсії за віком;
- неоподатковуваний мінімум доходів громадян;
- величина порогу індексації грошових доходів громадян;
- пільги щодо оплати житлово-комунальних, транспортних і електронних комунікаційних послуг та критерії їх надання (ст. 19. Зміни від 16.08.2022 р.).

(Як бачимо, ***у чинному Законі відсутні пільги для категорій громадян, постраждалих від російсько-української війни***).

Державні соціальні гарантії є обов'язковими для всіх державних органів, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ і організацій незалежно від форми власності.

Органи місцевого самоврядування при розробці та реалізації місцевих соціально-економічних програм можуть передбачати додаткові соціальні гарантії за рахунок коштів місцевих бюджетів.

3. Соціальне страхування як механізм реалізації соціальної політики держави

Велику роль у забезпеченні добробуту населення держави відіграє соціальне страхування.

Початок загальнообов'язковому державному соціальному страхуванню та створенню перших державних страхових органів у світовій практиці було покладено прийняттям у Німеччині перших страхових законів. Так, в 1820 році Ернестом Вільгельмом Арнольдї був заснований перший страховий банк «Gothaer Feuerversicherungsbank», який пропонував страхування життя. Абсолютно нова ера страхування почалася в Німеччині за часів Отто фон Бісмарка та Кайзера Вільгельма у 1883-89 рр. Саме тоді у Німеччині ввели соціальне страхування: пенсійне, медичне та страхування від нещасних випадків. Трохи згодом була введена і система страхування від безробіття. Показово, що дії законів що поширювалися на всю територію і заклали підґрунтя для однієї з моделей прогресивного соціального законодавства.

Україні притаманний власний шлях розвитку соціального страхування. Перші страхові закони в Україні, яка була складовою частиною Російської імперії, з'явилися на початку XX століття як захисна реакція урядових структур на вимоги робітників створити гарантовані правила соціальної захищеності на виробництві. Уже в 1901 році законодавчим актом передбачалось призначення пенсій робітникам гірничих заводів і копалень за рахунок роботодавців, яких визнавали винними в пошкодженні здоров'я. І, як прямий наслідок організованих виступів і масових страйків робітників, 2 червня 1903

року введено *«Правила о вознаграждении потерпевших вследствие несчастных случаев рабочих и служащих, а равно членов их семейств в предприятиях фабрично-заводской, горной и горнозаводской промышленности»* – цей день вважається днем започаткування державного соціального страхування в Росії та Україні.

У **1912** році прийнято на державному рівні закони *«Про забезпечення робітників на випадок захворювання»*, *«Про страхування робітників від нещасних випадків на виробництві»* і ряд інших. Було створено так звані *лікарняні каси* – пізніше їх стали називати *страховими касами* – які надавали робітникам два види допомоги:

- у випадку захворювання;
- при нещасному випадку.

Допомога по тимчасовій непрацездатності призначалась від половини до двох третин заробітку і виплачувалась лише з четвертого дня хвороби. *Допомога по вагітності і пологах* видавалась протягом шести неділь робітницям, які пропрацювали на даному підприємстві не менше трьох місяців.

З появою *СРСР систему соціального страхування було серйозно реформовано для пристосування до більшовицької моделі суспільного розвитку*. З усіх колишніх республік СРСР *саме в Україні діяльність органів соціального страхування набула найбільшого розмаху*. Це пояснювалося частковим збереженням на цій території окремих страхових органів (лікарняних кас, страхових кас), залученням до організації соціального страхування досвідчених страхових працівників, реальною підтримкою ідей соціального страхування радянськими, господарськими та профспілковими органами на місцях. Уже *наприкінці 1922 р. в Україні було сформовано основні ланки страхової мережі, хоч остаточну побудову низових страхових органів за єдиним проектом на місцях було завершено лише у грудні 1926 р.*

Система органів соціального страхування в Україні будувалася за територіальним принципом. Страховими органами на місцях виступали *страхові каси, страхові пункти та страхові уповноважені*. Безпосереднє керівництво

здійнювало **Головне управління соціального страхування**, яке входило в структуру НКСЗ, а із 1923 р. – НКП УСРР.

У своїй діяльності **управління керувалося директивами як республіканського, так і союзного наркоматів праці, однак в оперативно-фінансовій сфері підпорядковувалося виключно Центральному управлінню соціального страхування у Москві**. Для координації дій страхових органів у системі виконавчої влади, а також із господарськими та профспілковими органами, **у лютому 1926 р. було створено міжвідомчий колегіальний орган – Всеукраїнську раду соціального страхування**, що входила до структури відповідної союзної ради. Із проголошенням курсу на модернізацію економіки **страхові каси були замінені виплатними пунктами на підприємствах, а в основу побудови страхової мережі було покладено галузевий принцип**. Через ліквідацію наркомату праці керівництво соцстрахом передали профспілкам, а, **починаючи із 1937 р.**, переважну більшість функцій соціального страхування делегували **Народному комісаріату соціального забезпечення**.

Із реорганізацією соціального страхування **на початку 1930-х рр.** фінансова система соцстраху **зазнала кардинальних змін**. Намагання влади використати страхові кошти для фінансування реконструкції народного господарства негативно вплинули на структуру бюджету соціального страхування. У видатках страхових органів **була суттєво зменшена частка страхових виплат із подальшим спрямуванням коштів на матеріально побутове забезпечення робітників**. При обслуговуванні застрахованих **рекомендувалося переходити від грошових та індивідуальних до колективних і натуралізованих форм забезпечення**, надаючи **перевагу** в забезпеченні **робітникам провідних галузей промисловості**. Страхові допомоги при цьому використовувалися як методи заохочення для підвищення продуктивності праці, стимулювання соціалістичного ставлення до праці, активного впровадження нових форм праці через соціалістичне змагання та ударництво. **З 1937 р. кошти соціального страхування стали невід'ємною часткою**

державного бюджету, якими органи влади розпоряджалися на власний розсуд.

Невід'ємною **складовою радянського соцстраху 1920-30-х рр.** було **пенсійне страхування**. Вже **до початку 1925 р.** на утримання страхових органів були **передані всі інваліди найманої праці та сім'ї, що втратили годувальника**, а з **1928 р.** за рахунок коштів соцстраху **вперше було запроваджено пенсії через старість**, що поширювалися на деякі категорії промислових робітників. Крім забезпечення пенсіями власного контингенту застрахованих, **на страхові органи України покладалося завдання з обслуговування підопічних наркомату соціального забезпечення**, який через обмеженість державних асигнувань у нових умовах господарювання опинився в скрутному становищі. **Розміри страхових пенсій були нижчими від задекларованих, але вищими від пенсій, що виплачували органи соціального забезпечення.** За рахунок страхових коштів **забезпечувалося також утримання застрахованих в інвалідних установах та колективах інвалідної кооперації.** **Реформування пенсійного страхування на початку 30-х рр.** XX ст. виявилось:

- у законодавчому розширенні кола осіб, позбавлених прав на пенсійне забезпечення;
- проведенні періодичних «чисток» пенсіонерів;
- переході від грошових до трудових форм забезпечення пенсіонерів;
- розробленні цілісної системи залучення інвалідів до трудових процесів у спеціально створених підприємствах та закладах інвалідної кооперації.

Стимулювання інтенсивності праці та зміцнення трудової дисципліни **реалізовувалося через встановлення переваг у пенсійному забезпеченні застрахованих для робітників провідних галузей економіки, ударників, стахановців, переможців соціалістичного змагання.** З 1 травня 1937 р. функції з призначення страхових пенсій, їх виплати непрацюючим пенсіонерам передавалися до НКЗ УСРР, що свідчило про повернення останнім функцій, відібраних з переходом до нової економічної політики.

Перебудова суспільно-економічної системи України з початку 90-х років ХХ ст. створила для населення країни радикально нову ситуацію, яка почала характеризуватися незвичайно високим рівнем соціальних ризиків:

- втрати місця роботи,
- підвищення вартості життя,
- при одержанні належної медичної допомоги та якісної професійної освіти.

Протидіяти соціальним ризикам, які поширювалися як за частотою, так і за наслідками, попередня соціалістична система соціального захисту не була спроможна, перш за все за відсутністю розвиненої системи соціального страхування. У СРСР соціальне страхування відіграло незначну та допоміжну роль в організації економічного життя суспільства. Основним інститутом соціального захисту було соціальне забезпечення, яке в нових умовах не витримувало навантаження з боку все більшої кількості потенційних акцепторів.

При вирішенні задачі запровадження дієвої системи соціального страхування, виконавчі та законодавчі органи держави за останні роки розробили законодавчу базу соціального страхування, яка регламентує діяльність основних суб'єктів правовідносин в даній сфері, створили соціальні фонди:

- 1) Пенсійний фонд України;
- 2) Фонд загальнообов'язкового державного соціального страхування України на випадок безробіття;
- 3) Фонд соціального страхування з тимчасової втрати працездатності;
- 4) Фонд соціального страхування від нещасних випадків, які не входять до системи інституцій, що фінансуються з державного бюджету України.

Це дозволило сформувати значну за обсягом ресурсну базу для цілей соціального захисту працюючих та членів їх сімей. Забезпечити її функціонування на постійній та незалежній від бюджетів всіх рівнів основі, з принциповою відмінністю від радянської моделі державного

соціального забезпечення, для якої була характерна залежність, більш ніж на 60%, від державного бюджету.

Сформовані фінансові інструменти та механізми соціального страхування дозволили в умовах масштабних змін економічної та соціальної сфери **попередити поширення надзвичайних форм бідності населення, забезпечити прийнятне в цих умовах соціальне забезпечення пенсіонерів.**

Інституційними характеристиками соціального страхування є передусім:

– **ресурси соціального страхування**, які складаються з частини зарезервованої заробітної плати, котра повинна бути достатньо великою за обсягом, – біля 30-50% від розміру, що сплачується працівнику та формується з урахуванням видів соціальних ризиків та періодів виплат по ним, а також рівня заміщення (розміру пенсій та допомоги до заробітної плати), який знаходиться у діапазоні 50-70% від середньої заробітної плати кваліфікованих працівників;

– **пропорції розподілу страхового навантаження** між роботодавцями та працівниками, для яких типовим є співвідношення: 2/3 її обсягу покладається на роботодавця та 1/3 – на працівника; в окремих країнах держава надає дотації деяким видам соціального страхування;

– імперативні вимоги ефективного функціонування соціального страхування – автономність бюджетів фондів соціального страхування від державних бюджетів всіх рівнів;

– **тісний зв'язок розмірів страхових виплат (пенсій, допомоги) з розмірами заробітної плати та страхових тарифів**, а також страховим періодом.

Слід також відзначити **деякі переваги інституту соціального страхування**, який вигідно відрізняється від інших інститутів соціального захисту:

– соціальне страхування **більш надійно та стабільно функціонує з причини масштабності страхового обсягу** та всебічної підтримки держави;

- **загальне фінансове навантаження не є тяжким** з того, що обов'язковість за законом забезпечує регулярний та масовий обсяг страхових надходжень;
- **норми страхового захисту забезпечують широке коло профілактичних та реабілітаційних послуг.**

При цьому **соціальне страхування дозволяє наблизити сферу соціального захисту безпосередньо до працюючих, їхніх родин та трудових колективів, надати їй регульованню ринковий характер.** Це можна досягнути **за допомогою активної участі персоналу та роботодавців в управлінні соціальним страхуванням,** що життєво важливе для подолання більш непродуктивного, але все ще широко розповсюдженого з часів радянського минулого авторитарно-командного стилю управління в сфері соціального захисту.

4. Соціальна допомога та соціальні послуги для непрацездатних громадян

У будь-якій державі, навіть з високим рівнем економічного розвитку, існують певні категорії громадян – **непрацездатні та працездатні особи, які не мають можливості здійснювати трудову діяльність** в силу об'єктивних причин, або які мають низькі доходи, тому **вони потребують посиленої державної підтримки.**

Одна з функцій і обов'язок держави – зменшити нерівність у розподілі доходів між громадянами. Рівень доходів є найважливішим показником добробуту, оскільки визначає можливості матеріального та духовного життя кожної особи. **Надаючи соціальну допомогу, держава пом'якшує соціальні проблеми суспільства.**

Державна соціальна допомога – це система виплат у грошовій або натуральній формі, яка фінансуються з державного і місцевого бюджетів та надається найменш захищеним категоріям населення.

Соціальна допомога орієнтована на громадян, об'єктивні можливості яких не дозволяють їм підтримувати суспільно визнані рівень та спосіб життя, тобто **це населення з низькими доходами**

(наприклад, багатодітні сім'ї) та соціально незахищені люди (наприклад, інваліди з дитинства).

Соціальна допомога **охоплює окремі види забезпечення**, які практично неможливо здійснити на принципах соціального страхування, **надається** найменш захищеним категоріям населення, як правило, **в індивідуальному порядку**.

Соціальна допомога **зорієнтована на індивідуальну нужденність одержувача**.

Розмір соціальної допомоги пов'язаний лише з нинішнім станом особи чи сім'ї, він **визначається як на основі перевірки їх доходу і розмірів особистого майна та засобів існування, так і за певними критеріями, без перевірки доходу**.

Основною функцією соціальної допомоги є зменшення негативних наслідків бідності в суспільстві шляхом надання короткотермінової адресної допомоги малозахищеним верствам населення або надання додаткової допомоги до вже існуючих джерел існування.

Основне завдання соціальної допомоги – полегшення матеріального стану людей, які опинилися в скрутному становищі, незалежно від їх трудової діяльності.

Мета виплати соціальної допомоги – доведення рівня доходу особи до суспільно визначеного мінімуму з урахуванням низки факторів (складу сім'ї, стану здоров'я, існування інших виплат тощо).

Соціальна допомога має принципові відмінності від соціального страхування, зокрема:

- **фінансування та виплати соціальної допомоги забезпечуються державним та місцевими бюджетами, тобто соціальна допомога фінансується не зі страхових відрахувань, а з податкових надходжень;**
- **надається найменш захищеним і найбільш нужденним категоріям населення;**
- **розмір допомоги не пов'язаний з попередніми доходами чи життєвим рівнем і не залежить від раніше сплачених страхових внесків;**

- **надається лише у випадку неможливості для одержувача самотійно вийти зі скрутного становища** за рахунок власних доходів і майна;
- **розмір соціальної допомоги**, на відміну від виплат по соціальному страхуванню, **визначається, виходячи зі ступеня бідності об'єкта допомоги** та наявних ресурсів;
- у системі соціальної допомоги **не вимірюється ризик настання тієї чи іншої події, натомість поняття ризику – основоположне в соціальному страхуванні.**

Соціальна допомога **може бути у вигляді грошової допомоги, соціальних і фінансових пільг, субсидій, компенсацій, а також у вигляді необхідних товарів і побутових послуг у натуральній формі** (талони на харчування, право безоплатного проїзду в транспорті, медикаменти тощо).

Соціальна допомога **поділяється на два види – універсальну та адресну.**

Універсальна соціальна допомога **надається за умови настання певних обставин всім особам**, які мають право на її отримання відповідно до встановлених критеріїв, незалежно від матеріального стану цих осіб.

Це групи населення, яким державна соціальна допомога надається в чітко визначених законодавством розмірах і не залежить від сукупного доходу сім'ї (наприклад, допомога на поховання, одноразова допомога при народженні дитини). Вона надається одноразово чи щомісячно у фіксованих розмірах. Суми виплат можуть змінюються в залежності від розміру прожиткового мінімуму.

На відміну від універсального виду допомоги, **адресна** соціальна допомога **безпосередньо пов'язана з рівнем добробуту її отримувачів**, вона **надається у тому випадку, якщо сукупний дохід осіб, які претендують на допомогу, є нижчим за встановлений рівень**. Адресну соціальну допомогу отримують особи, які не в змозі забезпечити собі грошовий або натуральний прибуток для задоволення потреб у

розмірі прожиткового мінімуму. Розмір допомоги визначається в залежності від сукупного доходу сім'ї і не має стабільного розміру.

Адресна соціальна допомога **призначається розрахунковим шляхом з урахуванням середньомісячного сукупного доходу громадян** (наприклад, допомога малозабезпеченим сім'ям, житлові субсидії). **в Україні існує декілька видів державної соціальної допомоги.**

На даний час:

- **субсидія для відшкодування витрат на оплату житлово-комунальних послуг;**
- **допомога сім'ям з дітьми;**
- **допомога малозабезпеченим сім'ям;**
- **державна соціальна допомога особам, які не мають права на пенсію, та інвалідам;**
- **державна соціальна допомога на дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування,** грошове забезпечення батькам-вихователям і прийомним батькам за надання соціальних послуг у дитячих будинках сімейного типу та прийомних сім'ях;
- **інші допомоги.**

На місцевому рівні функцію соціальної допомоги здійснюють соціальні служби, які найбільше наближені до населення і забезпечують його соціальними послугами. Механізми організації, функціонування, ресурсного забезпечення діяльності соціальних служб людьми та фінансами визначені в Законі України «Про соціальні послуги», редакція від 14.04. 2022 року.

Соціальні служби – підприємства, установи та організації незалежно від форм власності і господарювання, а також громадяни, що надають соціальні послуги особам, які перебувають у складних життєвих обставинах та потребують сторонньої допомоги.

Серед державних соціальних служб – це територіальні центри соціального обслуговування пенсіонерів та одиноких непрацездатних громадян, будинки-інтернати, реабілітаційні центри для інвалідів, соціальні служби для сім'ї, дітей та молоді тощо.

Соціальні послуги – комплекс правових, економічних, психологічних, освітніх, медичних, реабілітаційних та інших заходів, спрямованих на окремі соціальні групи чи індивідів, які перебувають у складних життєвих обставинах та потребують сторонньої допомоги, з метою поліпшення або відтворення їх життєдіяльності, соціальної адаптації та повернення до повноцінного життя.

Складними життєвими обставинами визначено обставини, що об'єктивно порушують нормальну життєдіяльність особи, наслідки яких вона не може подолати самостійно (**інвалідність, часткова втрата рухової активності у зв'язку із старістю або станом здоров'я, самотність, сирітство, безпритульність, відсутність житла або роботи, насильство, зневажливе ставлення та негативні стосунки в сім'ї, малозабезпеченість, психологічний чи психічний розлад, стихійне лихо, катастрофа** тощо).

Відповідно до статті 5 Закону України «Про соціальні послуги» **основними формами надання соціальних послуг є матеріальна допомога та соціальне обслуговування.**

Матеріальна допомога надається особам, що **знаходяться у складній життєвій ситуації**, у вигляді **грошової або натуральної допомоги**: продуктів харчування, засобів санітарії і особистої гігієни, засобів догляду за дітьми, одягу, взуття та інших предметів першої необхідності, палива, а також технічних і допоміжних засобів реабілітації.

Соціальне обслуговування здійснюється **шляхом надання соціальних послуг**:

- за місцем проживання особи (вдома);
- у стаціонарних інтернатних установах та закладах;
- у реабілітаційних установах та закладах;
- в установах та закладах денного перебування;
- в установах та закладах тимчасового або постійного перебування;
- у територіальних центрах соціального обслуговування;
- в інших закладах соціальної підтримки (догляду).

Відповідно до Закону *можуть надаватися такі види соціальних послуг:*

– **соціально-побутові послуги** – забезпечення продуктами харчування, м'яким та твердим інвентарем, гарячим харчуванням, транспортними послугами, засобами малої механізації, здійснення соціально-побутового патронажу, виклик лікаря, придбання та доставка медикаментів тощо;

– **психологічні послуги** – надання консультацій з питань психічного здоров'я та поліпшення взаємин з оточуючим соціальним середовищем, застосування психодіагностики, спрямованої на вивчення соціально-психологічних характеристик особистості, з метою її психологічної корекції або психологічної реабілітації, надання методичних порад;

– **соціально-педагогічні послуги** – виявлення та сприяння розвитку різнобічних інтересів і потреб осіб, які перебувають у складних життєвих обставинах, організація індивідуального навчального, виховного та корекційного процесів, дозвілля, спортивно-оздоровчої, технічної та художньої діяльності тощо, а також залучення до роботи різноманітних закладів, громадських організацій, заінтересованих осіб;

– **соціально-медичні послуги** – консультації щодо запобігання виникненню та розвитку можливих органічних розладів особи, збереження, підтримка та охорона її здоров'я, здійснення профілактичних, лікувально-оздоровчих заходів, працетерапія;

– **соціально-економічні послуги** – задоволення матеріальних інтересів і потреб осіб, які перебувають у складних життєвих обставинах, що реалізуються у формі надання натуральної чи грошової допомоги, а також допомоги у вигляді одноразових компенсацій;

– **юридичні послуги** – надання консультацій з питань чинного законодавства, здійснення захисту прав та інтересів осіб, які перебувають у складних життєвих обставинах, сприяння застосуванню державного примусу і реалізації

юридичної відповідальності осіб, що вдаються до протиправних дій щодо цієї особи (оформлення правових документів, адвокатська допомога, захист прав та інтересів особи тощо);

– **послуги з працевлаштування** – пошук підходящої роботи, сприяння у працевлаштуванні та соціальне супроводження працевлаштованої особи;

– **послуги з професійної реабілітації осіб з обмеженими фізичними можливостями** – комплекс медичних, психологічних, інформаційних заходів, спрямованих на створення сприятливих умов для реалізації права на професійну орієнтацію та підготовку, освіту, зайнятість;

– **інформаційні послуги** – надання інформації, необхідної для вирішення складної життєвої ситуації (довідкові послуги); розповсюдження просвітницьких та культурно-освітніх знань (просвітницькі послуги); поширення об'єктивної інформації про споживчі властивості та види соціальних послуг, формування певних уявлень і ставлення суспільства до соціальних проблем (рекламно-пропагандистські послуги);

– інші соціальні послуги.

5. Пенсійне забезпечення в умовах реформування вітчизняної пенсійної системи

Пенсійне забезпечення – важлива складова системи соціального захисту населення як нинішніх пенсіонерів, так і працюючих громадян, які повинні в процесі трудової діяльності заробити гідну пенсію.

Згідно з ст. 1 Закону України «Про пенсійне забезпечення» громадяни України мають право на державне пенсійне забезпечення за віком, по інвалідності, у зв'язку з втратою годувальника та в інших випадках, передбачених цим Законом.

Іноземні громадяни та особи без громадянства, які проживають в Україні, мають право на пенсію нарівні з

громадянами України на умовах, передбачених законодавством або міждержавними угодами.

Пенсійне забезпечення громадян України, що проживають за її межами, провадиться на основі договорів (угод) з іншими державами.

Ст. 2. Закону чітко визначає **види державних пенсій**. Це:

- трудові пенсії;
- за віком;
- по інвалідності;
- в разі втрати годувальника;
- за вислугу років.

Відповідно до **ст. 3 Закону** право на трудову пенсію мають особи, зайняті суспільно корисною працею, при додержанні інших умов, передбачених Законом:

а) **особи, які працюють на підприємствах, в установах, організаціях, кооперативах** (у тому числі за угодами цивільно-правового характеру), **незалежно від використовуваних форм власності та господарювання**, або є членами колгоспів та інших кооперативів, **гіг-спеціалісти**, які залучені резидентами **Дія Сіті** за гіг-контрактами **відповідно до Закону України «Про стимулювання розвитку цифрової економіки в Україні»**, – **за умови сплати підприємствами та організаціями страхових внесків до Пенсійного фонду України;**

б) **особи, які займаються підприємницькою діяльністю**, заснованою на особистій власності фізичної особи та виключно її праці, – **за умови сплати страхових внесків до Пенсійного фонду України;**

в) **члени творчих спілок, а також інші творчі працівники**, які не є членами таких спілок, – **за умови сплати страхових внесків до Пенсійного фонду України;**

г) **інші особи, які підлягають державному соціальному страхуванню;**

д) **працівники воєнізованих формувань**, які не підлягають державному соціальному страхуванню, особи начальницького і рядового складу фельд'єгерської служби Міністерства зв'язку України;

е) **вихованці, учні, студенти, курсанти, слухачі, стажисти, клінічні ординатори, аспіранти, докторанти;**

є) **особи, які стали інвалідами** у зв'язку з виконанням державних чи громадських обов'язків або у зв'язку з виконанням дій по рятуванню людського життя, охороні державної, колективної та індивідуальної власності, а також по охороні правопорядку;

ж) **особи, які здійснюють догляд за інвалідом I групи або дитиною-інвалідом віком до 16 років**, а також за пенсіонером, який за висновком медичного закладу потребує постійного стороннього догляду;

з) **члени сімей осіб, вказаних у цій статті**, і пенсіонерів з числа цих осіб – у разі втрати годувальника.

Закон зазначає, що **умови, норми та порядок пенсійного забезпечення військовослужбовців**, а також осіб начальницького і рядового складу органів внутрішніх справ, поліцейських та членів їхніх сімей **встановлюються [Законом України](#) «Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та деяких інших осіб»**. Їм надається також право на одержання пенсій на підставах, передбачених цим Законом, незалежно від місця проходження військової служби. При цьому **всі види грошового забезпечення військовослужбовців, а також осіб начальницького і рядового складу органів внутрішніх справ, поліцейських враховуються нарівні із заробітною платою робітників і службовців (ст. 4)**.

Право на соціальну пенсію мають усі непрацездатні громадяни на умовах, що визначаються Законом.

Звернення за призначенням пенсії може здійснюватися у будь-який час після виникнення права на пенсію.

При цьому **пенсії за віком і по інвалідності** призначаються незалежно від того, припинено роботу на час звернення за пенсією чи вона продовжується. Пенсії за вислугу років призначаються при залишенні роботи, яка дає право на цю пенсію.

Виплата пенсій здійснюється з коштів

Пенсійного фонду України. Пенсійний фонд України є **самостійною фінансово-банківською системою, не**

входить до складу державного бюджету України, формується за рахунок коштів, що відраховуються підприємствами і організаціями (в тому числі й тими, що використовують працю громадян за угодами цивільно-правового характеру) на заходи соціального страхування за тарифами, диференційованими залежно від небезпечності, шкідливості, тяжкості робіт та стану інших умов праці, страхових внесків громадян, які займаються підприємницькою діяльністю, обов'язкових страхових внесків громадян, а також коштів державного бюджету України.

Пенсії не підлягають оподаткуванню (ст. 8).

Трудові пенсії.

Вік виходу на пенсію чоловіків і жінок у 2023 році визначений у 60 років.

Мінімальний стаж для уходу на пенсію чоловіків і жінок у 2023 році складає **30 років трудового стажу.**

При цьому **передбачувані пільгові умови** виходу на пенсію за віком і різним категоріям громадян.

Ст. 15, посилаючись на **Закон «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи»**, визначає право пенсії громадянам, які постраждали від Чорнобильської катастрофи.

У ст. 16. йдеться про пенсії за віком інвалідам, учасникам війни, сім'ям загиблих (померлих) військовослужбовців, осіб начальницького і рядового складу органів внутрішніх справ та поліцейських. В ній, зокрема, зазначається, що **військовослужбовці, особи начальницького і рядового складу органів внутрішніх справ та поліцейські, які брали участь у бойових діях**, а також ті, які **стали інвалідами внаслідок поранення, контузії, каліцтва, одержаних при захисті Батьківщини** або при виконанні інших обов'язків військової служби (службових обов'язків), або внаслідок захворювання, пов'язаного з перебуванням на фронті чи виконанням інтернаціонального обов'язку, а також батьки і дружини (якщо вони не взяли повторний шлюб) військовослужбовців, осіб начальницького і рядового складу органів внутрішніх справ та поліцейських, які померли (загинули) у період

проходження військової служби (виконання службових обов'язків) чи після звільнення зі служби, але внаслідок поранення, контузії, каліцтва, одержаних при виконанні обов'язків військової служби (службових обов'язків), захворювання, пов'язаного з перебуванням на фронті, ліквідацією наслідків Чорнобильської катастрофи чи виконанням інтернаціонального обов'язку, мають право на пенсію.

Пенсії за віком багатодітним матерям і матерям інвалідів з дитинства (ст. 17).

Пенсії за віком в Україні призначаються довічно, незалежно від стану здоров'я (ст. 22).

Пенсії по інвалідності.

Пенсії по інвалідності ***призначаються в разі настання інвалідності, що спричинила повну або часткову втрату здоров'я, внаслідок:***

а) ***трудового каліцтва або професійного захворювання;***

б) ***загального захворювання;***

Пенсії по інвалідності ***призначаються незалежно від того, коли настала інвалідність:*** у період роботи, до влаштування на роботу чи після припинення роботи (ст. 23).

Залежно від ступеня втрати здоров'я інваліди ***поділяються на три групи.***

Причини і групи інвалідності, а також час настання інвалідності встановлюються органами медико-соціальної експертизи, що діють на підставі Положення про них, затвердженого Кабінетом Міністрів України.

Громадянам України – переселенцям з інших держав, які не працювали в Україні, пенсії призначаються:

а) по інвалідності внаслідок трудового каліцтва або професійного захворювання – незалежно від стажу роботи;

б) по інвалідності внаслідок загального захворювання – при наявності стажу роботи, необхідного за віком на день встановлення інвалідності.

Розмір пенсій по інвалідності призначається в таких розмірах:

- особам з інвалідністю I групи – 100% пенсії за віком;
- особам з інвалідністю II групи – 90% пенсії за віком;

– особам з інвалідністю III групи – 50% пенсії за віком.

Пенсії з інвалідності військовослужбовцям 2023 року:

- для першої групи – 13 604,50 грн;
- для II групи – 10 988, 25 грн;
- для III групи – 7 534, 80 грн.

У разі зміни групи інвалідності пенсія в новому розмірі виплачується з дня зміни групи інвалідності.

У разі визнання особи, яка пройшла повторний огляд, здоровою, пенсія виплачується до кінця місяця, в якому її визнано здоровою, але не довше ніж до дня, по який встановлено інвалідність.

Пенсії у разі втрати годувальника.

Право на пенсію в разі втрати годувальника мають непрацездатні члени сім'ї померлого годувальника, які були на його утриманні (ст. 38). При цьому дітям пенсії призначаються незалежно від того, чи були вони на утриманні годувальника.

Батьки і чоловік (дружина) померлого, які не були на його утриманні, також мають право на пенсію, якщо згодом втратили джерело засобів до існування.

Непрацездатними членами сім'ї вважаються:

а) діти, брати, сестри й онуки, які не досягли 18 років або старші цього віку, якщо вони стали інвалідами до досягнення 18 років, при цьому брати, сестри й онуки – за умови, якщо вони не мають працездатних батьків;

б) батько, мати, дружина, чоловік, якщо вони є інвалідами або досягли пенсійного віку, встановленого ст. 26 Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування»;

в) один з батьків, або чоловік (дружина), або дід, бабуся, брат чи сестра, незалежно від віку і працездатності, якщо він (вона) зайнятий доглядом за дітьми, братами, сестрами чи онуками померлого годувальника, які не досягли 8 років, і не працює;

г) дід і бабуся – в разі відсутності осіб, які за законом зобов'язані їх утримувати.

Вихованці, учні, студенти, курсанти, слухачі, стажисти мають право на пенсію в разі втрати годувальника до закінчення навчальних закладів, але **не довше ніж до досягнення ними 23-річного віку**.

Всі правила цього Закону, що стосуються сімей померлих, відповідно **поширюються** (оскільки не обумовлено інше) **і на сім'ї безвісти відсутніх**, якщо безвісна відсутність годувальника засвідчена у встановленому порядку.

Усиновителі мають право на пенсію в разі втрати годувальника нарівні з батьками, а усиновлені - нарівні з рідними дітьми.

Неповнолітні, які мають право на пенсію в разі втрати годувальника, зберігають це право також і при їх усиновленні.

Розмір пенсії у зв'язку з втратою годувальника на одного члена сім'ї – 50 відсотків пенсії за віком померлого годувальника; а двох та більше непрацевдатних членів сім'ї – 100 відсотків пенсії за віком померлого годувальника, що розподіляється між ними рівними частками.

Пенсія в разі втрати годувальника **встановлюється на весь період, протягом якого член сім'ї померлого вважається непрацевдатним** згідно зі ст. 37 цього Закону, а **членам сім'ї, які досягли пенсійного віку**, встановленого ст. 26 Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування», – довічно (ст. 47).

Пенсія за вислугу років. Загальні умови.

Пенсії за вислугу років встановлюються **окремим категоріям громадян**, зайнятих на роботах, виконання яких призводить до втрати професійної працевдатності або придатності до настання віку, що дає право на пенсію за віком (ст. 51).

Право на пенсію за вислугу років мають:

- **окремі категорії працівників авіації** та льотно-випробного складу;
- **робітники локомотивних бригад** і окремі категорії працівників, які безпосередньо здійснюють організацію перевезень і забезпечують безпеку руху на залізничному транспорті та метрополітені;

- **вантажних автомобілів**, безпосередньо зайнятих в технологічному процесі на шахтах, у рудниках, розрізах і рудних кар'єрах на вивезенні вугілля, сланцю, руди, породи;
- **механізатори** (докери-механізатори) **комплексних бригад на вантажно-розвантажувальних роботах у портах**, а також плавсклад морського, річкового флоту і флоту рибної промисловості (крім суден портових, що постійно працюють на акваторії порту, службово-допоміжних, роз'їзних, приміського і внутріміського сполучення);
- **працівники експедицій, партій, загонів, ділень і бригад, безпосередньо зайняті на польових** геологорозвідувальних, пошукових, топографо-геодезичних, геофізичних, гідрографічних, гідрологічних, лісовпорядних і розвідувальних роботах;
- **робітники і майстри** (у тому числі старші майстри), **безпосередньо зайняті на лісозаготівлях і лісостві**, включаючи зайнятих на обслуговуванні механізмів і обладнання;
- **деякі категорії артистів театрів** та інших театральних-видовищних підприємств і колективів відповідно до пункту «ж» ст. 55;
- **працівники освіти, охорони здоров'я**, а також соціального забезпечення, які в будинках-інтернатах для престарілих та інвалідів і спеціальних службах безпосередньо зайняті обслуговуванням пенсіонерів та інвалідів, відповідно до пункту «е» ст. 55;
- **спортсмени** відповідно до пункту «є» ст. 55.

Пенсії за вислугу років (крім пенсій працівникам льотно-випробного складу авіації та особам льотних екіпажів повітряних суден цивільної авіації (пілотам, штурманам, бортінженерам, бортмеханікам, бортрадистам, льотчикам-наглядачам) і бортоператорам, які виконують спеціальні роботи в польотах) **призначаються в розмірах, встановлених ст.ст. 19 і [21](#) цього Закону для пенсій за віком.**

Обчислення стажу роботи для призначення трудових пенсій.

До стажу роботи зараховується робота, виконувана **на підставі трудового договору** на підприємствах, в установах, організаціях і кооперативах, **незалежно від використовуваних форм власності та господарювання**, а також на підставі членства в колгоспах та інших кооперативах, **незалежно від характеру й тривалості роботи і тривалості перерв**.

До стажу роботи зараховується також:

а) **будь-яка інша робота, на якій працівник підлягав державному соціальному страхуванню**, або за умови сплати страхових внесків, період одержання допомоги по безробіттю, а також робота в'язнів і робота за угодами цивільно-правового характеру за умови сплати страхових внесків;

б) **творча діяльність осіб**, передбачених пунктом «в» статті 3 цього Закону. При цьому творча діяльність членів Спілки письменників України, Спілки художників України, Спілки композиторів України, Спілки кінематографістів України, Спілки театральних діячів України, інших творчих працівників, які не є членами творчих спілок, але об'єднані відповідними професійними комітетами, до введення в дію цього Закону зараховується в стаж роботи незалежно від сплати страхових внесків. У цих випадках стаж творчої діяльності встановлюється секретаріатами правлінь творчих спілок республіки починаючи з дня опублікування або першого публічного виконання чи публічного показу твору даного автора;

в) **військова служба** та перебування в партизанських загонах і з'єднаннях, служба в органах державної безпеки, внутрішніх справ та Національної поліції, незалежно від місця проходження служби;

г) **служба у воєнізованій охороні**, в органах спеціального зв'язку і в гірничорятувальних частинах, незалежно від відомчої підпорядкованості та наявності спеціального або військового звання;

д) **навчання у вищих і середніх спеціальних навчальних закладах**, в училищах і на курсах по підготовці кадрів, підвищенню кваліфікації та перекваліфікації, в аспірантурі, докторантурі і клінічній ординатурі;

е) **тимчасова непрацездатність, що почалася у період роботи**;

є) **час догляду за інвалідом I групи або дитиною-інвалідом** віком до 16 років, а також за пенсіонером, який за

висновком медичного закладу потребує постійного стороннього догляду;

ж) **час догляду непрацюючої матері за малолітніми дітьми**, але не довше ніж до досягнення кожною дитиною 3-річного віку;

з) **період проживання дружин осіб офіцерського складу**, прапорщиків, мічманів і військовослужбовців надстрокової служби з чоловіками в місцевостях, де була відсутня можливість їх працевлаштування за спеціальністю, але не більше 10 років (ст. 56).

Пенсії обчислюються за встановленими нормами у процентах до середньомісячного заробітку, що визначається відповідно до ст.ст. 65-67 цього Закону, який громадяни одержували перед зверненням за пенсією.

Середньомісячний заробіток для обчислення пенсій береться за будь-які 60 календарних місяців роботи підряд протягом усієї трудової діяльності незалежно від перерв у роботі та за період роботи починаючи з 1 липня 2003 року до моменту звернення за пенсією.

Пенсії призначаються з дня звернення за пенсією, крім таких випадків, коли пенсії призначаються з більш раннього строку:

а) пенсії за віком та по інвалідності призначаються з дня досягнення пенсійного віку або відповідно встановлення інвалідності органами медико-соціальної експертизи, якщо звернення за пенсією надійшло не пізніше 3 місяців з дня досягнення пенсійного віку або встановлення інвалідності;

б) пенсії у разі втрати годувальника призначаються з дня виникнення права на пенсію, але не більш як за 12 місяців перед зверненням за пенсією.

Переведення з одного виду пенсії на інший провадиться з дня подання відповідної заяви з усіма необхідними документами (ст. 83).

Пенсії виплачуються без урахування одержуваного заробітку (прибутку) за місцем проживання пенсіонера, незалежно від реєстрації місця проживання.

Виплата пенсій провадиться за поточний місяць загальною сумою у встановлені строки, але не пізніше 25 числа місяця, за який виплачується пенсія (ст. 85).

В принципі **Україна намагається реформувати пенсійну систему. Закон «Про заходи щодо законодавчого забезпечення реформування пенсійної системи»** від 12.10.2022. 3668-VI (**Визнані неконституційними окремі положення**) має на меті впровадження пенсійної реформи, сутність якої полягає в переході до **трирівневої пенсійної системи**:

Перший рівень – це солідарна система загальнообов'язкового державного пенсійного страхування, в якій усі кошти, що перераховуються підприємствами та застрахованими особами до Пенсійного фонду України, одразу ж виплачуються нинішнім пенсіонерам.

Солідарна система загальнообов'язкового державного пенсійного страхування базується на засадах солідарності і субсидування та здійсненні виплати пенсій.

При цьому треба враховувати негативну тенденцію: **скорочення питомої ваги працюючого населення та збільшення кількості пенсіонерів.**

Другий рівень – накопичувальна система загальнообов'язкового державного пенсійного страхування.

Загальнообов'язкове накопичувальне пенсійне забезпечення полягає в тому, що частина внесків у Пенсійний фонд України буде направлена в державний Накопичувальний пенсійний фонд України. Внески будуть мати персоніфікований характер і враховуватися на індивідуальних пенсійних рахунках.

Кошти Накопичувального фонду будуть інвестуватися в економіку України з метою захисту їх від інфляції, одержання інвестиційного доходу, забезпечення потреб держави в джерелах фінансування довгострокових інвестиційних проєктів. Все це повинне сприяти загальному економічному зростанню країни.

Кошти, які будуть враховуватися на індивідуальних накопичувальних пенсійних рахунках громадян, будуть їхньою власністю. Люди зможуть скористатися ними при досягненні пенсійного віку або, в окремих випадках (наприклад, у випадку інвалідності), раніше цього терміну.

Впроваджуватись другий рівень буде лише після формування необхідних економічних передумов та створення відлагодженої і

ефективної системи державного нагляду та регулювання у цій сфері, а також необхідної інфраструктури.

Третій рівень – система недержавного пенсійного забезпечення. В цій системі можуть брати участь добровільно як фізичні особи, так і юридичні особи-роботодавці.

Система недержавного пенсійного забезпечення (третій рівень пенсійної системи) **створена для формування додаткових пенсійних накопичень за рахунок добровільних внесків фізичних осіб і роботодавців.** Недержавне пенсійне забезпечення, як передбачено законодавством, здійснюється:

- недержавними пенсійними фондами (НПФ) шляхом укладення пенсійних контрактів між адміністраторами пенсійних фондів та вкладниками таких фондів;

- страховими організаціями шляхом укладення договорів страхування довічної пенсії, страхування ризику настання інвалідності або смерті учасника фонду;

- банківськими установами шляхом укладення договорів про відкриття пенсійних депозитних рахунків для накопичення пенсійних заощаджень у межах суми, визначеної для відшкодування вкладів Фондом гарантування вкладів фізичних осіб.

Недержавні пенсійні фонди

НПФ у багатьох країнах світу є одним з основних інструментів для підвищення рівня пенсійного забезпечення населення.

Історія розвитку недержавних пенсійних фондів пов'язана з ім'ям А. Гамільтона (відомого фінансиста та політичного діяча перших років незалежності США). **У 1801 р. А. Гамільтон брав участь у розробці проекту заповіту капітана Р. Ренделла**, якій побажав частину свого майна (нерухомість у Нью-Йорку та акції одного з потужних комерційних банків США) виокремити **для створення спеціального пенсійного фонду з метою підтримки старих моряків.** Пенсії морякам виплачувались з доходів від використання цього майна. **А. Гамільтон запропонував створити спеціальну корпорацію, яка б розпоряджалася майном майбутнього пенсійного фонду. З цього періоду (1806 р.) і починається розвиток НПФ.**

У Російській імперії ще 6 грудня 1827 року було видано царський указ про «государеві» пенсії, які були досить скромними, виплачувались нерегулярно та призначалися в окремих випадках і окремим людям. З огляду на невеликі масштаби «покриття» таким пенсійним забезпеченням та його незначну ефективність тодішній уряд був змушений підтримати ініціативу військових чиновників і службовців Міністерства шляхів сполучення, спрямовану на утворення пенсійних кас – прообразів сучасних недержавних пенсійних фондів (НПФ). Першу таку касу було засновано у 1858 році для забезпечення пенсіями службовців Варшавсько-Віденської залізниці, 25 червня 1859-го утворено Пенсійну касу військово-сухопутного відомства, а з 1 вересня 1860 року в Санкт-Петербурзі почала діяти Пенсійна каса інженерів шляхів сполучення.

Отож, службовці залізниць отримували **право на дві пенсії: державну (за особливі заслуги) і емеритальну (слово «емеритура» означає «вислуга років»), або, як на сьогодні, професійну (за багаторічну сумлінну працю) – з відповідної пенсійної каси. Остання слугувала вагомою мотивацією довгострокової роботи на залізницях, де були такі каси.**

Особи, які служили в земствах, а це були **вчителі, лікарі та деякі інші категорії службовців, не мали до початку 1860-х років ніяких привілеїв, у тому числі й пенсій.** Природно, що ці люди з невеликим жалуванням увесь час намагалися перейти на іншу, більш престижну і забезпечену службу. Як результат, земства втрачали хороших працівників. **Щоб утримати їх на службі, земства вирішили взяти на себе зобов'язання з пенсійного забезпечення таких працівників за умови, що останні вислужать встановлений мінімум років, як це робилося відносно державних службовців. Ідучи назустріч побажанням земств, царський уряд у 1863 році узаконив земські пенсійні каси.**

Пенсійне забезпечення службовців того часу здійснювали:

1. Пенсійні системи для державних службовців, до яких належали:

- пенсійні каси військових чиновників, Міністерства юстиції, Відомства імператриці Марії;
- пенсійні каси народних вчителів і вчительок;
- пенсійні каси службовців Міністерства шляхів сполучення.

2. **Пенсійні системи міст і земств** (найвідомішими були Чернігівська та Катеринославська емеритальні каси, засновані відповідно у 1888-му та 1896 році).

3. **Пенсійні системи приватних підприємств та об'єднань підприємців гірничо-видобувної промисловості, транспорту, машинобудування** (наприклад, «Сберегательная касса служащих Товарищества пароходства по Днепру и его притокамъ»).

4. **Пенсійні каси банків.**

5. **Товариства взаємодопомоги та страхування за професійною або корпоративною ознакою** (наприклад, Товариство взаємодопомоги кадетів Сумського кадетського корпусу).

Участь у деяких касах була добровільною, але у більшості з них на той час превалював елемент обов'язковості. Їхніми учасниками і водночас вкладниками в обов'язковому порядку ставали державні службовці, у тому числі офіцери армії та флоту, залізничники, військові чиновники, гірничі інженери, юристи, а також вчителі, які мали статус державних і земських (по-сучасному – муніципальних) службовців.

Основним джерелом пенсійних виплат з емеритальної каси були внески тих, хто перебував на службі. Проте з часом з'ясувалося, що каси емеритального типу є фінансово нестійкими та не в змозі забезпечити своїм учасникам достатню пенсію. Щоб виплачувати пристойну пенсію і запобігти дефіциту коштів в умовах зростання кількості пенсіонерів (що спостерігаємо сьогодні у солідарній пенсійній системі України), необхідно було або збільшити відрахування з учасників каси, або змусити залізниці додатково платити за своїх службовців. У цих умовах було здійснено перехід до інших принципів фінансування і виплат пенсій. **Беручи до уваги складність покриття дефіциту емеритальних кас, вирішено було перетворити**

їх на пенсійні каси страхового типу, що діяли за принципом: «не сплачувати пенсіонеру більше від тієї суми, що обліковується на його пенсійному рахунку».

Кошти каси формувалися з таких джерел:

- щомісячних внесків учасників у розмірі 6% окладу та одноразових внесків з винагород (10%), а також при збільшенні грошового утримання;*
- доплат скарбниці (надалі – роботодавця) на рахунок кожного учасника у розмірі 50% (надалі – до 100%) щомісячного внеску;*
- доходів з капіталу та майна каси, головним чином з інвестиційного прибутку від розміщення активів каси в інструменти, що дають дохід (облігації, депозити тощо);*
- випадкових надходжень (продаж не витребуваного багажу, суми штрафів тощо);*
- добровільних пожертв.*

Учасникам каси відкривались індивідуальні пенсійні рахунки, на яких обліковувалися внески та щорічний прибуток від операцій каси, що в середньому становив 3-4% річних. Ці кошти (по-сучасному – пенсійні активи) і були фінансовою основою пенсійних виплат. Разом з пенсіями за вислугу років призначалися і пенсії за інвалідністю, пенсії у зв'язку з втратою годувальника (вдові і сиротам). Розмір виплати визначався залежно від тривалості служби учасника каси, його працездатності та суми накопичень на його особистому рахунку. Крім того, до уваги брався вік особи, якій призначалася пенсія, оскільки виплати мали тривати впродовж визначеної розрахунковими (актуарними) методами кількості років життя пенсіонера – від початку виплат до його смерті. Якщо ж річна сума пенсії становила менше третини останнього окладу службовця, він мав право отримати з пенсійної каси її капіталізовану вартість, тобто всю суму накопичень, обліковану на його особистому рахунку. Таке правило існує і в сучасних НПФ.

Загальний бюджет пенсійних кас залізничників у 1909 році становив колосальну на той час суму – 245 мільйонів рублів (!). До того ж пенсійна каса службовців казенних

залізниць була у ті роки найбільшою у світі за кількістю учасників – 480 тис. осіб. У 1900 році актуарієм С. Савичем на замовлення залізничного комітету Міністерства шляхів сполучення було видано підручник «Элементарная теория страхования жизни и трудоспособности». Використання теорії дало змогу фахівцям залізниць доповнити статуту пенсійних кас детальними таблицями розрахунку пенсійних виплат, які базувалися на досить точній галузевій статистиці щодо смертності та інвалідності. Цікавим є той факт, що актуарні розрахунки для «Пенсійної каси інженерів шляхів сполучення» було виконано у 1908 році на період аж до 2062-го (!) за методикою професора Київського університету А. Граббе, яка практично без змін використовується сьогодні страховими компаніями та пенсійними фондами на Заході.

За прикладом залізничників почали утворюватися пенсійні каси для інших службовців. Зупинимося лише на особливостях однієї з тих, що працювали в Україні. З 1870 року на території Полтавської, Чернігівської, Харківської, Катеринославської, Таврійської губерній діяла «Пенсійна каса народних вчителів і вчительок», досвід якої було узагальнено її учасником Д. Любченком.

Всі учасники каси поділялися на обов'язкових і добровільних членів. В школах, що фінансувалися за рахунок скарбниці, членство вчителів у пенсійній касі було обов'язковим. Обов'язкові члени сплачували 6% жалування, а ще 6% за них сплачувала скарбниця (державний бюджет) чи земство (місцевий бюджет). Добровільні учасники каси мали робити внесок 12% жалування, але членство для них не було обов'язковим.

Вже тоді було запроваджено систему персоніфікованого обліку учасників на паперових носіях. Справами каси опікувалися та займалися:

- управління каси (аналог адміністратора сучасного пенсійного фонду);
- комітет каси (рада фонду, як на сьогодні);
- рада Міністерства народної освіти (держава).

В умовах зростання цін пенсійна каса звернулася **у 1909 році до Державної Думи та земств із пропозицією збільшити відрахування на рахунки обов'язкових учасників з метою забезпечення розмірів пенсійних виплат особам, що вислужили більше 25 років, до 100% жалування**. І цю пропозицію було підтримано державою і місцевими органами влади у 1910 році. Так, Закон «Про віднесення на рахунок скарбниці частини пенсій народних вчителів і вчительок...» вносив такі зміни до статуту пенсійної каси (текст в перекладі Олександра Ткача):

«1. Пенсійна каса народних вчителів і вчительок має на меті забезпечення учасників каси та їхніх сімей пенсіями, незалежно від тих, що будуть ними отримуватися на підставі загальних законів, інших статутів і височайших повелінь...»

Також цим законом **встановлювались і джерела фінансування пенсійної каси:**

- внески обов'язкових учасників каси на свою користь – 6% жалування;
- внески добровільних учасників каси – 12% жалування;
- відрахування з коштів державного казначейства.

Таким чином, **кошти на фінансування вчительських пенсій у пенсійній касі** (по-сучасному – корпоративному недержавному пенсійному фонді) **формувався роботодавцем (державою) з бюджету і службовцями (учасниками каси) – з власного жалування**. Саме держава опікувалася фінансуванням і функціонуванням пенсійних кас (недержавного пенсійного фонду) державних (земських) службовців.

Пенсійна каса народних вчителів і вчительок у 1911 році нараховувала 100 тис. учасників, або 50% від загальної кількості вчителів Російської імперії, а її активи становили значну на той час суму – 8,5 млн. руб.

Таким чином, **у дореволюційній Україні функціонували три «рівні» пенсійної системи, досить подібні до сучасних:**

- 1) **державна (бюджет)** – для окремих громадян;
- 2) **приватна емеритальна (аналог солідарної пенсійної системи);**
- 3) **приватна накопичувальна** (сучасні НПФ).

Відомо, що **у 1897 році в Україні успішно функціонували понад 200 пенсійних кас** – аналогів сучасних НПФ.

Про ефективність такої «багаторівневої» системи свідчить той факт, що **наприкінці XIX ст. пенсія полковника, виплачувана йому скарбницею, становила 575 руб. на рік, тоді як виплата з пенсійної каси, куди він впродовж 35 років служби щомісяця сплачував 6% жалування, – 863 руб.** Тобто, **вже тоді «люди государеві», на відміну від сучасних держслужбовців, покладались у пенсійному питанні не тільки на державу, а здебільшого на власні сили.**

Зазначені вище **три «рівні» системи** відповідно **забезпечували і пенсійні виплати з трьох джерел**, представлених:

- 1) скарбницею (бюджетом);
- 2) емеритурою, а згодом – пенсійною касою страхового типу, участь в якій була обов'язковою як для працівника, так і для роботодавця;
- 3) пенсійною касою або страховою компанією чи комерційним банком, участь у сплаті внесків до яких була добровільною.

Головний висновок з короткого екскурсу в нашу пенсійну історію: НПФ в Україні слід вважати не чужоземним запозиченням або передчасним явищем, а відновленням незаслужено забутих джерел, що існували в минулому і можуть бути корисними сьогодні та в майбутньому.

Нові реалії, пов'язані з нападом Росії на Україну і тимчасовою окупацією певної частини української території, змушують вносити **відповідні зміни в соціальну політику**, зокрема і в сфері пенсійного забезпечення. Так, нещодавно Президентом України був підписаний **Закон України № 2981-IX** «Про внесення зміни до Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» щодо призначення пенсії особам, які проживають на тимчасово окупованій території або на території, на якій ведуться бойові дії», **ухвалений** Верховною Радою **20 березня 2023 року.**

Документ **спрямований на забезпечення реалізації громадянами права на пенсійне забезпечення в умовах воєнного стану.**

Громадяни, які досягли пенсійного віку, або стали особами з інвалідністю, або втратили годувальника та проживають на тимчасово окупованій території або на території, де ведуться бойові дії, **зіткнулися з неможливістю призначення пенсії.**

Ухвалений закон покликаний урегулювати цю проблему, зокрема передбачивши, що в період дії воєнного стану та протягом трьох місяців після його припинення чи скасування пенсія призначається незалежно від дати звернення. **Відповідно до закону, пенсія призначатиметься:**

- **за віком** – з дня, що настає за днем досягнення пенсійного віку;
- **у зв'язку з інвалідністю** – з дня встановлення інвалідності;
- **у зв'язку з втратою годувальника** – з дня, що настає за днем смерті годувальника;
- **за вислугу років** – з дня, наступного за днем звільнення з роботи, яка дає право на таку пенсію, але не раніше 24 лютого 2022 року.

Норми Закону **поширюються також на громадян, які проживали на тимчасово окупованих територіях або на територіях, де велися бойові дії, та покинули їх.**

Список використаної і рекомендованої літератури

1. Біла С. Роль держави в управлінні розвитком недержавних пенсійних фондів. URL: [http:// www.kbuara.kharkov.ua/e-book/putp/2010-1/doc/3/04.pdf](http://www.kbuara.kharkov.ua/e-book/putp/2010-1/doc/3/04.pdf).
2. Болотіна Н. Право соціального забезпечення України : системно-структурний аналіз. *Право України*. 2001. № 3. С. 24-29.
3. Бондаренко Ю.М. Удосконалення державних механізмів регулювання соціального захисту населення. URL: <http://nbuv.gov.ua/e-journals/DeBu/2007-2/doc/4/07.pdf>.
4. Бортнік С.В. Управління фондами соціального страхування в Україні. URL: <http://www.dy.nayka.com.ua/index.php?operation=1&iid=263>.
5. Карамішев Д. Соціальне страхування як механізм реалізації соціальної політики держави / Д. Карамішев, Л. Карамішев.

URL: http://www.nbuu.gov.ua/portal/soc_gum/pubupr/2011-1/doc/3/02.pdf.

6. Круглов О.М. Функції соціального страхування України в умовах подолання негативних наслідків світової фінансової кризи : теоретичний аспект. *Форум права*. 2011. № 2. С. 463-467. URL: <http://www.nbuu.gov.ua/e-journals/FP/2011-2/11komkta.pdf>.
7. МакТаггарт Г. Досвід реформування пенсійної системи у країнах Східної Європи та СНД у порівнянні з проведенням пенсійної реформи в Україні. URL: <http://www.pension.kiev.ua/files/dosvid-porivn-Ukr.pdf>.
8. Мельничук О.А. Соціальне страхування в радянській Україні (20- 30-ті рр. XX ст.). Вінниця : «Едельвейс і К», 2009. 372 с.
9. Міжнародна організація праці. URL: <http://www.ilo.org>.
10. Панасюк О.Т. До проблеми соціального забезпечення державних посадових осіб / О.Т. Панасюк, Д.С. Гоменюк. *Форум права*. 2010. № 2. С. 359-362. URL: <http://www.nbuu.gov.ua/e-journals/FP/2010-2/10potdpo.pdf>.
11. Президент підписав закон щодо забезпечення права українців на пенсійне забезпечення в умовах воєнного стану. URL: <https://armyinform.com.ua/2023/04/12/prezydent-pidpysav-zakon-shhodo-zabezpechennya-prava-ukrayincziv-na-pensijne-zabezpechennya-v-umovah-voeyennogo-stanu/>.
12. Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії : Закон України в редакції від 04.05.2023, підстава – [2868-IX](#). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2017-14#Text>.
13. Про житлово-комунальні послуги : Закон України від 9 листопада 2017 року № 2189-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2189-19#Text>.
14. Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування та Про загальне державне пенсійне страхування : Закон України. Прийнятий 01.01 2023 року. №2620-IX. URL: https://zakononline.com.ua/documents/show/201799___686917.
15. Про заходи щодо законодавчого забезпечення реформування пенсійної системи : Закон України від 8 липня 2011 р. № 3668-

- VI. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=3668-17>.
16. Про збір та облік єдиного соціального внеску : Закон України від 8 липня 2010 р. № 2464. URL: <http://www.president.gov.ua/documents/12162.html>.
 17. Про пенсійне забезпечення : Закон України від 05.11.1991 № 1788-XII (Ред. 15.07.2021). URL: <https://ips.ligazakon.net/document/T178800?an=1>.
 18. Про соціальні послуги : Закон України. Ред. від 14.04.2022 р. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/T192671>.
 19. Розвиток пенсійних систем країн Східної Європи. *Цінні папери України*. 2009. № 11 (553). 19 берез. URL: http://www.securities.org.ua/securities_paper/review.php?id=553&pub=3941.
 20. Синчук С. Гарантування гідного рівня життя особи у сфері соціального забезпечення. *Вісник Львів. ун-ту. Серія юрид.* 2011. Вип. 52. С. 234-242.
 21. Скуратівський В. Державне регулювання фінансового забезпечення пенсійних систем : досвід країн Європейського Союзу / В. Скуратівський, О. Линдюк. *Вісник НАДУ*. 2011. № 1. С. 206-217.
 22. Ткач О. Недержавні пенсійні фонди : до забутих джерел. *Дзеркало тижня*. 2011. 8 липня.
 23. Управління соціальним і гуманітарним розвитком : навч. посіб. / За заг. ред. В.А. Скуратівського, В.П. Трощинського. К. : НАДУ, 2008. Ч. 1. 523 с.
 24. Яшник Г.Л. Зарубіжний досвід реформування системи пенсійного забезпечення. URL: <http://www.academy.gov.ua/ej/ej13/txts/Yashnyk.pdf>.

Контрольні запитання та завдання

1. Розкрийте сутність поняття «соціальний захист».
2. Співвідношення соціального захисту і соціального забезпечення.
3. Чи застаріло соціальне забезпечення як інститут?
4. Головні складові соціального захисту.
5. Функції соціального захисту.

6. Чи ефективно функціонує система соціального забезпечення?
7. Соціальне страхування в системі соціального захисту.
8. Соціальна допомога в системі соціального захисту.
9. Основні складові системи соціального захисту в Україні.
10. Основні перешкоди на шляху здійснення пенсійної реформи.
11. Сутність трирівневої пенсійної системи.

ТЕМА 5 ГУМАНІТАРНИЙ РОЗВИТОК ТА ГУМАНІТАРНА ПОЛІТИКА

План

1. Сутність гуманітарного розвитку.
2. Пріоритети і перспективи гуманітарної політики Української держави.
3. Гуманітарний аудит та розробка і реалізація державних програм у гуманітарній сфері.

Основні поняття: гуманітарна сфера, гуманітарний розвиток, цілі гуманітарного розвитку, гуманітарна політика, гуманітарні пріоритети, людський капітал, гуманітарні проекти, гуманітарний аудит, Громадська гуманітарна рада.

1. Сутність гуманітарного розвитку

Гуманізм (від лат. *Humanus* – людський, *humanitas* – людяність) – система поглядів, згідно з якою визнається цінність людини як особистості, її права на свободу, щастя і розвиток. ***Гуманізм – це широкий термін, який охоплює різні течії в мистецтві, філософські погляди, а також концепції, що застосовуються в психології та освіті. У загальному розумінні, цей термін можна звести до філософії людинолюбства.***

Ідея гуманізму сягає глибин історії людства.

Кожний тип цивілізації відрізнявся від попереднього певним комплексом уявлень про гуманізм, відповідними засобами і механізмами реалізації гуманних відносин у соціальному житті. Зародження гуманізму, пов'язане з поняттями рівності, справедливості, честі, гідності, відбулося ще у первісному суспільстві. У Стародавніх Індії, Єгипті, Китаї, Греції, Римі виникають різні форми духовної культури, що розвиваються на професійній основі, у філософії формуються вчення про людину і її духовні якості, що і стало головним змістом гуманістичної ідеології і цивілізаційного процесу.

Важливою є ***тодішня ідея гуманізму – уявлення про людину як найвищу цінність, суб'єкта всіх основ людського життя, творця культури. В цих умовах перед людиною, яка вийшла з***

родоплемінних відносин, де вона усвідомлювала себе частиною цілісного родового колективу, постала проблема осмислення свого індивідуального «я».

У розвитку гуманізму особливу роль відіграють **три історичних періоди – античність, епоха Відродження і капіталізму.**

В античній філософській спадщині можна виокремити декілька концептуальних положень, які в тій чи іншій мірі **послужили основою для формування концепції гуманізму** в подальшому. Перш за все, це **положення** про те, що **людина може мати незалежні і самостійні судження**, якими вона керується у своєму житті і, відповідно, **людина може бути вище всіх загальноприйнятих правил, традицій, думок**. Це переконання було **сформовано софістами**, які стверджували, що **«людина є мірою всіх речей»**.

У період **Середньовіччя** гуманістичні **погляди розроблялися в рамках релігійних вчень**. В епоху **Відродження** гуманізм вперше **формується як ідеологічно-синтетична концепція, що ґрунтується на розвитку всієї системи гуманітарного знання**. Гуманізм **стає ідейною основою всіх форм духовної культури**. В епоху **Відродження вперше висувається ідея людяності**.

Ідеї гуманізму знайшли продовження в епоху **Просвітництва і Нового часу**. Французькі та англійські мислителі доби Просвітництва **заклали основи конституціоналізму і поділу влади в політиці, створивши систему «стримувань і противаг»**. Одним з найбільш відомих політичних філософів свого часу був **Шарль Луї Монтеस्क'є**. В цей період **з'являється ще одна нова важлива ідея – концепція прогресу**, під якою просвітителі розуміли в першу чергу **прогресивний розвиток людського розуму**. Як зазначає **П. Тілліх**, найважливішою частиною **ідеології прогресизму** є переконання в прогресивній спрямованості будь-якої **творчої дії і знання**, де прогрес становить сутність пов'язаної з ним дійсності (наприклад, **техніки**). Тим самим **символ прогресу включає в себе рух вперед до певної мети**. **Ніколя де Кондорсе** вірив в те, що **прийдешній прогрес**

відбуватиметься **завдяки подальшому розвитку наук**. В епоху **Просвітництва**, а потім і в **Новий час** гуманістичної спрямованості набувають соціально-політичні і правові теорії. Розвиваються **соціально-утопічні погляди** Т. Мора, К.А. де Сен-Сімона, Ш. Фур'є і Р. Оуена. Формується **теорія суспільного договору**, яка пояснює походження публічної влади і держави. Цю концепцію розвивають французький просвітитель **Жан-Жак Руссо** і англійський філософ **Томас Гоббс**, який обґрунтовує концепцію ліберального державного управління. На тлі гуманістичних ідей виникає марксизм (**К. Маркс, Ф. Енгельс**), який, щоправда, своєю класовою гіпертрофією заклав основи для певного «перекручування» гуманістичних ідей.

«Новий гуманізм», характерний для **другої половини ХХ століття**, складає систему заперечень тоталітаристського, антидемократичного режиму, в якому б конкретному соціально-політичному вигляді він не існував. **У 50-ті роки** в європейській соціально-філософській думці виразно простежуються **два напрями гуманістичної орієнтації**. Один з них пов'язаний з **осмисленням людської долі у світлі можливостей і перспектив соціального поступу**. Другий **концентрує увагу на сучасних проблемах буття людини**. Саме тоді виникають і активно впроваджуються **різні соціальні проекти** гуманізації людських стосунків на виробництві, у повсякденному спілкуванні. Показовою є **концепція «якості життя» та «гуманістичного комунітаризму»** (**Е. Фромм**). Широко розповсюджується **екзистенціалістські проекти гуманізму**: песимістичний (**М. Гайдеггер, Ж.-П. Сартр, А. Камю**) і оптимістичний – «**позитивний екзистенціалізм**» (**Л. Тренс, М. Поланті, Р. Мей, Д. Гелбрун**).

На початку ХХІ століття проблема гуманізму стає особливо актуальною. Весь світ переживає дуже **складний, відповідальний момент**. З одного боку, **гуманізм ХVІІ–ХХ століть потребує переосмислення та адаптації до нових історичних умов**. З іншого боку, суспільні трансформації, які відбуваються у межах сучасної цивілізації і є ознакою переходу від індустріальних до постіндустріальних суспільств, до нової якості, ведуть до **зростання потенціалу не тільки суспільств, але**

і окремої людини. Індивідуалізація сучасної цивілізації може вести як до гуманізації людства, так і до дестабілізації світу. Ще одним викликом для актуалізації гуманістичних ідей стало відродження фашистських проявів в ряді країн світу (**найбільш радикальна його форма – рашизм – виникає в Росії**).

У глобалізованому світі третього тисячоліття розвиток держави стає можливим лише завдяки ефективній реалізації її людського потенціалу. Як європейська за своєю цивілізаційною належністю держава Україна має спиратися у своєму розвитку **на людиноцентричну систему цінностей**, основу якої становлять **свобода, справедливість і солідарність**. Зазначена система вже довела свою ефективність та відповідає практичним потребам сучасного суспільного життя.

Сьогодні для України надзвичайно **гостро стоїть питання розгортання процесу змін**, що мають на меті **всебічне забезпечення інтересів людини**, сприяння її прагненню жити й творити в гармонії зі своїми духовними цінностями, суспільством, природою. Спираючись на цей підхід, **Україні потрібно забезпечити цілісну політику гуманітарного розвитку**, адекватну модернізації суспільства в межах загальноєвропейських тенденцій.

Гуманітарний розвиток України **є процесом удосконалення суспільства у напрямку наближення до потреб людини в усіх сферах суспільного життя**, створення умов для максимального розвитку національної культури, розкриття творчого потенціалу й самореалізації кожної особистості відповідно до її потреб та інтересів.

Гуманітарний розвиток України **уособлює прагнення нації до формування суспільства, яке ґрунтується на гуманістичних засадах**, на повазі до гідності людини – загальних **ідеалах людства й забезпеченні всебічного соціального поступу**. Вони **окреслені в основоположних документах світової спільноти**, що фіксують універсальні стандарти прав людини, – **Загальній декларації прав людини, Міжнародному пакті про економічні, соціальні і культурні права, Міжнародному пакті про громадянські і політичні права та факультативних протоколах до**

них; Гельсінському підсумковому акті щодо безпеки та співробітництва у Європі.

Державна стратегія гуманітарного розвитку України ґрунтується на нормативних положеннях зазначених міжнародно-правових актів щодо забезпечення загальнолюдських цінностей свободи, рівності та солідарності, сформульованих у Декларації тисячоліття Організації Об'єднаних Націй, затвердженій резолюцією 55/2 Генеральної Асамблеї від 8 вересня 2000 р. Поряд з цим, зазначена стратегія спирається на загальнонаціональні цінності українського суспільства, такі як:

- формування спільної ідентичності,
- політична стабільність,
- толерантність,
- відповідальність,
- соціальна справедливість,
- захист економічних та соціальних прав людини.

Основоположним критерієм гуманітарного розвитку країни, інтегральним показником соціального благополуччя **є стан здоров'я та тривалість життя населення.** Здоров'я населення – частина національного багатства, важлива передумова соціально-економічного поступу країни. **Завдання держави** полягає **у створенні умов для реалізації кожною людиною свого права на довге здорове життя,** а також у формуванні й поширенні настанов на здоровий спосіб життя, відповідальне ставлення до здоров'я.

Основними завданнями гуманітарного розвитку є:

- оптимізація соціальних відносин і забезпечення прав людини; покращення якості життя;
- налагодження ефективної системи охорони здоров'я і утвердження здорового способу життя;
- гармонізація системи «людина – природа»;
- формування загальнодоступної, демократичної освітньої системи і вдосконалення наукового простору;
- науково-технічна модернізація та впровадження інноваційних проектів;

- інтеграція національної культури у європейський культурний простір та міжнародне співробітництво у гуманітарній сфері;
- досягнення структурної змістовності, узгодженості культурних інституцій, збереження високих здобутків у сфері мистецтва.

Стан гуманітарного розвитку України характеризується **поєднанням суперечливих та іноді протилежних за спрямованістю процесів.**

З одного боку, відповідно до доповідей ПРООН щодо людського розвитку, Україна є країною з високим рівнем розвитку людського потенціалу (76-те місце в Доповіді 2011 р.), хоча її місце в рейтингу коливається між групами країн із середніми та високими показниками (в 1990 р. Україна посідала 45-те місце, а у 2009 р. – 85-те). Хоча тут також не все однозначно. Так, **у глобальному масштабі** Україна перебуває в категорії країн високого людського розвитку (ІПР вищий від 0,753), вона демонструє нижчий від середнього показник **у межах регіону Європи і Центральної Азії** (0,791). (Зрозуміло, що війна з Росією, особливо активна її фаза, внесла суттєві корективи в ці показники).

З іншого боку, неможливо заперечувати наявність в українському соціумі **кризових явищ**, зумовлених як складнощами на шляху системних перетворень в Україні, так і погіршенням соціально-економічної ситуації у світових масштабах. Безперечно, процеси демократизації та ринкових перетворень зумовили зростання творчої активності громадян, виникнення громадських об'єднань, зростання кількості різноманіття ринкових послуг, зокрема і в гуманітарній сфері. Разом з тим **процес неефективної модернізації українського суспільства** призвів до певних проявів морально-етичної та правової аномії. До того ж **дедалі виразнішою стає тенденція до скорочення участі держави в підтримці програм, пов'язаних з гуманітарним розвитком**, що має наслідком зменшення її впливу на формування життєвих цінностей і орієнтацій населення. Очевидно, що ситуація війни потребує кардинального перегляду підходів до гуманітарного розвитку країни.

Гуманітарна сфера має дедалі більше перетворюватися на системоутворюючий і стратегічно важливий чинник розвитку держави; проникаючи в усі інші суспільні сфери

В принципі гуманітарна складова державної політики **спрямована на формування умов для реалізації соціальних та культурних прав людини,** її творчих, інтелектуальних та культурних можливостей, втілення принципів соціальної справедливості, підтримку соціальної солідарності на основі демократичних цінностей та громадянських прав і свобод, протидію проявам ксенофобії, шовінізму, расизму, будь-яких форм дискримінації за релігійною, мовною чи національно-етнічною ознаками, забезпечення доступу до національного культурного продукту на українському та світовому ринках.

Відповідно до вищезазначеного **основними принципами гуманітарного розвитку є:**

- **загальногуманітарна спрямованість** соціальної та культурної політики;
- **пріоритет прав людини та громадянських свобод** як критерій оцінки ефективності діяльності держави та рівня розвитку суспільних відносин у країні;
- **орієнтація на пошук загальнонаціонального консенсусу** в гуманітарних питаннях (мови, релігії, історії та ін.), що спричиняють дискусії в суспільстві;
- **забезпечення соціального й правового захисту** громадян;
- **орієнтація на демократичні стандарти** побудови міжкультурних, міжетнічних та міжрелігійних відносин та їх побудова за принципом єдності у різноманітті;
- **демократизація культурного життя,** що означає зменшення впливу держави на зміст культурного продукту, який виробляється в Україні;
- **модернізація культурного життя** при одночасному збереженні національно-культурної спадщини всіх народів, що проживають в Україні;
- **відкритість до наукового, міжкультурного, міжрелігійного співробітництва** задля забезпечення

інтеграції України в європейський та світовий гуманітарний простір;

– широкий **діалог між громадськістю та державною владою** при розробці й реалізації програм суспільного розвитку.

Дотримання зазначених принципів забезпечить гармонізацію суспільних відносин, гуманізацію всіх сфер суспільного життя та сприятиме інтеграції України в європейське і світове співтовариство.

Національні пріоритети гуманітарного розвитку України **зорієнтовані** на створення сприятливих умов для розвитку людського потенціалу, забезпечення реалізації прагнень громадян України до побудови соціальних відносин, що ґрунтуються **на засадах свободи, рівності, справедливості, відповідальності**. Це **передбачає**:

– **досягнення нової якості життя** на основі підвищення рівня добробуту населення, подолання надмірної майнової нерівності та крайніх форм бідності, дієвого соціального захисту вразливих верств;

– **впровадження пріоритетів здорового способу життя**, гармонізацію людського й природного середовища, підтримку сім'ї та сприяння народженню й вихованню дітей;

– **визнання фізичної культури і спорту** як пріоритетного напрямку гуманітарної політики держави, чинника всебічного розвитку особистості та формування здорового способу життя; **гарантування рівних прав та можливостей громадян у сфері фізичної культури і спорту**;

– **запобігання соціальному сирітству**, подолання дитячої безоглядності та безпритульності;

– **подолання всіх форм насильства щодо дітей та молоді**, забезпечення сприятливих умов для вільного від насильства розвитку особистості;

– **формування суспільства знань**, де знання та можливості їх практичного застосування стануть важливим засобом самореалізації й розвитку особистості, ключовими чинниками людського розвитку;

- **сприяння соціальній активності громадян, становленню громадянського суспільства;**
- **створення умов для культурної та політичної консолідації українського народу як модерної європейської спільноти;**
- **формування орієнтації на універсалістські моральні цінності.**

2. Пріоритети і перспективи гуманітарної політики Української держави

Розкриваючи це питання, ми відштовхуємося від довоєнного стану України. **Пріоритети і перспективи гуманітарної політики будувалися на реаліях мирного розвитку країни.** Без сумніву, концептуально **такий підхід представляє інтерес.** Однак **його можна сприймати швидше як основу, яка потребує суттєвої корекції як в період воєнних дій, так і в післявоєнний період з урахуванням усієї сукупності різноманітних чинників** об'єктивного і суб'єктивного характеру, можливих змін у політичній, правовій, економічній, соціальній, етнонаціональній, демографічній, релігійній, культурній тощо сферах.

Будь-якій державі, а особливо демократичній, притаманна **гуманітарна функція.** Вона **полягає** насамперед **в організаційному й фінансовому забезпеченні розвитку культури, освіти, науки та інших галузей гуманітарної сфери.** **Реалізується ця функція через державну гуманітарну політику.** Оскільки політику здебільшого визначають як діяльність, спрямовану на одержання, здійснення (використання) й утримання влади, передусім державної, то **гуманітарну політику у найзагальнішому вигляді можна визначити як використання державної влади в гуманітарній сфері життєдіяльності певного суспільства.**

Проблематика сфери гуманітарної політики тією чи іншою мірою була предметом наукового розгляду таких відомих українських фахівців, як В. Горбулін, С. Здіорук, В. Скуратівський, В. Трощинський, С. Чукут та ін.

Серед сучасних комплексних наукових праць гуманітарної проблематики на теренах України на особливу увагу заслуговує **монографія «Гуманітарна політика Української Держави в новітній період» за редакцією С. Здіюрука**. Характерною особливістю авторського методологічного підходу є **акцентування на духовності, духовному потенціалі особистості** як неодмінній складовій гуманітарної сфери, на важливості державно-церковних відносин. Автор зазначає, що «гуманітарний розвиток суспільства – це процеси зростання можливостей людини, її добробуту, безпеки, здоров'я та духовності». **При цьому гуманітарна політика держави виявляється у послідовному вжитті заходів, спрямованих на підтримку й інтенсифікацію цих процесів** згідно з визначеними пріоритетами та загальнонаціональними інтересами, а її сутністю має стати створення умов для виявлення, формування й розвитку творчого потенціалу особи та суспільства в цілому.

Із змістовного боку гуманітарна політика являє собою сукупність цілей, принципів, механізмів і конкретних заходів, спрямованих на створення умов для повноцінного гуманітарного розвитку суспільства, розкриття і збагачення його інтелектуального потенціалу, забезпечення всебічної духовнотворчої реалізації особистості та необхідної для цього соціодинаміки освіти, науки, мистецтва, літератури та інших складових духовного життя.

Первинним, **базовим суб'єктом** гуманітарної політики є **людина, суспільно активний людський індивід – особистість**. Реалізуючи свою життєдіяльність люди з необхідністю вступають у величезну кількість взаємозв'язків поміж собою, утворюючи різні об'єднання, спільноти, серед яких **найбільш загальною спільністю є суспільство в цілому**.

В системі чинників, які сприяють утвердженню людини як суб'єкта гуманітарної політики, **особлива роль** належить **створенню умов для перетворення людини з об'єкта політики, зокрема соціальної, гуманітарної, на активний, самостійний і творчий суб'єкт процесу соціального і духовного розвитку**. Самореалізації людини у сфері соціогуманістичного розвитку має сприяти **створення умов для**

утвердження самостійності людини, її самоідентифікації, самоусвідомлення, збагачення на основі соціокультурного плюралізму, розширення соціального і духовного простору в її діяльності як суб'єкта гуманітарної політики. Створення умов для реалізації потенціалу людини як суб'єкта гуманітарної політики пов'язане також з формуванням можливостей для всебічної індивідуалізації особистості, свободи вибору нею напрямів, способів та форм самореалізації в гуманітарній сфері.

Особливо важлива роль в утвердженні людини як повноцінного суб'єкта гуманітарної політики належить створенню правових гарантій захисту прав людини, зокрема в гуманітарній сфері. Зміцнення правових засад посилення ролі людини як суб'єкта гуманітарної політики передбачає приведення національного законодавства, в тому числі в гуманітарній сфері до міжнародних правових стандартів, імплементації норм міжнародного права у національну правову систему. Пріоритетом в даному контексті є також забезпечення ратифікації міжнародних угод в гуманітарній сфері, зокрема конвенцій з питань прав та свобод людини.

Серед суб'єктів гуманітарної політики особливо важлива роль належить державі.

В умовах командно-адміністративної системи державне управління гуманітарною сферою зводилося до директивних методів керівництва, з жорсткою централізацією та механізмом вертикальних зв'язків. Деформуючий вплив тоталітарної системи державного управління гуманітарною сферою проявився насамперед:

- у звуженні з об'єктивних і суб'єктивних причин реалізації людиною свого духовного потенціалу;
- безпосередньому втручанні держави у духовне життя суспільства, закони функціонування культури;
- маніпулюванні суспільною свідомістю;
- придушенні свободи творчості;
- одержавленні та ідеологізації культури;
- нав'язуванні людині таких правил поведінки в гуманітарній сфері, які виключають вільний вибір

способів самореалізації особистості в соціокультурній сфері тощо.

Процес суспільної, політичної трансформації зумовлює необхідність **утвердження нового механізму взаємодії держави і громадянського суспільства, реформування державної політики у сфері соціокультурного розвитку, функціонування нової філософії діяльності держави як суб'єкта гуманітарної політики.** Саме правова, соціальна держава має створити умови для повноцінного духовного розвитку особи і суспільства, надання людині права виявляти та реалізовувати свої світоглядно-ціннісні орієнтації, задовольняти різноманітні потреби та інтереси у сфері гуманітарного розвитку на засадах соціокультурного плюралізму.

Повноцінне функціонування держави як суб'єкта гуманітарної політики забезпечується **чітким виконанням усіма гілками влади своїх конституційних обов'язків щодо управлінського впливу на духовне життя суспільства.** Ці обов'язки розподіляються таким чином:

1) **Президент України: є гарантом додержання прав і свобод людини** в усіх сферах, в тому числі й гуманітарній; у щорічних посланнях до Верховної Ради України **визначає стратегію розвитку гуманітарної сфери,** її основні цілі й пріоритети; утворює, реорганізовує та ліквідує за поданням Прем'єр-міністра України міністерства та інші центральні органи виконавчої влади гуманітарної сфери; **створює консультативні, дорадчі та інші допоміжні органи** державного управління розвитком гуманітарної сфери; **призначає половину складу Національної Ради України з питань телебачення і радіомовлення; присвоює вищі спеціальні звання діячам культури,** нагороджує державними нагородами та президентськими відзнаками громадян України за внесок у розвиток вітчизняної культури.

2) **Верховна Рада України: визначає засади гуманітарної політики; затверджує загальнодержавні програми** національно-культурного розвитку; затверджує і контролює **бюджетні витрати** на гуманітарну сферу; **призначає і контролює діяльність Уповноваженого**

Верховної Ради України з прав людини, дотримання прав і свобод громадян в усіх сферах суспільного життя, в тому числі й у гуманітарній; **законодавчо визначає порядок застосування мов, основи виховання, освіти і культури; встановлює систему оподаткування та пільг** підприємницької діяльності в культурних галузях; призначає половину складу Національної Ради України з питань телебачення і радіомовлення, впливаючи у такий спосіб на їх функціонування та ін.

3) **Кабінет Міністрів України: забезпечує проведення фінансової, інвестиційної та податкової політики держави у сфері освіти, науки й культури; розробляє й здійснює загальнодержавні програми** гуманітарного розвитку; **спрямовує і координує роботу галузевих міністерств і відомств** гуманітарної сфери.

Важлива роль у реалізації гуманітарної політики держави належать **місцевим державним адміністраціям. Вони безпосередньо забезпечують механізм впровадження в щоденну практику принципів та загальнонаціональних програм гуманітарного розвитку**, адаптуючи їх до специфіки, потреб і можливостей своїх регіонів.

Впливовими суб'єктами гуманітарної політики є **політичні партії та громадські організації**. Будучи виразниками потреб та інтересів різних соціальних верств та груп громадянського суспільства, вони активно впливають на гуманітарні процеси різними засобами. **Політичні партії пропонують свої програми духовного розвитку** та механізми їх здійснення, які намагаються впровадити у життя через владні відносини, участь у політичному житті країни (у структурах державної влади різних рівнів, органах місцевого самоврядування), вплив на масову свідомість та ін. способами.

Громадські організації своєю активною громадянською позицією, конкретними заходами **справляють помітний вплив на перебіг гуманітарного життя** та формування політичних підходів, моделей, концепцій розвитку цієї сфери. Сприяючи розвиткові народних мистецтв і промислів, відродженню національних звичаїв і традицій, підтримуючи творчу діяльність окремих митців, колективів, закладів, пропагуючи кращі духовні

цінності свого народу і світової культури різні товариства, фонди, спілки тощо **суттєво коригують гуманітарний розвиток суспільства**, його духовно-ціннісні орієнтації, методи й засоби задоволення наявних потреб.

Складна, неоднозначна **взаємодія усіх суб'єктів гуманітарної політики** створює загальну картину духовного життя суспільства, зумовлює його особливості й тенденції історичного поступу.

Сучасна гуманітарна політика Української держави має своєю **головною метою** максимальне **розкриття потенціалу кожної людини, створення гідних умов для реалізації усіх її інтелектуальних і творчих можливостей**. Вона має спрямовуватися передусім на **підвищення освітнього, наукового та інформаційно-комунікативного потенціалу країни, поліпшення здоров'я громадян, формування здорового способу життя, створення умов для підвищення трудової та творчої активності населення, подолання бідності і формування на цій основі нової якості життя**.

Важливою складовою такою політики є **узгодження загальнодержавних інтересів з інтересами всіх громадян**, що проживають на теренах України, розвиток їх культурної, мовної та релігійної самобутності, формування української загальнонаціональної ідентичності.

Україна має перегорнути сторінку «дикого капіталізму», **започаткувати формування цивілізованих ринкових відносин**, де держава, органи місцевого самоврядування та бізнес матимуть спільну відповідальність за стан справ у країні. Необхідні передумови виконання цих завдань має забезпечити **Програма економічних реформ на 2010-2014 роки** «Заможне суспільство, конкурентоспроможна економіка, ефективна держава», що охоплює всі сфери суспільного життя. Економічні реформи 2016-2019 рр. продовжили намічену стратегію попереднього періоду. На жаль, у подальшому епідемія коронавірусу і активна фаза російсько-української війни, що розпочалася у лютому 2022 р., внесла негативні корективи в динаміку і зміст економічних реформ в Україні.

Визначальним гуманітарним пріоритетом України є **подолання бідності**, яка набула застійного характеру.

Доходи, нижчі за прожитковий мінімум, отримують 23% міських і 38% сільських жителів України. Базові соціальні виплати істотно не впливають на масштаби бідності: потреби найменш захищених верств не задовольняються, а нерівність доступу до соціальних благ, вади ринку праці та суспільної інфраструктури заважають бідним громадянам вирватися з тенет зuboжіння. Дієва соціальна політика підмінється збільшенням різноманітних видів грошової соціальної допомоги та численних пілг, не підкріплених можливостями бюджетного фінансування. **Глибокі деформації механізму державного регулювання процесів перерозподілу коштів між багатими та бідними, висока поляризація суспільства** сприймаються громадянами як **прояви соціальної несправедливості**. Отже, **бідність – це не лише постійне джерело соціальної напруженості та виклик національній безпеці**, а й вагомий чинник гальмування стійкого розвитку України та її успішної інтеграції до європейської та світової економічної спільноти.

У Світовому банку заявили, що Україну через повномасштабне вторгнення Росії було відкинуто на 15 років назад у досягненні своїх цілей щодо скорочення рівня бідності. За даними організації на жовтень 2023 р., через війну вже вдесятеро збільшилася кількість тих, хто живе за межею бідності. За підсумками минулого року рівень бідності в Україні перевищив 24%, і до кінця 2023 року, за прогнозами, може зрости до 55%.

Стратегія подолання бідності має будуватися на визнанні того, що **цієї мети не можна досягти виключно шляхом підтримки нужденних**. На зміну соціальної політиці, орієнтованій на проблеми середньостатистичної людини, **має прийти політика, сконцентрована на потребах конкретних соціальних груп**.

Важливим гуманітарним критерієм ступеня розвитку та добробуту суспільства є **рівень здоров'я населення**, який значно впливає на процеси і результати економічного, соціального та

культурного розвитку країни, демографічну ситуацію і стан національної безпеки.

Сучасний стан громадського здоров'я в Україні можна охарактеризувати як **кризовий**, про що **свідчать негативні тенденції в тріаді статистичних показників – відтворення населення** (медико-демографічні дані), **розвитку дітей і запасу фізичних сил у дорослого населення** (показники фізичного розвитку) та **адаптації населення до умов навколишнього середовища** (захворюваність, інвалідність). При цьому **чинниками цих негативних тенденцій є всі основні детермінанти здоров'я**, на які вказують експерти ВООЗ:

- соціально-економічне становище,
- стан довкілля,
- якість харчування та питної води,
- зростаюче розшарування населення за рівнем доходів,
- наявна організація надання медичної допомоги тощо.

Сьогодні українська система охорони здоров'я не здатна задовольнити потреби населення у медичній допомозі, забезпечити доступність, якість і своєчасність надання медичної допомоги та послуг з охорони здоров'я, забезпечити належний рівень профілактики захворюваності, смертності тощо.

Тому серед основних пріоритетів політики реформ є неухильне зростання рівня добробуту людей, суттєве поліпшення функціонування системи охорони здоров'я, підвищення якості та доступності медичних послуг, запровадження стимулів для здорового способу життя та належних умов праці. **Зміцнення здоров'я населення потребує державної політики**, спрямованої на розвиток відповідних соціальних ресурсів, що здійснюватиметься на національному, регіональному, індивідуальному рівнях. Важливою умовою гуманізації суспільного розвитку є реалізація такої **політики, яка б об'єднувала суспільство**, враховувала інтереси та потреби абсолютної більшості громадян України, які часто не співпадають. Необхідність вироблення таких підходів є особливо гострою **у сфері мовної політики та питаннях історичної пам'яті**, деякі з яких штучно загострюються в умовах політичного протистояння. Адже без визначення чітких принципів і

концептуальних положень державної політики у сфері ідентичності національний поступ і модернізація країни будуть суттєво ускладнені або й неможливі.

Серед головних пріоритетів і перспектив гуманітарної політики України необхідно відзначити:

- **формування єдиного національного гуманітарного простору** як складової європейського цивілізаційного ландшафту;
- збереження й популяризація **культурної спадщини** Українського народу;
- розвиток **вітчизняної системи освіти**;
- забезпечення **рівного доступу громадян до якісної освіти світового рівня**, підвищення престижності освіти і професії вчителя, освіта протягом життя;
- **розвиток української науки** – збереження наукового потенціалу, зміцнення зв'язку між наукою і освітою та наукою і виробництвом, ефективне використання інноваційного потенціалу науки;
- **реалізація культурної політики на основі гуманістичних ідеалів та цінностей**, соціального прогресу, культурного діалогу, толерантності та взаємної відповідальності;
- **впровадження ефективних інформаційно-комунікаційних технологій** в освітню, наукову та культурну галузі;
- **інтенсифікація розвитку національного сектору культурних індустрій**;
- **заохочення міжконфесійного та міжцерковного діалогу** на основі рівноправних відносин Української Держави з усіма релігійними організаціями.

Державне управління гуманітарним розвитком **передбачає розроблення системи програмних і прогнозних документів**: коротко-, середньо- та довгострокових прогнозів, **основним компонентом яких будуть складові соціально-культурного, освітнього та наукового рівнів**, а також короткострокових прогнозів і програм галузевого, регіонального та державного рівнів. Забезпечення гуманітарного розвитку

передбачає формування скоординованих дій у всіх сферах суспільного життя, адекватної переорієнтації соціальних, екологічних та економічних інститутів держави, посилення державного стимулювання зацікавленості громадян, юридичних осіб і соціальних груп у вирішенні завдань усебічного гармонійного розвитку людини. Для цього необхідно здійснити поступове **реформування системи управління гуманітарним розвитком**, обґрунтоване **розмежування повноважень між центром та регіонами в зазначених сферах**, розподіл конкретних функцій між органами управління.

Діяльність органів, відповідальних за гуманітарну політику або пов'язаних з нею (комітети Верховної Ради України, управління Адміністрації Президента України, міністерства, комітети та консультативно-дорадчі органи Кабінету Міністрів України), позначена дублюванням функцій, браком чіткості в механізмах контролю за виконанням рішень, постійними змінами апаратів виконавців після кожної зміни влади. **Реорганізація діяльності органів, відповідальних за гуманітарну політику, повинна забезпечуватися такими заходами:**

- **формування програм** у відповідних сферах гуманітарного розвитку на рівні галузевих міністерств із чітким зазначенням механізмів вирішення питань у цих сферах на державному, регіональному та місцевому рівнях та звітності про їх виконання;
- **урахування світових методик і стандартів** створення програм гуманітарного розвитку;
- **розроблення системи аналітичних і прогностичних документів;**
- **посилення відповідальності** головних розпорядників бюджетних коштів, виділених для гуманітарної сфери, за їх нецільове використання;
- **обов'язкова наукова експертиза** проектів рішень щодо гуманітарної сфери;
- **забезпечення системи управління** в гуманітарній сфері кваліфікованим персоналом.

В Україні інституційне забезпечення реалізації гуманітарної політики **здійснюється законодавчою і виконавчою гілками влади.**

Уряд є найважливішою складовою частиною і **центральною ланкою** всього державного механізму.

Функція уряду у гуманітарній сфері – забезпечення проведення політики у сферах праці та зайнятості населення, соціального захисту, науки, освіти, культури. **Кабінет міністрів вирішує в даній сфері наступні питання:**

- за участю громадських організацій **розробляє систему заходів** щодо підтримання та зміцнення здоров'я населення, забезпечує умови щодо використання фізичної культури і спорту;
- **затверджує державні стандарти освіти** з кожного освітнього та освітньо-кваліфікаційного рівня;
- **встановлює порядок створення, реорганізації, ліквідації, ліцензування, інспектування, атестації та акредитації закладів освіти;**
- **встановлює порядок забезпечення стипендіями, гуртожитками, інтернатами вихованців, учнів, студентів, курсантів, слухачів, стажистів, аспірантів, докторантів;**
- **організовує розробку та здійснення комплексних і цільових загальнодержавних програм,** створює економічні, правові та організаційні механізми, що стимулюють ефективну діяльність в галузі охорони здоров'я;
- забезпечує **розвиток мережі закладів охорони здоров'я;**
- забезпечує **реалізацію політики держави у сфері культури;**
- **забезпечує фінансування та матеріально-технічне постачання закладів охорони здоров'я, установ і закладів державної санітарно-епідеміологічної служби та інші.**

2 квітня **2010 р.** відповідно до Указу Президента України **було створено Громадську гуманітарну раду, як дорадчо-консультативний орган** при главі держави.

Рада створена з метою

- **врахування суспільно значущих інтересів** у вирішенні найважливіших питань гуманітарного розвитку,
- **підготовки пропозицій** щодо забезпечення додержання прав і свобод людини і громадянина у сферах освіти, науки, культури і мистецтва, охорони здоров'я, інтелектуальної та творчої діяльності,
- **впровадження системних реформ** для досягнення відповідності європейським стандартам захисту таких прав.

Водночас – і до створення цього органу, і після – ключову роль відігравали **пріоритети гуманітарної політики**, які мали свої особливості в залежності від конкретної економічної й соціально-політичної ситуації в країні та специфіки політики влади.

Так, під час президентства Л. Кучми наголос робився у першу чергу на підвищенні ефективності політичної та фінансово-економічної сфер як основи вирішення соціально-гуманітарного блоку проблем. Підкреслювалась необхідність створення ринкових відносин, надання більшої свободи приватній сфері, йшлося про укріплення інститутів громадянського суспільства.

Разом з тим відзначалося, що потребують більшої системності і послідовності **реформи в гуманітарній сфері**. Найважливішим завданням тут є **виправлення демографічної ситуації** в державі, **покращання системи охорони здоров'я** – боротьба з високою дитячою смертністю, найбільш небезпечними хворобами (онкологія, цукровий діабет, серцево-судинні захворювання), удосконалення системи медичного обслуговування населення (поширення інституту сімейних лікарів, розвиток первинної медико-санітарної допомоги, імунопрофілактики населення, боротьба з наслідками Чорнобильської катастрофи тощо).

Нагальним завданням вважалося **формування здорового способу життя** людей, **посилення відповідальності кожного за стан свого здоров'я** та працездатності. У цьому контексті набувають важливого значення **нові підходи до фізичної культури і спорту** як економічно вигідного та ефективного засобу профілактики захворюваності і зміцнення генофонду нації.

Були визначені нові **пріоритети розвитку освіти** (початкової, середньої і вищої), модернізацію її змісту, удосконалення методів навчання. Вказувалося на необхідність запровадження різних форм навчання, виявлення і особливу увагу до обдарованої молоді. Освіта має розвиватися з тісному зв'язку з **розвитком науки**, що набуває особливої актуальності під час підвищення ролі інтелекту, знань і творчого потенціалу людини в умовах розвитку сучасної цивілізації.

Одним із пріоритетних завдань розглядався **розвиток української культури**, збагачення її досягненнями інших культур. Підкреслювалося, що цей процес повинен базуватися на засадах творення єдиного загальнонаціонального культурного простору, забезпечення гарантій свободи творчості та доступу до культурних надбань, підтримки національної культурної спадщини, створення та утримання культурної інфраструктури, сприяння діяльності культурно-мистецьких спілок, організацій, об'єднань та окремих митців. Особлива увага приділялася **розвитку державної мови**, необхідності забезпечення повноцінного функціонування української мови в усіх сферах життя на всій території України як важливого фактору консолідації суспільства.

Мають швидше адаптуватися до нових соціально-економічних реалій, **повніше враховувати світові тенденції гуманітарного розвитку галузі освіти, науки та культури**.

Необхідно підвищити ефективність дій держави щодо **гармонізації міжетнічних та міжконфесійних відносин**, розв'язання нагальних проблем, що існують у цих сферах. (Орієнтація на освітні потреби національних спільнот забезпечує розгалужена мережа загальноосвітніх навчальних закладів, серед яких **2525 шкіл з російською та 2363 з кількома мовами навчання**). Держава вважає, що важливим фактором вільного духовного розвитку особистості є **право кожної людини на свободу світогляду і віросповідання**. В Україні діють **понад 25 тис. релігійних організацій, які представляють 105 церков, конфесій, течій та напрямів, у т. ч. 241 духовний центр та управління, 277 монастирів, 126 духовних навчальних закладів**.

Пріоритетами гуманітарної політики В. Ющенка були наступні:

– **«Боротьба з дитячою безпритульністю».** Вона передбачала забезпечення надання допомоги кожній дитині, яка залишилася без догляду, дієвий захист прав дітей, у тому числі дітей-сиріт і дітей позбавлених батьківського піклування.

– **«Збагачення та розвиток культури і духовності українського суспільства».** Вона передбачала сприяння формуванню національної ідентичності, консолідації та розвитку української нації, її історичної пам'яті, утвердження поваги у суспільстві до національних та релігійних традицій і культурного надбання.

– **«Здоров'я нації».** Вона передбачала відновлення зруйнованої системи охорони здоров'я в кожному місті та селі, впровадження обґрунтованих державних гарантій надання населенню безоплатної медичної допомоги, покращити демографічну ситуацію в Україні, забезпечення утвердження здорового способу життя, збереження генофонду народу України.

– Програма **«Конкурентна освіта»**, яка передбачала забезпечення доступної та якісної освіти для кожного громадянина України.

– **«Україна – країна високих технологій».** Вона передбачала забезпечення становлення ефективної економіки на основі інноваційної моделі її розвитку та реалізації наукового потенціалу в сфері високих технологій.

Президент України В. Янукович вважав за необхідне **створення нової концепції гуманітарної політики** в Україні. Ухвалення цього стратегічного документа, на його думку, надало би суспільству розуміння того, якими мають бути головні параметри архітектоніки кожного з секторів гуманітарного простору України.

Президент зазначав, що курс на вироблення та реалізацію нової ефективної гуманітарної політики не можливий без відповідного **впровадження європейських стандартів** у правовому забезпеченні вітчизняної гуманітарної сфери.

Особливий акцент він робив **на проблемі спекуляцій у мовній, культурній, релігійній та історичній сферах**. «Політичні спекуляції на мовній, культурній, історичній, релігійній тематиці є серйозною перешкодою на шляху до національної консолідації, породжують конфліктогенну атмосферу в суспільстві», – вважав президент.

Згадав В. Янукович і **про проблеми із захистом національної культурної спадщини**, із наповненням власного інформаційного простору вітчизняним продуктом, що **негативно впливає на затвердження європейської ідентичності українців**.

Під час свого правління **В. Янукович** запропонував запровадити на державному рівні: 2011 р. – «Рік освіти та інформаційного суспільства»; 2012 р. – «Рік культури та відродження музеїв»; 2013 р. – «Рік фізичного здоров'я та екології»; 2014 р. – «Рік науки»; 2015 р. – «Рік єдності поколінь».

П. Порошенко, котрий прийшов **до влади вже після нападу РФ на Україну**, на перше місце ставив питання політико-економічного характеру, у тому числі реформування податкової, правоохоронної, судової системи. Особливу увагу приділяв укріпленню ЗСУ та боротьбі з корупцією.

Показово, що в запропонованій їм відомій ідеологічній тріаді **«Армія – Віра – Мова»**, дві складові мають безпосереднє відношення до пріоритетів гуманітарної політики в Україні – **віра й мова**.

Одним із важливим напрямком реформ у гуманітарній сфері П. Порошенко вважав реформу охорони здоров'я, яка, за його словами, сама потребує реанімації і має здійснюватися паралельно з розвитком економіки. «Для ефективної реформи медицини, – зазначав він, – потрібні будуть чималі кошти, які може дати тільки сильна, здорова економіка».

Під час епідемії коронавірусу П. Порошенко виступив з ініціативою введення зеленого коридору і повітряного мосту для доставок гуманітарної медичної допомоги для боротьби з коронавірусом.

Гуманітарна політика В. Зеленського відповідає характеру зальної внутрішньої політики, яка не має чіткої ідеологічної основи.

На початку Зеленський мав високий кредит довіри суспільства, в результаті чого **отримав широкі повноваження до реалізації зобов'язань**. Протягом 2019 року монополізував контроль над законодавчою та виконавчою владами, що не призвело до ефективного керівництва державою та оцінюється як малоуспішне.

Станом на 2020 рік **у політико-правовій сфері Зеленський несистемно пропонує зміни до Конституції України, піддає ревізії попередні реформи** підтримані розвинутими державами світу. За президентства Зеленського також **спостерігаються антидемократичні тенденції, ознаки ручного «управління» силовими структурами.**

За час шостого президента **питання війни з Росією і деокупація територій принципово не змінюється на користь України, а певні ініціативи призводять до ослаблення міжнародної позиції.**

Умовно позитивним в політико-правовій сфері є **ухвалення Виборчого кодексу та розвиток електронного декларування. Однак робляться спроби вивести за межі дії цього закону коло людей, наближених до вищих ешелонів влади.**

Зеленський **не вирішує проблему реформування національної безпеки**. Збройні сили та оборонний сектор має лише окрему реалізацію реформування галузей, замість комплексного. **Декларованим залишається і зміна підходу в управлінні внутрішньої безпеки (СБУ та МВС).**

Інтеграція з ЄС та НАТО залишається незмінною та ухвалено низка євроінтеграційних законів, поглиблюється співпраця з НАТО. Водночас український **«курс на Захід» відійшов на другий план на тлі пандемії COVID-19. Боротьба з епідемією показала неефективність системи охорони здоров'я в Україні.**

Глобальні кризові явища пандемії суттєво посилили **негативні тенденції економіки України**. Призначений Володимиром Зеленським Уряд Дениса Шмигала не спромігся

суттєво пом'якшити негативні наслідки суворого карантину для української економіки. Водночас **спостерігається лібералізація та дерегуляція окремих сфер з фінансуванням інфраструктурних рішень та цифровізації.**

Демонізація економіки, а також реформи у фінансовій сфері посилюють контроль над фінансами та поглибили внутрішню суперечливість механізмів регулювання і створюють ще більше податкове навантаження на приватну сферу. Одночасно спостерігається **відхід від принципів ринкової економіки, утиски на приватний сектор економіки.**

Економічні передумови для збільшення соціального рівня населення України не виконано. Зокрема, **рівень безробіття та реальна середня заробітна плата демонструють тенденцію до погіршення. Суттєво зростає рівень інфляції.**

В гуманітарній політиці Зеленський **декларує загальнонаціональну консолідацію** та подолання теперішніх розбіжностей. Разом з тим йде планомірний **наступ на опозицію, опозиційні партії, опозиційні ЗМІ, патріотичні сили, підтримка РПЦ в Україні** (УПЦ МП), що поляризує українське суспільство. Практично **спостерігається перегляд проукраїнської гуманітарної політики попередньої влади. Стримується фінансова підтримка української культури, мистецтва, кіно тощо. Мовне, історичне та конфесійне питання є невизначеними** в публічній оцінці Зеленського, **що також посилює суспільну напруженість.**

Державна політика характеризується **відсутністю визначених програмних, концептуальних засад з фрагментарністю і суперечливістю різних заходів та ініціатив.**

Загальною проблемою президентської команди є **слабка кадрова політика**, якій притаманний **принцип давнього особистого знайомства** і багаторічної співпраці та дружніх стосунків до шостого президента.

В контексті цього **доречно звернути увагу на позицію країн – лідерів демократичного світу**, які активно

підштовхують Україну до більш рішучих кроків в напрямку реалізації соціально-гуманітарної політики. Прикладом може вважатися **Лист США, підготовлений Адміністрацією Президента США**, а саме – заступником радника Білого дому з нацбезпеки з питань міжнародної економіки Майком Пайлом 25.09.2023 року, направлений Голові Уряду і Офісу Президента України, який містить рекомендації-вимоги щодо впровадження рішучий реформаційних кроків.

Лист містить **перелік реформ**, які Україна повинна провести для продовження надання їй військової допомоги. За даними видання, **реформи у документі розподілені за пріоритетністю впровадження: 0-3 місяці, 3-6 місяців, один рік, 18 місяців.**

До переліку реформ увійшли:

- реформа Конституційного суду;
- продовження судової реформи;
- антикорупція, включно з призначенням керівника САП;
- боротьба з відмиванням коштів;
- втілення антиолігархічного закону;
- узгодження аудіовізуального законодавства з європейським;
- зміна законодавства про нацменшини.

Як бачимо, вони прямо або опосередковано **стосуються соціально-гуманітарних питань** [Собенко Н. США підтвердили передання Україні списку пріоритетних реформ. DOI : <https://suspilne.media/580615-ssa-peredali-ukraini-spisok-reform-dla-evrointegracii/>].

Очевидно, що інтерес представляють **стратегічні напрями гуманітарної політики в Україні на період до 2030 року**. Вони викладені в документі «Бачення України: реформування та відновлення соціально-гуманітарної сфери у перспективі 2030 року».

Документ фокусується на семи сферах:

1. Національна ідентичність.
2. Громадянське суспільство та медіа.
3. Гендерна політика та права людини.

4. Освіта, наука та інновації.
5. Система охорони здоров'я.
6. Молодь і спорт.
7. Політики щодо людей з інвалідністю та ветеранів.

Розглянемо **більш детально**.

1. Національна ідентичність

Мовна політика. Держава має приділяти належну увагу:

- заходам для забезпечення **включення української мови у перелік офіційних мов ЄС**;
- **підтримці діалектів та говірок української мови**, збереженню пам'яті про застарілу лексику та втрачені діалекти/говірки;
- **розвитку та підтримці української мови у середовищі вразливих груп**. Зокрема, забезпечено вільне використання української жестової мови у спільноті жестомовних осіб, зручність і доступність до користування українською мовою для осіб з вадами зору;
- **розробці і впровадженню української термінології**.

Політика у сфері культури має фокусуватися на **створенні правових умов для творчої діяльності: національне законодавство з авторських і суміжних прав має бути гармонізованим з правовими нормами ЄС**, має діяти ефективний механізм отримання винагороди в усіх творчих секторах, а також зміцнити правовий **захист об'єктів інтелектуальної власності**.

Політика національної пам'яті має подолати наслідки тоталітарного минулого та зміни суспільних відносин для **відновлення справедливості щодо жертв політичних репресій, геноциду та злочинів проти людяності, які відбувалися на території України у 1917-1991 рр. та під час російської агресії**. Стратегії глибокої **дерусифікації та деколонізації** мають поєднувати роботу як над остаточним подоланням радянської імперської спадщини, так і відновлення історичної правди, постатей і досягнень, привласнених чи репресованих російським колоніалізмом.

2. Громадянське суспільство та медіа

Громадянське суспільство має бути активно інтегрованим в світові гуманітарні та громадянські мережі та ініціативи. Українські громадські і благодійні організації мають імпортувати в Україну соціальні технології, фінансові ресурси, гуманітарну допомогу, кадри для соціального і гуманітарного прогресу. Також вони експортуватимуть в інші країни українські практики розвитку демократії, громадянського суспільства, антикорупційної боротьби, подолання гуманітарних криз, безпеки активістів та захисту прав людини.

Медійна сфера у 2030 році має відновитися до воєнних показників в частині виробництва та поширення контенту, а також фінансових показниках. Українці поступово підвищують показники медіаграмотності: понад 50% громадян мають вміти чітко перевіряти офіційні джерела, знають основні медіа, їхніх власників та політичну орієнтованість та мають рівень резистентності до інформаційних вкидів. А **Суспільне мовлення** має займати вагому позицію як джерело перевіреної інформації, а також майданчик для формування суспільного діалогу з усіх вагомих сфер суспільного життя.

3. Гендерна політика та права людини

Серед пріоритетів гендерної політики мають бути:

- **удосконалення нормативно-правової бази** з питань забезпечення гендерної рівності та протидії гендерному насильству;
- **зменшення гендерного розриву в політичній участі жінок і чоловіків**, запровадження механізму гендерних квот у політичних партіях;
- **зменшення гендерного розриву в оплаті праці**.

У сфері прав людини до 2030 року постануть численні питання, пов'язані з **подоланням негативних наслідків війни** (відновлення знищеної інфраструктури, житлового фонду, сприяння поверненню переселенців до покинутого місця проживання, тощо). Важливим завданням є **здійснення реформ, необхідних для подальшої європейської інтеграції** (реформа СБУ,

забезпечення незалежності судової системи, захист персональних даних тощо).

Також ключовою задачею стане **реінтеграція деокупованих територій та їхніх мешканців у правовий, культурний, освітній, інформаційний простір України**. При проходженні цього етапу доцільно впровадити підходи правосуддя перехідного періоду (Transitional Justice) із необхідними коригуваннями, пов'язаними із міжнародним характером збройного конфлікту.

4. Освіта, наука та інновації

Державні стандарти **у сфері середньої освіти** мають **відповідати аналогічним документам країн ЄС**, постійно оновлюватися та синхронізовувати зі стандартами вищих рівнів освіти. Зміст освіти та очікувані результати навчання має систематично переглядатися, аби відповідати вимогам часу та забезпечувати набуття ключових компетентностей для навчання протягом життя, рекомендованих Радою ЄС.

У сфері **вищої освіти** законодавство має **передбачати окремий тип юридичної особи «заклад вищої освіти»**. Заклади вищої освіти **мають однакові права та повноваження**:

- широку інституційну (академічну, фінансову, організаційну та кадрову) автономію;
- право володіти майном;
- право на бюджетне фінансування освітньої діяльності на конкурсних засадах;
- єдиний режим оподаткування, землекористування;
- право на отримання державної та комунальної власності у користування
- право самостійно розпоряджатися всіма отриманими коштами.

Наука та інновації мають **створити знаннєву економіку** (knowledge economy) **та суспільство знань** (knowledge society), в рамках яких знання створюються, поширюються і використовуються для її економічного розвитку, особистісного розвитку та добробуту громадян та вирішення суспільних проблем. **Наукоємність має становити до 2%**

ВВП, при цьому значну частку мають складати **кошти українського та іноземного бізнесу**, а також **кошти закордонних донорів**, спрямовані на післявоєнну відбудову України.

5. Система охорони здоров'я

Післявоєнний період до 2030 року має стати часом **побудови системи охорони здоров'я європейського зразка**, яка забезпечує доступність та якість медичних послуг для покращення здоров'я та добробуту українців. **Тривалість життя населення України має наблизитися до середньоєвропейського рівня.**

Медицина має стати рівнодоступною для населення незалежно від соціально-економічних та географічних можливостей кожного громадянина без катастрофічних витрат для його статків. **Доступність медичної допомоги збільшується за рахунок зростання фінансування, а відповідно – розширення пакетів медичних гарантій.** Зростання фінансування відбувається за рахунок **збільшення державних видатків на охорону здоров'я**, а також інших джерел фінансування, у тому числі – **добровільного медичного страхування.**

Кожен, хто потребує основних життєво необхідних ліків, має отримувати їх безоплатно або з невеликою доплатою в аптеках чи під час перебування в лікарні – перелік ліків, що фінансуються через **програму «Доступні ліки» щороку має розширюватися.**

6. Молодь і спорт

Молодіжна політика має бути **відокремлена від спорту** і виведена на урядовий міжгалузевий рівень, наприклад, через посаду урядового уповноваженого. Необхідно **змінити підхід від фінансування молоді** в рамках лише одного профільного міністерства **до ресурсної підтримки молоді та молодіжної роботи в усіх галузях.** У будь-якому міністерстві мають бути відображені її інтереси, отже потрібна кроссекторна й міжгалузєва співпраця для того, щоб створити та фінансувати програми для молоді в кожному з міністерств, створювати державно-приватні партнерства.

У 2030 році в кожній громаді **молодіжна політика має вироблятися і координуватися молодіжною радою** – інституалізованим відповідним органом місцевого самоврядування. **Молодіжні ради мають бути прописані в статутах громад і є основними консультативно-дорадчими органами для місцевого самоврядування щодо вироблення і трансформації молодіжної політики.**

У 2030 році **реалізацією державної політики в сфері спорту має займатися не держава, а громадянське суспільство у партнерстві з державою і бізнесом:**

- держава всіляко створює **умови для занять на вулиці**, появи бігових, вело- та прогулянкових маршрутів, рекреаційних зон, басейнів і критих спортивних залів;
- понад 50% українців загалом і більше 60% дітей **мають мати достатній рівень фізичної активності**;
- **фінансування масового спорту та фізичної активності населення має зрости до 100 євро на особу.**

7. Політики у сфері прав людей з інвалідністю та ветеранів

Політика щодо людей з інвалідністю в 2030 році має відбуватися **через призму прав людини**. Управління політикою слід здійснювати за повноцінної участі та належного представництва самих людей з інвалідністю. Планування будь-яких реформ в сфері соціальної політики має включати наскрізний та міжсекторальний підхід й залучення відповідних державних інституцій з різних сфер. Адже викорінення старих радянських політик і підходів без розуміння й практичного втілення інтерсекційного підходу неможливе.

Державна підтримка ветеранів має перейти **від пільг до послуг**, які забезпечували б реінтеграцію та збільшення добробуту ветерана, а також **забезпечити участь родини ветерана у процесі реінтеграції до мирного життя**. **Формування ветеранської політики**, оцінка актуальності послуг та необхідності реформування **має здійснюватися з максимальним залученням ветеранів як кінцевих**

споживачів і бенефіціарів цієї політики. Планування будь-яких реформ в цій сфері має включати наскрізний та міжсекторальний підхід й залучення відповідних державних інституцій з різних сфер. Неможливе викорінення старих політик і підходів без розуміння й практичного втілення інтерсекційного підходу.

3. Гуманітарний аудит та розробка і реалізація державних програм у гуманітарній сфері

Здійснення державного управління як сукупної, парадигмально визначеної діяльності, вищою метою, основним засобом і головним результатом якої є людина, **має супроводжуватися відповідною формою контролю.** З огляду на масштабність цієї діяльності, її соціальну спрямованість, контроль за виконанням гуманітарних завдань **повинен здійснюватися не лише уповноваженими на це владними структурами, але й незалежними громадськими організаціями.** Ще однією важливою умовою вказаного процесу має бути **доповнення контролюючої функції прогностичною та рекомендаційною,** що досягається залученням науковців.

Зазначене вище **можна вважати підставою для запровадження гуманітарного аудиту** у сфері державного управління.

У широкому сенсі аудит – це об'єктивний аналіз для вдосконалення організації компанії, заснований на спостереженнях, перевірках, опитуванні та вивченні відповідних документів. Аудит завжди служить для порівняння цілі та реальної ситуації, цілі та її виконання, тобто завжди застосовуються для оцінки або діагностики ефективності для виявлення сильних сторін і потенціалу для поліпшення, а також забезпечує важливий зворотний зв'язок між змінами та ефективністю уведених заходів.

Термін аудит походить **від латинського слова «audire» – слухати або чути.** Слухання, у сенсі «слухати співрозмовника», є найважливішим завданням аудитора, але аж ніяк не єдиним. Тому що аудитор під час аудиту ставить запитання, спостерігає та аналізує. Зрештою, мета полягає в тому, щоб з'ясувати та оцінити, в якій мірі організація, яка підлягає аудиту, досягла успіху у реалізації

викладених специфікацій та вимог, наприклад в стандарті системи управління. З цією метою серед іншого аудитор також досліджує взаємодію процесів. Особливу роль відіграє об'єктивний аналіз фінансової сторони діяльності конкретної структури, у тому числі в сфері реалізації нею конкретних проектів чи програм.

На думку П. Петровського, автентичний гуманітарний аудит **відрізняється від всіх інших подібних тим, що:**

По-перше, **застосовує існуючі показники гуманітарного розвитку суспільства (насамперед індекс людського розвитку) до визначення реального його стану**, здійснює моніторинг виконання урядових програм соціального розвитку.

По-друге, **формує систему завдань** гуманітарного розвитку суспільства **із чіткою фіксацією ієрархії цілей державно-управлінської діяльності.**

По-третє, **вибудовує (чи деталізує) парадигму гуманітарного розвитку держави шляхом конкретизації його концепції**, стратегії, програм, проектів, методів, ресурсів тощо.

По-четверте, **розглядає державно-управлінські рішення** (закони, програми, проекти, укази, постанови, розпорядження тощо) **на предмет їх відповідності гуманітарним основам суспільства** (етичним, правовим, науковим).

По-п'яте, **не зупиняється на констатації відповідності/ невідповідності намірів, мотивів** та інших суб'єктивних чинників управлінської діяльності гуманітарним знанням та цінностям, **а пропонує заходи їх оптимізації і/чи заміни.**

Таку змістовну схему застосування гуманітарного аудиту можна конкретизувати щодо особливостей його здійснення у тій чи іншій сфері державного управління, на тому чи іншому його рівні, стосовно тієї чи іншої установи.

Запровадження гуманітарного аудиту на загальнодержавному рівні **повинне бути одним із необхідних методологічних прийомів із втілення у життя Концепції гуманітарного розвитку України** та дотримання вимог гуманітарної парадигми. Іншими словами, оцінювати і рекомендувати засоби покращення можна лише відносно того, що усвідомлено впроваджувалося в

життя, було внутрішнім змістом, а не спорадичним наслідком управлінського впливу.

1. З огляду на зазначене вище, гуманітарний аудит економічної політики держави **покликаний не просто розкрити зміст** такого важливого показника індексу людського розвитку, як **валовий внутрішній продукт на душу населення**, але й **дати детальний аналіз національних особливостей** (диспропорцій, нормативно-правових колізій тощо) та сформуванати системні рекомендації для ліквідації недоліків.

2. **Другий рівень** ієрархії потреб людини – **потреба безпеки**, що має різні складові – від фізичної до психологічної, і в **державно-управлінському вимірі стосується проблеми збереження природно-цивілізаційного та соціокультурного середовища людського існування**. Значення гуманітарного аудиту тут виявляється у встановленні відповідності стратегічних тенденцій розвитку гуманітарним цінностям – забезпечення сталого розвитку, збереження довкілля, поширення здорового способу життя, проведення належної демографічної політики тощо.

3. Щодо **третього рівня** потреб – **потреб спілкування**, необхідно зауважити, що **вони задовольняються високим рівнем соціалізації**, на досягнення якого працюють керовані державою інститути освіти та культури. Зрозуміло, що **соціалізація передбачає** не тільки єдину соціокультурну ідентичність, але й **плюралізм ідентичності** на основі етнічних, релігійних та інших відмінностей. Діяльність держави у цьому напрямі може бути контрольована **за допомогою таких гуманітарних показників**, як:

- **рівень соціальної довіри і толерантності у суспільстві;**
- **міра врахування інтересів різних соціальних груп;**
- **домінування ієрархічно-владних чи горизонтально структурованих відносин;**
- **мала чи велика дистанція влади.**

У цьому контексті необхідно додати, що **існуюча корупція** пронизує не лише владно-управлінські відносини, але й

демонструє диспаритетність суспільних відносин та відсутність єдиних норм і правил спілкування. Гуманітарний аудит особистісних вимірів суспільних відносин **може базуватися на широкому спектрі соціологічних методик визначення ставлення людей до проблем ідентичності та поляризації суспільства**, до можливостей та чинників соціальної мобільності, а також формувати на цій основі рекомендації щодо державного впливу на динаміку змін у цій сфері.

4. Значно **менші можливості впливу держави** існують **щодо ствердження особою самоповаги та власної гідності (четвертий рівень потреб)**, а відповідно зменшується і дієвість гуманітарного аудиту. Ця суб'єктивно-особистісна визначеність людського життя досить часто мало залежить від об'єктивних параметрів розвитку суспільства, хоча у загальній статистичній тенденції рівень самоповаги залежить не лише від власних досягнень, але й від поваги до свого народу, країни, історії тощо. Засобами здійснення гуманітарного аудиту в цій сфері можуть бути **методи соціально-психологічних досліджень – тестування, інтерв'ю, опитування.**

Зазначене вище повною мірою стосується **вищого рівня потреб** людини – її **прагнення самореалізації чи актуалізації** (здійснення в суспільно-значимій формі) **своїх можливостей до праці, реалізації свого творчого потенціалу.**

Завдання держави в цьому відношенні **полягають у забезпеченні максимально сприятливих правових, матеріальних та соціокультурних умов розвитку.** З огляду на це, гуманітарний аудит може насамперед визначити соціально-політичні та ідеологічні бар'єри процесу самореалізації особистості і рекомендувати управлінські заходи їх усунення. Важливим індикатором орієнтації владних інституцій на самоактуалізацію особистості є **залучення її до вирішення управлінських завдань за допомогою її власних переконань, а не методів примусу чи маніпулювання.**

Обмеженість державного впливу на процес актуалізації творчих особистостей може компенсуватися проведенням виваженої та професійно орієнтованої **політики організації творчих**

спілок, формування високих стандартів творчості, відповідної системи заохочень тощо.

Орієнтація гуманітарного аудиту на рівень особистісного задоволення основних потреб людини, попри те, що визначає базові виміри людського життя, далеко **не вичерпує можливості його структурування** та здійснення. Закономірним його продовженням має бути **запровадження низки показників ставлення особи до влади та механізмів їх врахування у практиці публічного врядування, зокрема таких:**

- **рівень залучення громад і її представників до** вирішення завдань публічного врядування;
- **міра врахування інтересів окремих груп** населення та окремих громадян в управлінських рішеннях;
- **дотримання приватних прав особи** як пріоритетних щодо узаконених прав більшості;
- **залучення громадських об'єднань до первинного вирішення колізій** у відносинах громадянин – владна інституція тощо.

Гуманітарний аудит як послідовне відстеження результатів застосування відповідної парадигми дає можливість принципово відокремити її від інших моделей управління, провести **відмінність від соціетарного, етатичного та тоталітарного підходів.**

Соціетарність – тотальність.

Етатизм, статизм (від фр. *État* або англ. *State* – держава) – напрям політичної думки, який **розглядає державу як найвищий результат і мету суспільного розвитку.** В деяких країнах (наприклад, у Туреччині) цей термін позначав офіційну державну політику. **У політичній науці етатизм** – це переконання, що **держава повинна контролювати як економічну, так і соціальну політику,** або кожну з них **до певної міри.** Етатизм позиціонується як **протипага анархізму.** Етатизм – соціологічна теорія, що обґрунтовує необхідність активного втручання держави в економічне та політичне життя суспільства, яка розглядає його як вищий результат і мету товариств,

розвитку. **Етатизація** (від фр. *l'etat* – держава) – посилення втручання держави в економічне та політичне життя.

Тоталітаризм – (італ. *totalità* – **сукупність**, від лат. *totalitos* **цілісний – той, що охоплює усе загалом**) – політичний режим, спрямований на досягнення **цілковитого (тотального) контролю держави над всіма сферами суспільного та приватного життя**).

Можливості методу гуманітарного аудиту **поширюються на різні сфери державного управління та різні етапи здійснення останнього**. Фактично всі основні складові системи державного управління – інститути, їх діяльність та мотиваційні чинники можуть стати об'єктом гуманітарного аудиту. Принципово важливим є і те, що його можна здійснювати стосовно всіх суб'єктивних складових процесу управління, починаючи із декларованих програм політичних партій і закінчуючи особистими й прихованими намірами окремих політиків і управлінців. Наприклад, **за допомогою контент-аналізу** можна більш-менш точно встановити приватні мотиви прийняття того чи іншого управлінського рішення, а **практики психоаналізу** дозволяють з достатньою мірою точності встановити приховані психологічні імпульси (бажання, інстинкти, манії, фобії тощо).

Здійснення гуманітарного аудиту можна структурувати за такими напрямками:

- 1) **встановлення відповідності** прийнятих на центральному, регіональному та місцевому рівнях нормативно-законодавчих актів конституційно закріпленим правам і свободам особи.
- 2) **перевірка актуального змісту діяльності** конкретної установи публічної влади на відповідність вимогам законодавства та інших нормативно-правових актів у частині дотримання гуманітарних вимог.
- 3) **оцінка діяльності владної інституції** з позицій дотримання не лише нормативно-правової бази, а й гуманітарних цінностей упродовж виконання всіх управлінських функцій.

- 4) **систематичне застосування показників людського розвитку** до визначення реального соціального стану країни, окремого її регіону чи окремої соціальної групи.
- 5) **моніторинг звернень громадян** на предмет реагування владних структур на їх проблеми, якості надання адміністративних послуг тощо.

Особливе значення має гуманітарний аудит **при розробці та реалізації програм у гуманітарній сфері.**

Під час розробки державних програм:

- **мають бути враховані специфічні умови, в яких здійснюватиметься процес гуманітарного розвитку,**
- **визначені пріоритети** з їх обов'язковим включенням до програм соціально-економічного розвитку на кожний рік відповідно до фінансових можливостей держави. Також необхідно
- **узагальнити міжнародний досвід** впровадження програм гуманітарного розвитку з урахуванням існуючих методик і стандартів та сформувати основи для його поширення.

Державні програми в гуманітарній сфері мають бути спрямовані на:

- **створення необхідних фінансово-економічних умов** для підвищення якості життя населення; залучення інвестицій у реалізацію проектів в освітній, культурній та науковій сферах;
- **проведення цілеспрямованої інституційної політики** у сфері підвищення якості життя населення;
- **поєднання державного впливу з ринковими формами управління,** стимулювання якісних змін шляхом пріоритетного фінансування, кредитування, матеріально-технічного та валютного забезпечення, надання економічних пільг пріоритетам гуманітарного розвитку;
- **дотримання гарантій безпеки** людини й суспільства;
- **розміщення продуктивних сил** у контексті ефективного вирішення проблем гуманітарного розвитку;

- **активізацію соціальної політики** та забезпечення соціальних гарантій населенню;
- **налагодження партнерства між основними соціальними групами** у сфері вирішення соціальних проблем, розвиток взаємодії між державою, некомерційними організаціями та бізнесом, демонополізацію соціальної сфери, диверсифікацію форм надання послуг на основі активного залучення всіх сегментів суспільства.

Для успішної реалізації державних програм гуманітарного розвитку **необхідне запровадження його моніторингу**, основним завданням якого є збирання та аналіз інформації про якість життя населення та гармонійного розвитку людини. Результати моніторингу мають подаватися щороку в Національній доповіді про стан гуманітарного розвитку в Україні.

На регіональному рівні передбачається **розроблення проектів програм соціально-економічного розвитку територій, формування місцевих бюджетів** з урахуванням пріоритетності цілей і завдань гуманітарного розвитку, **реалізація комплексу заходів збалансованого розвитку регіонів**, серед яких першочергове значення надається підвищенню рівня економічного розвитку регіонів за рахунок раціонального використання внутрішньо-регіональних умов, **ширшого залучення ресурсів місцевого значення**.

Реалізація програм на регіональному рівні **дасть змогу:**

- **забезпечити рівні можливості** для всебічного гармонійного розвитку людини незалежно від місця проживання;
- **врахувати особливості кожного регіону**, своєрідність природно-ресурсних, географічних, історичних, економічних, соціальних, етнокультурних та інших умов у контексті загальнодержавних інтересів;
- **поліпшити конструктивність та ефективність реформ**, надати їм коректної соціально-екологічної спрямованості;
- **визначити оптимальні обсяги та джерела покриття потреб регіонів** у ресурсах багатоцільового

призначення, зокрема тих, що стимулюють всебічний розвиток людини;

– **створити ефективні механізми для регулювання гуманітарного розвитку регіонів** із наданням додаткових повноважень органам місцевого самоврядування в частині формування і використання коштів місцевих бюджетів, у тому числі на вирішення проблем гармонійного розвитку людини.

Відповідальна гуманітарна політика в Україні **здійснюватиметься лише за умови активної співпраці держави і громадянського суспільства. Лише за умови рівноправного діалогу** можна домогтися максимального врахування інтересів та потреб громадян у гуманітарній сфері та ефективної реалізації прийнятих в умовах консенсусу рішень, що передбачає рівну відповідальність учасників за втілення у життя намічених кроків. Водночас **успішний діалог передбачає і високий рівень кваліфікації** усіх його учасників. Тому інститути громадянського суспільства – професійні спілки, благодійні та громадські організації та рухи, політичні партії, професійні об'єднання, асоціації, творчі спілки, незалежні засоби масової інформації, органи самоорганізації населення за місцем проживання – покликані генерувати громадянські ініціативи в різних сферах суспільного життя, створювати організаційні умови для їх підтримки та успішного здійснення.

Список використаної і рекомендованої літератури

1. Бачення України 2030 : якою має бути соціально-гуманітарна сфера? URL: <https://rpr.org.ua/news/bachennia-ukrainy-2030-iakoiu-maie-buty-sotsialno-humanitarna-sfera/>.
2. Бульба В.Г. Громадська гуманітарна рада при Президентові України : підсумки року діяльності / В.Г. Бульба, А.В. Меляков. URL: <http://www.dy.nayka.com.ua/index.php?operation=1&iid=262>.
3. Бульба В.Г. Діяльність Громадських гуманітарних рад та її висвітлення на веб-сайтах обласних державних адміністрацій / В.Г. Бульба, А.В. Меляков. URL: <http://www.dy.nayka.com.ua/index.php?operation=1&iid=346>.

4. Гуманітарна політика Української держави в новітній період : монографія / За ред. С.І. Здіорука. К., 2006. 403 с.
5. Здіорук С. Пріоритети і перспективи гуманітарної політики Української Держави / С. Здіорук, М. Степико. *Стратегічні пріоритети*. 2011. № 2 (19). С. 37-48.
6. Зубченко С. Сучасні наукові підходи до аналізу гуманітарної політики в Україні. *Стратегічні пріоритети*. 2010. № 1. С. 103-106.
7. Концепція гуманітарного розвитку України на період до 2020 року : Проект. К. : [б. в.], 2011. 58 с.
8. Малімон В.І. Гуманітарна політика : практикум. Івано-Франківськ : Місто НВ, 2008. 164 с.
9. Петровський П.М. Гуманітарна парадигма в системі державного управління / П.М. Петровський : дисертація на здобуття наукового ступеня доктора наук з державного управління. К., 2010. 417 с.
10. Політичні спекуляції на мовній, культурній, історичній, релігійній тематиці перешкоджають національній консолідації – Янукович. URL: <https://interfax.com.ua/news/general/109812.html>.
11. Порошенко перерахував першочергові реформи. URL: https://lb.ua/news/2014/08/07/275508_poroshenko_perechislil.html.
12. Президентство Володимира Зеленського. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki>.
13. Пріоритети гуманітарної політики В. Юценка. URL: <https://www.unian.ua/society/3135-prioriteti-gumanitarnoji-politiki-yuschenka.html>.
14. Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2000 році : Послання Президента України до Верховної Ради України «». URL: https://ips.ligazakon.net/document/Uo1_01.
15. Рубан Ю.Г. Концептуальні засади гуманітарного розвитку України : стратегічні пріоритети державної політики. *Стратегічні пріоритети*. 2009. № 3 (12). С. 5-10.
16. Скуратівський В.А. Гуманітарна політика в Україні / В.А. Скуратівський, В.П. Трощинський, С.А. Чукут : навч. посіб. К. : Вид-во УАДУ, Міленіум, 2002. 262 с.

17. Собенко Н. США підтвердили передання Україні списку пріоритетних реформ. URL: <https://suspilne.media/580615-ssa-peredali-ukraini-spisok-reform-dla-evrointegracii/>.
18. Україна в 2010 році : щорічні оцінки суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку : монографія / За заг. ред. А.В. Єрмолаєва. К. : НІСД, 2010. 528 с.
19. Управління соціальним і гуманітарним розвитком : навч. посіб. К. : НАДУ, 2008. Ч. 2. 290 с.

Контрольні запитання та завдання

1. Основні принципи гуманітарного розвитку.
2. Які особливості та тенденції гуманітарного розвитку сучасного українського суспільства?
3. Стратегічні засади гуманітарного розвитку України.
4. Сутність гуманітарної політики.
5. Головна мета гуманітарної політики.
6. Назвіть основних суб'єктів гуманітарної політики, охарактеризуйте особливості їх функціонування в незалежній Україні.
7. Стратегічні засади гуманітарної політики України.
8. Які основні державні інституції визначають гуманітарну політику в Україні?
9. Назвіть і охарактеризуйте основні напрямки гуманітарної політики Української держави.
10. Що таке гуманітарний аудит?
11. Основні завдання гуманітарної політики в сфері гармонізації людського і природного середовищ.
12. Основні напрямки гуманітарної політики Л. Кучми.
13. Гуманітарні ініціативи В. Ющенка.
14. Гуманітарна складова політики В. Януковича.
15. Пріоритети гуманітарної політики в період президентства П. Порошенка.
16. Особливості гуманітарної політики В. Зеленського.

ТЕМА 6

ДЕРЖАВНА ПОЛІТИКА У СФЕРІ ОСВІТИ ТА НАУКИ

План

1. Розвиток освіти в «організованому суспільстві»: українські реалії та перспективи.
2. Освіта та наука як основа механізму трансформаційної динаміки українського суспільства.
3. Освітня політика України в умовах глобалізації.
4. Стратегія державної освітньої політики на період 2021-2031 рр. (з урахуванням світових тенденцій).

Основні поняття: освіта, освітній простір, «організоване суспільство», функції «організованого суспільства», інформаційні технології, інноваційні проблеми, світогляд, система цінностей, національна ідея, українська національна свідомість і самосвідомість, глобалізація, наука, науково-інформаційний простір, науково-освітній комплекс, дослідницький університет, дослідницький парк, інноваційний продукт, інноваційна політика, освітня політика, цифровізація, інституційні архетипи вищої освіти, міждисциплінарність.

1. Розвиток освіти в «організованому суспільстві»: українські реалії та перспективи

В сучасному світі **освіта є провідним культурно-цивілізаційним фактором забезпечення розвитку суспільства і людини**, однією з детермінант державотворчих процесів. Щоб досягти успіху в процесі побудови Української держави, необхідно:

- по-перше, **усвідомити значення освітнього чинника** на всіх етапах розбудови державності;
- по-друге, **переосмислити накопичений історичний досвід** власної країни та зарубіжних країн;
- по-третє, **забезпечити рівновагу між нововведеннями і традиціями в освітянській сфері**, підняти суспільний статус освічених людей;
- по-четверте, **вирішити, що слід зробити, аби примножити внесок педагогів і вчених у якісні й**

кількісні зміни в освіті, зберегти інтелектуальний потенціал навчальних закладів, враховуючи глобалізацію освітнього процесу.

Ось такі гострі проблеми постають перед нашим суспільством, яке **перебуває в процесі суспільної трансформації**. І не тільки перед суспільством в цілому, а й перед кожною людиною зокрема. А там, де діє людина, виникають і певні політичні й психологічні проблеми.

Сучасне суспільство є таким, що розвивається дуже динамічно. Виникають нові форми взаємодії як по вертикалі, так і по горизонталі. Відбувається ускладнення структури традиційних суспільних інститутів, з'являються нові канали соціальної комунікації. **Нове суспільне оточення вимагає більшої гнучкості, мобільності, адекватності.**

Мультикультуралізм, гетерогенність та професійний прагматизм усе наполегливіше й ґрунтовніше проникають в українське суспільство, зумовлюють розробку освітньої політики, програм підготовки професіоналів, змісту освіти, встановлення морально-психологічного клімату і відносин між усіма учасниками освітнього процесу на усіх його рівнях, при яких кожен школяр або студент, незалежно від кольору шкіри, етнічного і соціального походження, релігійних, вікових, політичних, класових, мовних і мовленнєвих відмінностей, мав би всі необхідні можливості для свого інтелектуального та соціально-психологічного розвитку як громадянина Української держави.

Широке розмаїття інтерпретацій системної трансформації суспільства в сучасній науковій літературі дає змогу екстраполювати існуючі теорії на нинішню Україну, синтезувати їх в якості необхідних складових вітчизняної моделі демократичного вдосконалення та еволюційного самовідтворення соціуму, **з'ясувати українські особливості «організованого суспільства».**

Як слушно зауважує В. Андрущенко, **до «організованого суспільства» Україну «підводять» світовий досвід подолання суспільних криз та глибока внутрішня державотворча традиція.** Від Київської Русі, через Козацтво, Гетьманщину й до драматичної долі Центральної Ради В. Винниченка, М. Грушевського. Україна завжди прагнула

організованості – інтеграції, цілісності, а також динаміки, намагалася забезпечити громадянську стабільність й розширити діапазон соціального реформування.

Організоване суспільство **є полем і школою демонополізації державної влади**, зростання авторитету політичних партій, а **його провідними рисами є**:

- міцна **правова держава** з енергійним, мудрим і авторитетним політичним лідером-реформатором;
- **ринково-регульована економіка**, побудована на засадах плюралізму форм власності;
- **гарантований соціальний захист** населення;
- **виважена гуманітарна стратегія**, що інтегрує колективно-народну (національну) волю, мобілізує громадян на здійснення реформ;
- **легітимність уряду, громадська злагода та згуртування**;
- **свобода особистості**;
- **соціальна справедливість** (що сьогодні, на жаль, переживає стан випробування).

Українському суспільству на поточний момент **властиві тільки окремі ознаки «організованого суспільства»**. Так, у зародковій стадії перебуває політична і державотворча дієздатність політичних інститутів, в першу чергу, політичних партій і профспілок. Ряд існуючих політичних сил, зокрема й правляча партія «Слуги народу» **не мають чіткого «ідеологічного обличчя», системних концепцій націє- і державотворення**. Освітні блоки програм впливових політичних суб'єктів обмежуються загальними малозначущими фразами, не містять конкретних механізмів реалізації освітніх планів та проектів, не демонструють орієнтацію на високий рівень освіченості, культурності і фаховості. Це стосується і багатьох політичних лідерів. У той час **у розвинутих країнах світу** (США, Японія, Франція, ФРН) питання освіти й науки займають вагоме місце у політичних програмах і доктринах, а їх розв'язанням займаються урядовці й політики усіх рівнів. Зокрема, **у США питання якості і її доступності освіти проголошено питанням «геополітичного лідерства американської нації»**. Причому, визнаного світового успіху

досягають системи освіти тих країн, де панують логічність і систематичність навчання, де масово поширене постійне виконання учнями і студентами вміло підібраних і скомпонованих завдань різного ступеня складності, де компетентність формується у вигляді конкретних реалізаційних спроможностей.

По-друге, **нерозвинутими залишаються правові інститути**. В країні **процвітає непотизм, корупція, використання тіньових схем** з метою власного самозбагачення, все більшої політичної і економічної ваги набувають окремі фінансово-промислові групи, що різними шляхами лобіюють свої корпоративні інтереси. **Судові інстанції стають розмінною монетою у політичних іграх та економічних спекуляціях**. Освітній сектор **потерпає від наявності численних правових колізій**, незадовільної правозастосовчої практики законодавства про освіту.

По-третє, **вкрай незадовільним є соціальний захист населення**. Аналіз сучасних проблем соціального захисту свідчить про його **перехідний стан та безсистемність у сфері регулювання рівня та якості життя населення в умовах ринкових перетворень**. Це підтверджують такі негативні явища, як **глибока соціальна та майнова нерівність, масова малозабезпеченість та бідність, обмеження доступу населення до культури, охорони здоров'я, освіти і науки**. Руїнування людського капіталу йде саме в той час, коли конкурентоздатність національної економіки все більше визначається динамікою розвитку саме цього виду **капіталу, знань, інновацій та інформації**. В цих умовах **спостерігається вплив науково-педагогічних і педагогічних працівників з гуманітарного сектору, падає соціальна престижність праці педагога, науковця**.

По-четверте, відбувається **нівелювання традиційних соціальних цінностей**, таких як «чесна праця», «професійна сумлінність», «соціальна справедливість». В результаті **освіту намагаються перетворити на систему, яка обслуговує виробничу сферу**, а характер її розвитку визначається не потребами суспільства, а попитом на ринку праці. **Перед освітою ставлять завдання не стільки громадянського,**

політичного і культурного розвитку населення, скільки підготовки кадрів. Система освіти використовується як засіб легітимізації сучасних форм соціального розширення.

Разом з тим, слід відмітити, що **певні позитивні тенденції** щодо становлення «організованого суспільства» в Україні існують, зокрема:

- сформовано відповідну законодавчу базу;
- забезпечено перехід економіки на ринкові засади;
- знайдено певний баланс між регулятивним і організаційним впливом держави та повноваженнями громадянського суспільства;
- гарантовано плюралізм в ідеологічному, культурному, економічному й політичному житті.

«Організоване суспільство» є суспільством **трансформаційним, перехідним.** Воно **має свої особливості й існує за усталеними стандартами,** що поступово замінюються (оновлюються) перманентними нововведеннями – вдалими і не зовсім вдалими, – які вводять його в нову соціально-історичну якість. Жити в такому суспільстві непросто, але цікаво. У трансформаційному суспільстві **існує суперечливе сприйняття дійсності різними верствами населення, політичними групами.** У ньому **немає усталених пріоритетів, ціннісних орієнтацій.** Вони лише формуються. До них люди наближаються обережно, з частими «відкатами» до старих позицій, сумнівами щодо правильності обраного шляху й гучними звинуваченнями політиків і державних діячів у їх виборі.

В «організованому суспільстві» освіта покликана виконувати **три найважливіші функції:**

- продукувати і пропагувати знання (**функція Знання**);
- сприяти інтеграції вітчизняного і зарубіжного досвіду в сучасну українську державотворчу концепцію (**функція Пам'яті**);
- давати орієнтири та конкретні механізми втілення державницьких планів та ідей в життя (**функція Волі**).

Знання як стратегічний ресурс трансформації суспільства є складним соціально-культурним феноменом, одним з основних чинників системних соціальних перетворень впливу

людини на природне і суспільне середовище. Важливо, що знання, на відміну від ресурсів матеріальних, від поширення в процесі використання не розпоршуються, не амортизуються, а, навпаки, **примножуються, потужнішають, підвищують ефективність** тієї структури, яка чутлива до дифузії знань, сприяють становленню інформаційного суспільства. Тому і **зміни у суспільстві відбуваються адекватно до його інтелектуального розвитку**, з чим синхронізуються перетворення в соціальній, економічній, політичній та духовній сферах. При цьому знання, постаючи дійовим засобом соціальної дії, й собі впливають на суб'єкт цієї дії, сприяючи підтриманню стабільності, суспільної рівноваги, соціального порядку, сталому розвитку і прогресу.

Швидке досягнення Україною політичного, економічного, соціального, духовного успіху **можливе лише на основі реформ**, постійних якісних змін в інститутах і культурі, застосованих на негайному та ефективному запровадженні широкого комплексу інновацій та нововведень.

Освіта та професійна підготовка стають найважливішими важелями, що має держава для забезпечення позитивної трансформації суспільства.

Сьогодні система освіти України, що недавно ще могла похвалитися багатьма позитивними показниками і характеризувалася як одна із найрозвиненіших у світі, **перебуває у стані затяжної системної кризи**.

По-перше, спостерігається **зниження позитивної мотивації до тривалого і систематичного процесу набуття знань, умінь і навичок**, що становлять основу і зміст освіти в цілому.

По-друге, триває **відтік найздібніших наукових і педагогічних кадрів** з науково-дослідних установ, вузів, шкіл, дошкільних закладів.

По-третє, має місце **деформація психологічного клімату** в колективах учнів, учителів, студентів, викладачів вузів **у бік його погіршення, негативної зміни ціннісних орієнтирів та загальної деморалізації**, пов'язаної з падінням престижу Вчителя.

Загалом, **стан освіти в Україні поки що не відповідає потребам назрілої трансформації суспільства**. Так, за показниками кількості учнів і студентів на 10 тис. населення ми значно відстаємо від розвинутих країн. Це результат збайдужілості нашого суспільства на певному етапі його розвитку до механізмів його саморозвитку, які закладені в освіті. Це й результат того, що **на сьогодні не вироблена та система цінностей, та ідеологія, що могла б бути визнана більшістю людей країни** і могла б стимулювати позитивну повсякденну мотивацію, і, звичайно, мотивацію на вищі потреби, сенс життя наших громадян узагалі.

Перед системою освіти гостро постають **питання світоглядного характеру**, а також завдання посилення ролі «національної домінанти» у виховному процесі. **Проблеми національного відродження, формування сучасної демократичної національної держави не можуть успішно вирішуватися без участі суспільних наук**. Соціальні і гуманітарні науки **повинні бути щільніше включені в навчально-виховний процес**.

В останні десятиріччя відбуваються радикальні зрушення в технології освітнього процесу. Основою таких зрушень виступають **сучасні науки, зокрема інформатика, системотехніка, кібернетика**. Ми ще не усвідомили належною мірою той факт, що людство переживає **третій інформаційний переворот** – за своїми наслідками значиміший, ніж навіть **перший інформаційний переворот (пов'язаний з появою писемності)** і **другий (пов'язаний з появою друкарства)**. Навчання книжкове перетворюється в навчання комп'ютерне. І хоча ми розуміємо, що не можна впадати в крайнощі і принижувати значення писемності і друкарства, все-таки **обличчя «організованого суспільства» визначають бази даних, персональні комп'ютери, Інтернет, засоби телевідеодоступу, дистанційне навчання**.

Розвиток сучасного суспільства **вимагає перманентного підвищення освітнього рівня, оволодіння новими способами отримання і переробки інформації**. Постіндустріальна економіка вимагає від людини не стільки

фізичного, скільки **світоглядно-інтелектуального розвитку**. В цій ситуації **проблема підвищення ефективності освіти** набуває все більшої актуальності. Соціальне замовлення освітній сфері щоразу більше виразняється, рік від року стає більш детальним і конкретним. Воно виявляється істотно зміненим вже в процесі реалізації. Це пов'язано з безпрецедентною динамікою суспільного розвитку і перманентною корекцією вимог, котрі ставить перед освітою життя.

Ідеалом освіченої людини має бути не стільки «людина, що знає», скільки «людина, що думає», індивід, якого система освіти підготувала до життя, який орієнтується в складних умовах сучасності й усвідомив своє місце в суспільстві. **Звідси – спрямованість процесу реформування освітніх програм**, їх переорієнтація з рівня просвітницького на рівень «почуття-раціо», на виховання особистості з виразним і водночас гнучким інтелектом. **Парадигмою сучасної освіти має стати не певна сума знань і вмінь, а своєрідна духовна опора людини в сучасному світі**, основа духовності й самореалізації, не тільки «культура мислення», а й «культура розуміння» (О.Краснікова).

У зв'язку з цим **актуалізується потреба нових форм організації освіти** з урахуванням, культивуванням і подальшим розвитком усього позитивного, що було в минулому. **Завдання оновлення і розвитку сучасної освіти відповідно до соціально-економічних і політичних умов**, що змінилися, функціонування всіх його ланок не можуть бути успішно вирішені без урахування багатого досвіду, накопиченого в минулому.

Новітня освітня парадигма має базуватися **на імперативах проблемності, діалогічності та дискусійності**. Такий підхід сприятиме подоланню монологізму, проповідницьких моделей передавання знань, нескінченних посилянь на авторитети тощо. У підсумку це дасть можливість не просто володіти інформацією, а **бачити в навколишньому житті проблемні ситуації**, чітко формулювати завдання, самостійно вирішувати їх, рефлексійно ставитись до вибраних посилянь і критеріїв.

Великого значення у сучасних умовах **набирає когнітивно-інформаційний, технологічний підхід** до

вироблення, нагромадження, використання нових знань, передусім **інноваційного рівня**. Доповнення відомого гносеологічного підходу до пізнання підходом функціонально-інструментальним передбачає вагомі **прориви в методології аналізу та реалізації інтелектуального, інформаційного потенціалу суспільства**, який зосереджений у сферах освіти, науки та державного управління, а також нового розуміння їхніх функцій та трансформаційних механізмів.

З іншого боку, **освіта має ґрунтуватися на культурно-історичному досвіді**. Він формується в результаті самопізнання, самоаналізу, об'єктом якого є власна життєдіяльність окремої особи, її роздуми, поведінка, емпіричні знання й спостереження соціуму взагалі. Культурно-історичний досвід закодований у системі знань, навичок та умінь, які передаються з покоління в покоління, у різноманітних діях і зразках поведінки людей, викристалізований у формах матеріальної та духовної культури народу. **Функціонує культурно-історичний досвід через механізм історичної пам'яті**.

Історична пам'ять – це минуле, яке живе в нас, у сьогоденні, воно спонукає всіх без винятку співпереживати, любити й ненавидіти, важлива складова історичної свідомості й національної самосвідомості. **Історична пам'ять формує духовну атмосферу суспільства, систему цінностей**, допомагає йому визначити власне місце в нескінченному потоці часу.

Функція Пам'яті дозволяє виробити оптимальну синтетичну **модель освітнього розвитку**, накреслити пріоритети та розробити алгоритм усунення недоліків у освітній сфері.

Здійснення сутнісного реформування освітньої галузі **неможливе без підготовки менеджерів у освіті**, консолідації суспільства і національної еліти **на засадах нового мислення**, пріоритетів загальнолюдських цінностей та інтересів, **переходу від політичної конфронтації до співробітництва**, однотипного розуміння алгоритмів саморозгортання освітніх процесів.

Функція Волі дозволить розробити та втілити у життя систему практичних заходів щодо реального реформування освітньої галузі, **забезпечить стабільність, послідовність, відкритість і**

цілеспрямованість, дасть суспільне усвідомлення того, що ми маємо здійснити, яким чином і якими засобами.

Таким чином, в умовах модернізації суспільства одним з елементів соціальних перетворень в Україні має стати **орієнтація на «організоване суспільство» як модель соціальної організації**. Водночас процеси соціальної модернізації і національно-державного будівництва вимагають радикальної зміни освіти суспільства, його ціннісних орієнтирів та мотивів діяльності. **На перший план виходять процеси нагромадження і використання набутих знань, переосмислення культурно-історичного досвіду, проектування, самодетермінації, визначення власних ціннісних орієнтирів на підставі безпосередньої інтеріоризації освітніх цінностей**, які набувають характеру політичного й етичного вибору індивідуального і соціального буття.

Швидке досягнення Україною політичного, економічного, соціального, духовного успіху стає можливим лише на основі реформ, **впровадження якісних змін в інститутах освіти і культури, освоєння широкого комплексу інновацій та нововведень**.

2. Освіта та наука як основа механізму трансформаційної динаміки українського суспільства

Визнання людини основним чинником, найвищою цінністю сучасного суспільства **передбачає обов'язкове віднесення** до числа стратегічних пріоритетів розвиток галузі соціального призначення, в першу чергу, **освіти і науки як складових науково-освітнього комплексу (НОК)**. Саме вони беруть безпосередню **участь у формуванні людського капіталу – головного елемента національного багатства країни**. Розбудова система освіти й науки, її реформування є запорукою стабільного й прогресивного політичного і економічного майбутнього, утвердження України на світовій арені як впливового політичного гравця.

Процеси політичного та соціокультурного оновлення, що відбуваються сьогодні в Україні, ставлять **нові вимоги до НОК**, зокрема **обумовлюють необхідність розробки кількісних**

та якісних показників аналізу й оцінки освітніх та наукових програм, концепцій та проектів.

Зважаючи на зазначене, **актуальними** для політичної теорії та суспільно-політичної практики **є проблеми:**

- **переосмислення теоретико-методологічних підходів** щодо аналізу сутнісних характеристик освітянських та наукових систем з врахуванням тенденцій, властивих сучасним типам перехідних суспільств;
- **з'ясування особливостей формування та функціонування НОК** у пострадянському суспільному просторі;
- **виявлення основних соціально-політичних пріоритетів** у соціальному просторі українського суспільства та тих провідних детермінант, які зумовлюють їх формування;
- **визначення місця освіти і науки** у трансформаційних процесах;
- **знаходження політико-ідеологічної основи**, на якій в умовах загальноєвропейської та локальноукраїнської кризи індивідуальної й колективної самоідентичності **може формуватися українська національна свідомість і самосвідомість.**

З початку 90-х років ХХ ст. під час складання національної системи освіти України було проголошено **роль освіти і науки як основи розвитку особистості, суспільства, нації та держави**, запорукою майбутнього України. За роки незалежності на основі конституції України і міжнародних освітніх стандартів **було визначено пріоритети розвитку НОК**, створено відповідну нормативно-правову базу, здійснюється практичне реформування галузі згідно з державною програмою «Освіта» («Україна ХХІ ст.»). Зокрема, **пріоритетними напрямами державної політики щодо розвитку освіти визначені:**

- **особистісна орієнтація освіти;**
- **формування національних і загальнолюдських цінностей;**

- створення для громадян рівних можливостей у здобутті освіти;
- **постійне підвищення якості освіти**, оновлення змісту та програм навчально-виховного процесу;
- **розвиток системи безперервної освіти**;
- **розширення україномовного освітнього простору**;
- **забезпечення освітніх потреб національних меншин**;
- **інтеграція вітчизняної освіти до європейського та світового освітніх просторів**.

Відповідно прийнято та **втілюються в життя конкретні освітні концепції, програми та проекти. Наука сьогодні** – це не просто пізнавальна (як це було на світанку її розвитку), але, перш за все **перетворювальна діяльність людини**. А також це діяльність, пов'язана із задоволенням потреб особистості і соціуму, зокрема – потреб виробництва товарів, послуг та інформації, управління індивідуальною і колективною свідомістю. Причому **її перетворювальний потенціал був усвідомлений ще в XVII ст. (П. Фейєрбанд визначав науку як «нову релігію»)**. У цьому контексті заслуговує на увагу висновок, до якого дійшов **Ф. Бекон**: «Найсерйозніша зі всіх помилок полягає у відхиленні від кінцевої мети науки. Адже одні люди прагнуть до знання через природжену і безмежну цікавість, інші – заради задоволення, треті – щоб набути авторитету, четверті – щоб взяти верх у змаганні і суперечці, більшість – заради матеріальної вигоди і лише дуже небагато – заради того, щоб даний від Бога дар розуму спрямувати на користь людському роду».

Отож, у нових суспільних історичних умовах **виникає необхідність врахування різних мотивів наукової діяльності**, забезпечення державної та громадської підтримки діяльності наукових шкіл та окремих науковців.

Головним завданням освіти та науки в наш час **стає формування інтелектуальних, моральних і духовних властивостей індивіда**, що з політичної точки зору сприятиме стабільності політичної системи суспільства, позитивній динаміці її еволюції.

Для освіти і науки також характерна схожа внутрішня структура з переважанням неринкового, так званого суспільного сектора, обмеженість можливостей приватної підприємницької діяльності, спільні принципи просторового розміщення інфраструктури. Перелічені риси та необхідність тісної взаємодії закладів освіти і науки з підприємствами, що виробляють товари науково-освітнього призначення, здійснюють матеріально технічні постачання, організують розподільчі канали, стимулюють попит населення, є підставою для виділення науково-освітнього комплексу (НОК). Він являє собою сукупність закладів установ, підприємств, та органів управління ними, в яких проводяться різноманітні види діяльності щодо виробництва, розподілу і організації споживання товарів і послуг науково-освітнього призначення з метою забезпечення потреб населення.

До складу НОК входять:

- державна і приватна освіта **усіх** рівнів (дошкільна, загальна середня, професійно-технічна, вища, післядипломна) та за всіма видами (очна, заочна, дистанційна);
- діяльність наукових та науково-дослідних установ та органів управління ними;
- функціонування об'єктів власності, що знаходяться на балансі закладів освіти й науки тощо.

Територіальна структура характеризує розміщення елементів НОК, форми їх зосередження, взаємозв'язки між ними та проявляється у формуванні різних поєднань науково-освітніх закладів підприємств, установ, органів управління залежно від чисельності населення центру обслуговування та величини території, що до нього тяжіє. **Створюється так звана ступінчаста система**, для якої характерне поступове додавання організацій вищого рівня обслуговування по мірі зростання людності та адміністративної ролі населеного пункту. Вона доповнюється закладами, розташування яких базується на використанні сприятливих природних, історичних умов та можливості забезпечити соціальну та економічну ефективність свого існування.

Показники розвитку НОК виступають важливими характеристиками трансформаційної динаміки суспільства, оскільки відображають здатність не тільки «рутинно» відтворювати існуючі структури і правила, але й утворювати нові, що відповідають матеріальним і духовним вимогам соціальних факторів. Здатність творити і вбудовуватись в існуючі структурні обмеження, а також переборювати їх обумовлює найважливішу для суспільства та соціальних факторів якість «суб'єктності». В свою чергу, ця якість, по суті, утворює, соціокультурний і політичний потенціал суспільства, або ціннісно-нормативне середовище функціонування певних соціальних факторів, їх здатність до певних соціальних дій, що реалізується в їх соціальних практиках.

Однією з найбільш відмітних ознак наявності проблем в інтеграції української науки у світовий інтелектуальний простір є **низький індекс цитування праць вітчизняних науковців, а також і низькі інтегральні індекси розвитку української науки в цілому**. Протягом кількох останніх років за показниками цитування провідної міжнародної бази даних наукової інформації SCOPUS Україна стабільно посідає місце у четвертому десятку країн світу. Станом на 11 липня 2011 року, за даними бази SCOPUS, Україна посідала 38-ме місце, між Ірландією і Угорщиною (у грудні 2010 року Україна посідала 33-тє місце). При цьому варто відзначити, що і ці не надто високі місця у міжнародному рейтингу **забезпечуються порівняно великою кількістю і високою якістю наукових праць у доволі нечисленних традиційно сильних в Україні напрямках**. Зокрема, **йдеться про молекулярну біологію, генетику, матеріалознавство, певні розділи хімії і фізики**. Водночас **у багатьох галузях, наприклад, гуманітарних наук визнаних на міжнародному рівні публікацій в Україні створюються буквально лічені одиниці**.

Безперечно, низькі показники цитування автоматично не означають низької якості роботи українських науковців. Існують потужні чинники загальноекономічного і інфраструктурного характеру, що впливають на індекси цитування (передусім, рівень фінансування наукових установ та наявність потужних фахових видань і наукових видавництва). Разом з тим **низькі показники**

цитування недвозначно свідчать, як мінімум, про недостатню обізнаність закордонних колег з доробком вітчизняних вчених, що якраз і вказує на далеко не достатню інтегрованість української науки у міжнародний дослідницький, освітній та інноваційний процеси. Наукометрія і реферовані бібліографічні бази даних не є рівнозначними самому процесу міжнародного наукового співробітництва, проте **вони є надійним індикатором стану такого співробітництва, місця країни на науковій мапі світу і ступеня інтегрованості країни у світовий науковий, інноваційний і освітній простір.**

Однією з вагомих причин того, що українських фахівців мало цитують, а відповідно, і мало знають за кордоном, є **недостатній рівень володіння іноземними мовами, передусім, англійською**, та низький рівень обізнаності з міжнародними фаховими виданнями, які можуть публікувати роботи наших вчених, а також з міжнародними проектами, у яких вони можуть брати участь. Таке становище склалося не в останню чергу через те, що індивідуальні науковці і наукові колективи часто не мають адекватних мотивів для того, щоб докладати реальних зусиль для інформування зарубіжних колег про результати своєї дослідницької діяльності. У багатьох випадках вимоги до результатів досліджень (поточні публікації, дисертаційні роботи, проектна документація і т. ін.) щодо зарубіжного досвіту з відповідної теми мають формальний характер. З іншого боку, реальне урахування актуальних результатів зарубіжних колег у власних роботах досі надто часто не вважається по-справжньому важливим компонентом дослідження, а тому не посідає належного місця серед пріоритетів при здійсненні досліджень і документуванні їх результатів.

Починаючи з 2000 р., в Україні жодного разу не було виконано норму, визначену статтею 34 Закону України «Про наукову і науково-технічну діяльність», щодо забезпечення державою бюджетного фінансування наукової та науково-технічної діяльності в обсязі не менше ніж 1,7% ВВП. Щорічний розмір бюджетних видатків на науку становив 0,3-0,5% ВВП (сумарно з усіх джерел – 1,2-0,89%).

Відповідно до Концепції національної інноваційної системи **держава повинна виконувати такі функції:**

- **формування сприятливих умов** для розвитку інноваційного бізнесу, зокрема розроблення стратегії інноваційного розвитку економіки; прогнозування технологічного розвитку і визначення на його базі науково-технологічних пріоритетів; підтримка формування інноваційної інфраструктури, реалізації заходів щодо непрямого стимулювання інноваційної діяльності;
- **розроблення державних цільових програм;**
- **формування механізмів передачі інвесторам інтелектуальної власності**, що належить сьогодні державі;
- **розв'язання конфліктів між бізнесом, науковими працівниками та владою;**
- **створення концепції венчурної індустрії.**

В основу державної політики в галузі науки і технологій має бути покладена **переорієнтація чинних цільових програм наукових та експериментальних досліджень на забезпечення пріоритетних напрямів розвитку науки і технологій** з урахуванням номенклатури першорядних проектів державного значення.

Держава має забезпечити на конкурсній основі замовлення підприємствам, які володіють сучасною технологією, що ґрунтується на новітніх наукових досягненнях.

Це стане імпульсом для тих підприємств, які здатні постачати виробництву технологічні розробки, що забезпечать конкурентоспроможність продукції. Саме за таких умов наука як інститут набуває статусу впливового і рівноправного партнера в мережі соціально-економічних взаємодій.

Все більшого значення набуває перехід до практики створення дослідницьких університетів.

Прикметно, що сам **термін дослідницький університет** (research university) набув значного міжнародного поширення після його появи 1994 року у класифікаторі Фонду Карнегі для університетів США (Carnegie Classification of Institutions of Higher Education). У поточній, значно переробленій, редакції класифікатора

Карнегі самого цього терміну немає, однак багато ВНЗ у різних країнах світу продовжують ним доволі широко послуговуватися. Загалом, **у світі термін «дослідницький університет» має не нормативний** (надання певного статусу і відповідних державних пільг і преференцій), **а дескриптивний характер** – відзначення відповідності певним критеріям наукового, освітнього та економічного характеру, що робить його ефективним у наукових дослідженнях та інженерно-технічних розробках, а також популяризує на висококонкурентному ринку освітніх послуг.

При університеті, який претендує в Україні на статус дослідницького мають працювати не менше 15 спеціалізованих рад із захисту докторських та кандидатських дисертацій. Він повинен мати наукову бібліотеку з не менше як 1 млн. примірників книг, власне видавництво, не менше 10 власних фахових наукових видань. Також ВНЗ повинен мати Інтернет-центр і облаштованих комп'ютерних навчальних місць не менше як один комп'ютер на трьох студентів денної форми навчання.

Важливе місце серед критеріїв діяльності ВНЗ займають **показники наукової підтримки студентів, аспірантів і молодих вчених.** В університеті **мають проводитись впродовж року не менше 10 студентських олімпіад і конкурсів студентських наукових робіт, не менше 10 міжнародних, всеукраїнських, регіональних та студентських наукових конференцій.** Молоді науковці та студенти повинні проходити стажування у провідних ВНЗ та наукових центрах (не менше 50 осіб на рік).

Таким чином, **дослідницький університет кардинально відрізняється від звичайного метою, підходами, технологіями та ресурсами науково-освітньої діяльності.** У звичайному на роботу професорами приймають викладачів, а у дослідницькому – **професійних дослідників.** У звичайному наголос іде на години викладання, а у дослідницькому – на **якість досліджень і відповідних публікацій.** У звичайному викладачі розповідають студентам про чужі відкриття та матеріал 10-20 літньої давності, а у дослідницьких професори **вчать**

студентів на основі власних відкриттів інтегрованих у найостанніші здобутки науки. У звичайних університетах професор може займатися компіляціями і називати це «наукою», а у дослідницьких він **зобов'язаний робити оригінальні дослідження.** Порівняно зі звичайними університетами, де бакалаври і магістри отримують загальну поверхневу освіту, у дослідницьких – **кожний бакалавр має можливість займатися оригінальними дослідженнями і бути співавтором реферованих публікацій.**

У сучасному світі «дослідницький університет» – це вищий навчальний заклад, який **не просто провадить наукові дослідження** поряд із освітньою діяльністю, **а й має значні успіхи у таких дослідженнях і випускники якого самі стають провідними науковцями.** Тобто, **цей термін зазвичай є синонімом для «провідний університет», «престижний», «елітний», «багатий університет».**

Поняття «дослідницького університету» у світі сьогодні **передбачає кілька важливих параметрів**, серед яких:

1) **Частка наукових досліджень у бюджеті університету;** вважається, що у провідних університетах, таких як Гарвард, Стенфорд і Массачусетський технологічний інститут, **вона має становити близько 50%.** При цьому переважна частина цих коштів надходить з федерального бюджету, однак бюджетні кошти отримуються виключно на конкурсній основі (а не тому, що університет має якийсь преференційний державний статус).

2) **Велика різноманітність дисциплін**, що викладаються і досліджуються в університеті; значна, часом більше половини усіх хто отримує тут освіту, частка тих, хто здобуває науковий ступінь (аспіранти і докторанти).

3) **Значна частка залучених викладачів**, у тому числі – з-за кордону (30-60% усього викладацького складу). Цей параметр є надзвичайно важливим, про що, зокрема, свідчить досвід Університету Сан-Паулу у Бразилії, який проектувався і створювався з метою увійти до першої сотні університетів світу. Незважаючи на великі витрати на університет, мети так і не було досягнуто – саме через обмеження щодо міжнародних зв'язків (залучення закордонних викладачів, вживання іноземних мов тощо).

4) **Розвинута інфраструктура**, як для власне навчання студентів і аспірантів, так і для наукових досліджень, і так звана «інноваційна інфраструктура» (відрізняється від інфраструктури фундаментальних досліджень вищими економічними пріоритетами, характерніша для технічних вузів). Найпоказовіший приклад вузу з розвинутою інноваційною інфраструктурою – **Массачусетський технологічний інститут, який має навколо себе понад 300 малих підприємств**, які доводять до кінцевого споживача науково-технічні інновації.

5) **Дуже високий ступінь академічної автономії** і наявність особливої корпоративної етики – значною мірою пояснюється тим, що переважна більшість провідних університетів США є приватними.

Згідно з рішеннями Кабінету Міністрів України статус дослідницького університету мають:

- Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана;
- Київський національний університет імені Тараса Шевченка;
- Львівський національний університет імені Івана Франка;
- Національний авіаційний університет;
- Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут»;
- Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут»;
- Національний університет біоресурсів і природокористування;
- Національна юридична академія імені Ярослава Мудрого;
- Національний університет «Києво-Могилянська академія»;
- Національний університет «Острозька академія»;
- Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна.

Розвиток вищої освіти, підвищення її якості, зокрема, за рахунок посилення інтеграції з науковими дослідженнями, **е**

одним з пріоритетів Європейського Союзу. Цьому сприяє й **впровадження Болонського процесу**, метою якого є формування єдиного освітньо-наукового простору.

Роль координаторів наукових досліджень відповідно до стратегії розвитку об'єднаної Європи відіграють Європейська дослідницька рада (European Research Council) та Європейський науковий фонд (European Science Foundation), добре фінансовані коштами з бюджету ЄС. Загальноєвропейські кошти, на додачу до національних, інвестуються не лише в наукові дослідження, як було раніше, а переважно у трикутник знань: освіта, дослідження, інновації на жорсткій конкурсній основі.

Розвиток інноваційної інфраструктури передбачає, зокрема:

- **розробку і реалізацію проектів комерціалізації технологій** та результатів фундаментальних та прикладних досліджень відповідно до пріоритетних напрямів розвитку науки, техніки та технологій в Україні;
- **створення в університеті інноваційних центрів.**

На базі дослідницьких університетів, як правило, створюються **дослідницькі парки** (наукові, технологічні, науково-технологічні) як форма інтеграції науки, освіти та бізнесу. Дослідницький парк є науково-виробничою, навчальною і соціально-культурною зоною – інтелектуальним центром, сформованим навколо дослідницького університету. Парки допомагають вченим, інженерам, програмістам довести свої ідеї до стадії комерційного продукту, організувати власне підприємство.

В основу створення технопарків покладено **принцип координації діяльності та співробітництва чотирьох головних ланок:** науки, вищої школи, державного сектору виробництва, приватних компаній і регіональних міських органів управління. **Функцією технопарку є прискорення процесів передавання науково-технічних знань, отриманих під час фундаментальних та прикладних наукових досліджень, у виробництво.**

Основна ідея технопарків – комерціалізація наукових досліджень університетських, академічних та інших дослідних центрів, наукова продукція яких за допомогою інноваційних процедур доводиться до промислових та комерційних структур. **Сьогодні у світі нараховується декілька сотень технопарків різних видів, більшість з яких зосереджено в США, Європі, Японії та Китаї**, тобто в регіонах, що економічно найбільш вагомі та найбільш динамічно розвиваються.

Дослідницькі університети активно беруть участь, переважно на комерційній основі, в додатковій **післявузівській освіті**, пропонують **багаторівневі програми підвищення кваліфікації і перепідготовки**. На відміну від вузькопрофільних комерційних навчальних закладів, університети мають можливість реалізації різноманітних програм, що ґрунтуються на міждисциплінарному підході. **Здебільшого дослідницькі університети мають дуже міцні зв'язки з промисловістю**. Так, наприклад, Массачусетський технологічний інститут США має зв'язки майже з 300 корпораціями. **Суттєвою особливістю формування професорсько-викладацького складу кращих американських університетів є ротація кадрів, що охоплює сфери освіти, науки та бізнесу**.

Завдяки тісній співпраці учасників інноваційно-виробничої секції створюється **інноваційний продукт, який є результатом взаємодії складових**: наука, освіта, виробництво та фінанси. Процес трансферу університетських інновацій до промисловості **має низку проблем**, які **зумовлені** недосконалістю інформаційного простору, обмеженістю фінансових ресурсів, відсутністю фахівців інноваційного менеджменту. Так, згідно з аналізом, що був проведений українським дослідником О. Мазуром, перед українськими технопарками, так само, як і перед дослідницькими університетами, стоять глобальні завдання інтенсифікації діяльності.

У 2010 році **для поліпшення управління науковою сферою було зроблено важливий крок** – замість Державного комітету інформатизації, Державного комітету з питань науково-технічного та інноваційного розвитку і Державного комітету України з питань науки, інновацій та інформатизації **створено єдиний**

профільний центральний орган виконавчої влади – Державне агентство з питань науки, інновацій та інформації України. Воно має:

- формувати та забезпечувати реалізацію державної політики у відповідних сферах, координувати діяльність даної галузі;
- удосконалювати мережу науково-дослідних (науково-технічних) установ;
- формувати пріоритетні напрями розвитку науки і техніки та інноваційної діяльності;
- забезпечувати інтеграцію вітчизняної науки у світовий науковий простір, зберігаючи національні інтереси.

Покладено початок співробітництву між Україною і США за цільовими міжнародними програмами, у тому числі програмі з ядерної медицини.

Дедалі більша кількість українських учених долучається до європейського наукового простору.

Водночас поєднання освіти й науки виступає умовою модернізації політичної системи, головним чинником її подальшого розвитку, що забезпечується:

- **постійним збільшенням обсягів фінансування науки** відповідно до потреб її випереджального розвитку;
- **фундаменталізацією освіти**, інтенсифікацією наукових досліджень у вищих навчальних закладах, науково-дослідних установах;
- **розвитком освіти на основі новітніх наукових і технологічних досягнень;**
- **інноваційною освітньою діяльністю** у навчальних освітніх закладах усіх типів, рівнів акредитації та форм власності;
- **правовим захистом освітніх інновацій** та результатів науково-педагогічної діяльності як інтелектуальної власності;
- **запровадженням наукової експертизи державних стандартів** освіти, підручників, інноваційних систем навчання і виховання;

- залученням до наукової діяльності обдарованої учнівської та студентської молоді, педагогічних працівників;
- поглибленням співпраці та кооперації навчальних закладів і наукових установ, широким залученням до навчально-виховного процесу та дослідницької роботи в навчальних закладах учених Національної академії наук України та галузевих академій;
- створенням науково-інформаційного простору, насамперед для дітей та молоді, використанням для цього нових комунікаційно-інформаційних засобів;
- запровадженням цільових програм, що сприяють інтеграції освіти і науки;
- випереджальним розвитком педагогічної та психологічної науки, віднесенням їх до пріоритетних напрямів розвитку науки в Україні.

Реалізація поставлених завдань дозволить **забезпечити поступальний розвиток українського суспільства у XXI ст.**

На жаль, **на сьогодні для НОК України властивий цілий ряд незадовільних характеристик:**

- відсутні науково-обґрунтовані методологічні орієнтири реформування освітньо-наукових систем;
- низькою є частка державного фінансування науки і освіти;
- прийняті загальнодержавні регіональні програми та проекти не мають належного організаційно-кадрового, фінансово-матеріального та інформаційно-комунікаційного забезпечення;
- збільшується частка застарілого наукового обладнання, незадовільним є ступінь соціального захисту науковців та членів їхніх сімей;
- порівняно високим є рівень корупції в освіті, спостерігається процес знецінення освіти й науки;

– **збільшуватиметься відтік наукових та науково-педагогічних кадрів** за кордон та в інші галузі суспільного виробництва.

В зв'язку з цим **окреслюються наступні пріоритети державної політики в галузі науки й освіти:**

– **визначення науково обґрунтованих моделей** освітньо-наукового розвитку держави;

– **збільшення частки державного фінансування** науково-освітніх закладів та установ, посилення соціального захисту наукових, науково-педагогічних та педагогічних працівників;

– **з'ясування оптимальних параметрів децентралізації систем освіти й науки;**

– **забезпечення рівного доступу до якісної освіти;** розширення можливостей для заняття науковою та науково дослідницькою діяльністю;

– **розробка і впровадження в життя освітніх інноваційних проектів;**

– **усунення причин існуючих протиріч** між задекларованими пріоритетами у різних освітніх доктринах та програмах та реальним станом освіти у суспільстві, найближчими перспективами у її розвитку.

Вирішення зазначених завдань набуває особливої ваги з огляду на те, що є всі підстави вважати, що **освітньо-науковий комплекс становитиме ядро суспільства майбутнього – суспільства знань.**

Таким чином, **освіта й наука виступають серцевиною суспільної трансформації**, у значній мірі визначають їх сутнісні характеристики та забезпечують поступальний розвиток суспільства.

3. Освітня політика України в умовах глобалізації

Політики та вчені різних галузей знань **розглядають освіту як вагому складову національної безпеки**, запоруку розвитку суспільства й країни, основу державотворення тощо. **Кожна зі сфер діяльності держави**, зокрема економічна, політична, екологічна, військова, інформаційна, **для безпечного функціонування потребує висококваліфікованих спеціалістів.** Якість їхньої

підготовки безпосередньо залежить від конструктивних впливів на процес становлення нової освітньої парадигми, керівництво якою здійснюється через державну освітню політику. **У сучасних умовах одночасно функціонують три парадигмальні типи освіти:**

- **просвітницька** (опирається на традиції просвітництва);
- **індустріальна** (враховує реалії індустріального суспільства, але не може цілковито забезпечити розвиток освіти в умовах загальносистемних соціальних змін);
- **постіндустріальна або постмодерністська** (формується разом із становленням постіндустріального суспільства).

Просвітницька парадигма освіти пов'язує своє існування з класичним університетом. Освітня діяльність університету при цьому **зорієнтована на підготовку перспективної, високоосвіченої та культурної людини для майбутнього суспільства.** Відповідно до концепції традиціоналізму освітня **система спрямовується на вирішення задач формування базових знань, умінь та навичок**, що дає змогу студентам перейти до самостійного засвоєння знань, цінностей та вмінь вищого рівня порівняно із засвоєним. **Основними принципами діяльності є широка автономія при достатньому державному фінансуванні, самоуправління кафедр** при наголосі на **вільний характер досліджень без вузького практичного спрямування**, що створило умови для **свободи викладання для професорів з поєднанням науки та навчання студентів.**

За індустріальною парадигмою відбувається певне **руйнування підвалин класичного університету** з притаманними йому академічною свободою, автономією, повагою до людської індивідуальності, національними цінностями. **Парадигма пов'язується з інноваційною освітою, провідною роллю університетів в суспільно-економічному житті країни.**

Постмодерністська парадигма освіти базується на новій ідеології вищої освіти, за якою **ролі агентів навчального процесу підпорядковані тому, щоб навчити студента**

вчитися. Для такої парадигми **характерна неінституціональна модель університетської освіти** (П. Гудман, І. Ілліч, Ж. Гудлед, Ф. Клейн, Дж. Холт, Л. Бернар, В. Ходаков, В. Кудін та інші), зорієнтована на **надання освітніх послуг позатрадиційних соціальних інституцій, якими є університети.** Мова йде про **Інтернет**, про **різні форми дистанційного навчання**, про **«відкриті університети»**, про **різноманітні літні школи**, де навчання здійснюється на «природі», та інші форми організації навчально-виховного процесу, у тому числі і засобами масової інформації.

До причин зміни освітньої політики варто віднести:

- **потребу в нових висококваліфікованих фахівцях**, зумовлену переходом суспільства до вільних економічних відносин;
- **необхідність у нових знаннях з міжнародного права й зовнішньоекономічної діяльності**, у **володінні іноземними мовами** у зв'язку з інтеграцією України до європейського простору;
- **потребу у вільному володінні інформаційно-комунікаційними технологіями**, зумовлену появою сучасних засобів нагромадження, зберігання та передавання інформації.

За інформацією Держстату, **станом на 2018-2019 навчальні роки в Україні налічувалося 282 університети, академії та інститути, де навчалися 1,3 млн студентів.** А **за даними міністерства освіти Польщі**, там працює **понад 400 державних та приватних університетів при кількості населення у 38 мільйонів.** Тобто, це навіть щільніше «охоплення», ніж в 42-мільйонній Україні. Але тут треба зважати на те, що **Польща робить ставку на залучення на навчання іноземних студентів переважно з пострадянських країн.** А **державних університетів у Польщі усього 59.**

У Німеччині при вдвічі більшій кількості населення (82,7 мільйони) працюють **ті ж 300 університетів, з яких класичних – усього 92.** Поруч із університетами існує **багато вищих шкіл, які зосереджені більше на практиці, ніж на вивченні класичних дисциплін.** Там вчать, приміром, на

програмістів, економістів, менеджерів, музикантів, журналістів. А от майбутні юристи, лікарі, історики йдуть вчитися в університети. **Особливість німецької освіти у тому, що вона переважно безкоштовна**, хоча у двох федеративних землях Баварії та Нижній Саксонії, принаймні, кілька років тому (2013-й) плата за навчання все ж існувала.

У Франції з населенням у 67 мільйонів налічується 80 університетів і близько 300 вищих шкіл. Хоча принципової різниці між університетами й вищими школами не існує, тут швидше мають місце історично сформовані типи з певною спеціалізацією. **При цьому диплом випускника престижної вищої школи може іноді цінуватися вище, ніж диплом університету.**

На жаль, **наявна мережа не збалансована з наявними кадровими, дослідницькими, інформаційними, фінансовими, матеріально-технічними ресурсами.** Кількість ліцензованих місць для прийому студентів (близько 700 тис.) перевищує чисельність випускників загальноосвітніх шкіл. Наразі у ситуації економічної та демографічної кризи є передумови для впорядкування мережі навчальних закладів.

Жоден з численних українських ВНЗ не входить до 500 кращих університетів світу за провідними світовими рейтингами. Для порівняння: в Австралії з-поміж 39 університетів (з яких 37 є державними), що охоплюють 94% студентів країни, **8 входять до 200 кращих університетів світу.** Нова Зеландія має 8 університетів, з яких **3 входить до 200 кращих.** За радянських часів провідні ВНЗ не брали участі у світових рейтингах, проте опосередковано визнавалися конкурентоспроможними у світі.

Не відповідає сучасним вимогам Національна система кваліфікацій, переліків галузей, напрямів, спеціальностей освіти. Досі немає законодавчо встановлених стандартизованих освітніх рівнів. **Відсутні стандартизовані галузі, напрями і спеціальності вищої освіти, що узгоджувалися б із Міжнародною стандартною класифікацією освіти,** іншими відповідними світовими та європейськими нормами. У вирішенні цього питання Україна суттєво відстала від багатьох передових країн світу. Так, чинний перелік

професій, за якими здійснюється навчання в ПТНЗ, нараховує понад 3000 найменувань, тоді як, наприклад, у Німеччині він не перевищує 300. Тому закономірно, що кваліфікації, яких набуває українська молодь, дедалі більше не влаштовують роботодавців і не отримують визнання за межами країни.

Зважаючи на структурні й функціональні зміни в діяльності соціальних інститутів освітньої сфери та інші модернізаційні процеси в галузі освіти, **потребує оновлення й відповідна система управління.**

Удосконалення державного управління освітою потрібно проводити з урахуванням потреб і вимог сучасності, ліквідувавши недоліки управління цією галуззю, що обмежують можливості державних освітніх політичних сил стати регулятором змін. **Серед таких недоліків варто виділити такі:**

- обмежені ресурси, їх нерациональне використання;
- постійний дефіцит бюджетного фінансування;
- відсутність пріоритетного статусу в суспільстві;
- повне домінування одного політичного актора – держави, низький рівень активності інших учасників освітньої політики;
- існування «тіньового сектору» (в оплаті праці, фінансуванні галузі) та неформальних політичних мереж;
- нестача ефективних технологій і методик управління;
- низький креативний потенціал політичної еліти тощо.

Необхідною теоретичною основою реформування існуючої системи політичного керівництва й управління системою освіти в Україні є створення моделей освітньої політики. Значну увагу на цю проблему звертала В. Гальперіна, **аналізуючи плюралістичну, інституційну, системну модель, а також модель суспільного вибору, модель еліти.**

Ураховуючи вплив глобалізації на освітню сферу, Л. Хижняк запропонувала критерії оптимальної моделі державної освітньої політики, а саме:

- доступність вищої освіти,
- справедливий розподіл освітніх можливостей у суспільстві,

- конкурентоспроможність освітніх закладів.
- Вартими уваги, хоча й дискусійними, є **пропозиції** О. Рибалкіна **щодо змін в управлінні ВНЗ**:
- **відмовитися від диплома єдиного державного зразка**, що сприятиме виведенню на ринок дипломів різних навчальних закладів; визначення рейтингів ВНЗ набуде справжнього, як в усіх розвинених країнах, значення, і тоді в «змаганнях» за абітурієнта переможуть лише найкращі навчальні заклади;
- **переглянути системи фінансування науки й освіти**;
- **здійснювати моніторинг розподілу виділених коштів**;
- **увести тарифну систему** (спочатку в державних ВНЗ) **із розрахунку 1,5-2 (залежно від ступеня викладача) середньомісячної зарплати в промисловості**, передбачивши персональну відповідальність ректора за дотримання законодавства в цій частині;
- **запровадити обмеження** (спочатку в державних ВНЗ) **педагогічного навантаження до рівня, що відповідав би європейському досвіду**, на одного викладача залежно від його ступеня, передбачивши персональну відповідальність ректора за дотримання законодавства в цій частині;
- **зарахування на роботу в державних ВНЗ на посади старших викладачів, доцентів, професорів, завідувачів кафедр проводити виключно на основі щорічного відкритого конкурсу** та за результатами таємного голосування викладачів відповідних кафедр; на законотворчому рівні передбачити персональну відповідальність ректора за публікацію у відкритій пресі результатів таких конкурсів;
- **ректора ВНЗ обирати таємним голосування на два-три роки**, після чого обов'язково оголошувати нові вибори;

- **створити раду університетів, що входять у першу двадцятку ВНЗ країни відповідно до рейтингу «Топ-200 Україна»**, з метою розроблення та обговорення шляхів підвищення конкурентоспроможності вітчизняної науки й освіти.

Під час формування та реалізації освітньої політики потрібно **чітко діяти відповідно до встановлених принципів**, а саме:

- відкритості, безперервності, доступності, прозорості, справедливості й рівності в освіті;
- демократизації діяльності органів державно-громадського управління; поєднання університетської автономії та державного контролю;
- законності, антикорупційності, інноваційності, якості освіти;
- конкурентності в освітньому просторі;
- академічної чесності та ін.

Підтримуючи думку про потребу формування нової ролі держави в розробленні освітньої політики та прийнятті рішень, А. Козмінські пропонує для розгляду такі **«взірці політик» нового типу**:

- **політика «дешевої інформації»** – спрямована на **забезпечення недорогого та простого доступу до всіх складових інформаційного процесу** (передавання, оброблення, збереження і т. д.) і до всіх інформаційних товарів та послуг (комп'ютери, програмне забезпечення тощо); така політика сприятиме накопиченню й циркуляції інтелектуального капіталу, мінімізації витрат на вищу освіту; прикладом успішного впровадження цієї політики є такі країни, як Пакистан, Індія, Сінгапур;
- **політика вибіркової підтримки** – надання **допомоги обмеженій кількості академічних центрів**, що спеціалізуються в найважливіших для розвитку й ліквідації відставання держави галузях знань;
- **політика забезпечення масового доступу до вищої освіти** – спрямована на те, щоб **створити можливість її отримання кожним дорослим громадянином**; така політика сприятиме розвиткові

наукоємних, прибуткових секторів економіки; для забезпечення масового доступу до вищої освіти необхідно сприяти диверсифікації ВНЗ і створенню великої їх кількості різного рівня акредитації та з різноманітними формами навчання (чотирирічна, п'ятирічна, очна, заочна, вечірня, дистанційна тощо), однак існування різноманітних ВНЗ за рівнем акредитації, формами та методами навчання потребуватиме відповідного набору стандартів, процедур ліцензування й акредитації, метою яких є захист споживачів (студентів) від неякісних освітніх послуг;

– **політика всесторонньої підтримки дослідної роботи** – проводиться **для попередження занепаду наукової діяльності**; зв'язок наукових досліджень з ВНЗ та їх цілеспрямоване державне фінансування дасть можливість відродити науково-дослідний потенціал;

– **політика підтримки інтелектуального підприємництва** – **входження підприємництва в академічні спільноти**, що володіють значним інтелектуальним потенціалом; розвиток приватної вищої освіти, дослідницької діяльності, консультаційних й експертних послуг дасть змогу зберегти та примножити інтелектуальний капітал, розширити спектр пропонованих інтелектуальних послуг без державного фінансування, але з відповідною підтримкою з боку держави.

Адаптуючись до вимог глобалізованого суспільства, **зміниться і структура освітньої політики**. Очевидно, що в недалекому майбутньому управління освітньою галуззю перейде на новий щабель розвитку – **від державного до державно-громадського**.

З урахуванням усіх компонентів впливу на освітню галузь і систему управління нею **розроблена інфраструктура державно-громадського управління цією галуззю включає підрозділи, які за суттю своєї діяльності є тотожними до державних управлінських структур**. Відмінність полягає:

– не стільки в змісті діяльності, скільки в потребі оптимізації державних управлінських структур шляхом

включення до них самоврядних асоціацій учасників освітньої діяльності; децентралізації управління;

- перерозподілу функцій і повноважень між державою та громадськістю;
- переходу до програмно-цільового управління;
- поєднання державного та громадського контролю; створення системи моніторингу управлінських рішень, їх впливу на якість освітніх послуг на всіх рівнях;
- удосконалення понятійного апарату;
- розроблення базової моделі та визначення механізмів управління вищою освітою на державно-громадських засадах з урахуванням сучасних законодавчих і нормативних актів з питань освіти в Україні тощо.

Згідно із цією моделлю, **зміст державно-громадського управління повинен формуватися діяльністю його суб'єктів у таких напрямках:**

- забезпечення науково-дослідної, навчально-виховної освітніх сфер;
- участі в підготовці, прийнятті та реалізації нормативно-правової бази;
- взаємодії державних органів і громадських об'єднань та організацій у розподілі бюджету навчального закладу та організації контролю за використанням коштів;
- розвитку системи управління освітою, розроблення й реалізації відповідних програм, спрямованих на її модернізацію, удосконалення змісту, форм і методів освітньої діяльності;
- налагодження тісної співпраці у впровадженні сучасних інформаційно-комунікаційних технологій, за допомогою яких буде здійснюватися інформаційне забезпечення навчальної та науково-дослідної діяльності, моніторинг якості навчання, підвищення кваліфікації науково-педагогічних працівників, а також координуватися освітній процес в Україні;
- спільної діяльності органів влади та громадськості з організації моніторингу якості освітніх послуг, що включає оцінку роботи університету, освітнього процесу, науково-

дослідної, управлінської, фінансової, господарської діяльності, шляхів подальшого розвитку ВНЗ та ін.

4. Стратегія державної освітньої політики на період 2021-2031 рр. (з урахуванням світових тенденцій)

У 2020 році з урахуванням тих тенденцій соціального розвитку, які спостерігаються у сучасному світі, була розроблена «Стратегія державної освітньої політики на період 2021-2031 рр.»

Стратегія розвитку вищої освіти визначає місце вищої освіти у суспільстві й економіці країни через формулювання місії та візії, основні стратегічні й операційні цілі та завдання щодо їх досягнення, механізм реалізації та моніторингу, очікувані результати та способи їх вимірювання. Документ розроблено на виконання Указу Президента України «Про вдосконалення вищої освіти в Україні» (від 3.07.2020 № 210/2020) та відповідних доручень Прем'єр-міністра України (№ 23502/2/1-20 від 12.06.2020 та № 23502/3/1-20 від 13.06.2020). Необхідність розробки Стратегії розвитку вищої освіти викликана завершенням у 2021 р. дії Національної стратегії розвитку освіти в Україні (Указ Президента України від 25 червня 2013 року № 344/2013), посиленням глобальних викликів, які виникли перед світовою економікою на сьогодні, посиленням впливу глобального ринку праці й освітніх послуг, ризиків і загроз, які повстали перед економікою країни в останні роки, а найбільше – розвитком технологій нового покоління, загостренням демографічних і соціальних проблем тощо.

Документ враховує передумови і тенденції розвитку світової системи освіти.

Глобальні виклики вищій освіті

Суспільство та економіка в умовах глобалізації стають дедалі складнішими. Експерти визнають, що сучасні моделі економічного зростання здатні функціонувати за низького рівня зайнятості, що призводить до зростання безробіття та незахищеності зайнятості.

Викладання та одержання знань відбувається у суспільстві, науковому і технологічному просторі. Аналіз масштабних тенденцій є необхідним для прийняття рішень, що забезпечать побудову стійкого та готового до майбутнього середовища освіти. У своєму звіті

2019 р. ОЕСР наводить три мегатренди, що впливають на майбутнє освіти :

- глобалізація;
- цифровізація;
- старіння населення.

Глобалізація

Протягом найближчих десяти років більшість населення світу складатиметься з середнього класу – тенденція, що здебільшого визначається Китаєм та Індією, в яких буде сконцентровано 90 % середнього класу світу. Це не тільки посилить тиск стосовно забезпечення кращої освіти для більшої кількості людей, а й щодо задоволення очікувань від освіти з боку більш вимогливих клієнтів. У країнах ОЕСР прогнозується, що спочатку це вплине саме на системи вищої освіти, оскільки їм доведеться докладати більше зусиль для залучення кращих студентів на набагато більш мобільному та конкурентному ринку. Продовження зростання міжнародної мобільності призведе також до необхідності інтегрувати студентів з різних груп суспільства. При цьому зазначається, що нерівність можливостей може призвести до відмінностей у добробуті та викликати політичні та соціальні заворушення.

Цифровізація

Освіта наразі відстає від цифровізації, і необхідно докласти більше зусиль, щоб скористатися інструментами та сильними сторонами нових технологій, одночасно вирішуючи проблеми щодо можливих зловживань, таких як кібервотрогнення та проблеми конфіденційності.

Старіння населення

За останні 45 років тривалість життя при народженні зросла в країнах ОЕСР в середньому від 70 до 80 років. Очікується, що частка людей віком від 65 років продовжить зростати. Працівники старшого віку зіткнуться із зростаючою невпевненістю на ринку праці, підвищуватиметься потреба у доступі до якісних можливостей перепідготовки та підвищення кваліфікації. Зростає потреба в цифровій грамотності та критичному мисленні не тільки молодих студентів, але й у людей старшого покоління. У багатьох країнах дорослі мають неадекватні навички управління складною цифровою інформацією, отже, уряди і роботодавці повинні серйозно вирішити

питання, що стосуються не лише неперервності освіти, а й її всебічності.

Для України є притаманним старіння населення, однак середня тривалість життя суттєво нижча, ніж у розвинених країнах світу. Щодо мегатренду, пов'язаного із цифровізацією, то має місце відставання від розвинених країн світу, що обумовлене, зокрема, значною диференціацією у доступі до мережі Інтернет у великих містах – обласних центрах, містах районного значення та сільській місцевості. Щодо глобальної тенденції зростання середнього класу, то Україна не відноситься до країн, де прогноуються такі явища протягом найближчих десяти років.

Фахівці Міжнародної платформи Studyportals, до якої залучені 3750 університетів світу та низка національних інститутів, **окрім старіння населення світу, формулюють такі мегатренди, що впливатимуть на вищу освіту протягом найближчих десяти років:**

- зміни на ринку праці: зростання автоматизації впливає на глобальну робочу силу;
- невідповідність навичок: розрив між тим, чого потребує роботодавець, та тим, що пропонує освіта;
- суворіша імміграційна політика: більше бар'єрів для мобільності до країн з високим рівнем доходів;
- економічні зміни: залежність економічного зростання від ринків, що розвиваються;
- дисбаланс потужності: попит в економіках, що розвиваються, проти пропозиції в розвинених економіках;
- бюджетний тиск: вища освіта стикається зі скороченням державного фінансування.

Перелічені вище мегатренди здійснюють такі впливи на сферу вищої освіти:

- зростання кількості людей, залучених до вищої освіти (332 млн студентів до 2030 р. або на 56 % більше порівняно з 2015 р.);
- якісні зміни в характері попиту: просування освіти протягом життя;
- впровадження онлайн / змішаного навчання;
- подібнення освітніх програм;

- орієнтація на результати в кар'єрі; спеціалізація / консолідація інституцій.

Вплив на мобільність міжнародних студентів характеризується таким чином:

- кількісне зростання зарахування міжнародних студентів (6,9 млн студентів до 2030 р., або на 51 % більше порівняно з 2015 р.);
- якісні зміни у характері попиту: зростання привабливості регіональних напрямів;
- інновації та розширення транснаціональних моделей;
- сплеск англомовних програм у нових напрямках;
- вищі амбіції університетів світового класу та інвестиції в них.

Мегатренди будуть примушувати інституції (особливо в країнах з високим рівнем доходів) пропонувати більш актуальні, доступні та гнучкі академічні програми, щоб наздогнати кількісне зростання та якісні зрушення попиту.

Країни з низьким і середнім рівнем доходів стикнуться з попитом на вищу освіту з боку населення традиційного віку для навчання, який зростатиме швидше порівняно з пропозицією інституцій.

Країни з високим рівнем доходів будуть стикатися із недостатньою кількістю студентів для зарахування, якщо не розширять свій пул, щоб залучати внутрішнє населення нетрадиційного віку для навчання (старше 24 років) до одержання освіти протягом усього життя, онлайн або змішаного навчання.

Країни з високим рівнем доходів також здатні залучити неохоплених студентів країн з середнім і низьким рівнем доходів. Окремі стратегії включають транснаціональну освіту.

Представлені Міжнародною платформою мегатренди ***здійснюють вплив на вищу освіту України***. Окремі з них ***створюють загрозу для системи***, такі як невідповідність навичок, що потребує ринок праці, тим, що пропонують навчальні заклади, бюджетний тиск тощо. Інші відкривають додаткові можливості. Суворіша імміграційна політика країн з високим рівнем доходів може бути використана на користь зростання іноземних студентів в українських закладах вищої освіти за умов запровадження

ефективних підходів для їх залучення. Старіння населення в Україні, як і наведено вище для країн з високим рівнем доходів, потребує охоплення внутрішнього населення старшого за традиційний студентський вік.

У рамках підготовки звіту «Горизонт 2020» асоціацією EDUCAUSE залучені експерти з різних країн світу **окреслили ландшафт і визначили найвпливові тенденції, що формують вищу освіту, викладання та навчання**. Автори зауважують, що для кожної з тенденцій може існувати значна кількість різноманітних особливостей, ніж висвітлено в звіті, залежно від типів установ вищої освіти, регіонів світу тощо. 65 % експертів представляли громади США, а 35 % – Австралію, Китай, Єгипет, Францію, Тайвань та Велику Британію. Отже, хоча експерти намагалися узагальнити та висвітлити саме глобальні тренди, однак вони не відкидають існування інших.

Ключові тренди були ідентифіковані у рамках п'яти категорій: соціальні, технологічні, економічні, вищої освіти та політичні:

Соціальні: благополуччя та психічне здоров'я студентства, демографічні зміни; справедливі та чесні практики.

Технологічні: розвиток штучного інтелекту, формування цифрового навчального середовища наступного покоління, проблеми аналітики даних та питання конфіденційності.

Економічні: вартість вищої освіти, майбутня робота та навички, зміна клімату.

Вища освіта: зміни в чисельності студентів, альтернативні шляхи до освіти, онлайн-освіта.

Політичні: скорочення фінансування вищої освіти, цінність вищої освіти; політична поляризація.

Низка аспектів наведених глобальних трендів вже здійснюють істотний вплив на освітні процеси в Україні.

По-перше, це **демографічні зміни та потоки міграції населення**, що ще раз підкреслює необхідність упровадження концепції освіти протягом життя та відповідних технологій, залучення іноземних студентів тощо.

По-друге, в Україні також наразі **гостро стоїть і питання задоволення потреб студентів в отриманні актуальних**

знань і навичок, затребуваних на сучасному ринку праці. Актуальною є проблема державного фінансування вищої освіти. Сформульовані ж технологічні тренди здебільшого ще не є поширеними в Україні та потребуватимуть додаткової уваги у найближчому майбутньому.

Інституції та навички майбутнього

Як успішні інституційні архетипи вищої освіти майбутнього експерти Studyportals виділяють такі:

- **нішевий дослідницький інститут** – генератор знань і навчальних програм, який фокусується на тому, щоб бути «найкращим у світі» в окремих дисциплінах, в ідеалі він прив'язаний до галузевого центру;
- **елітний, загальноосвітній університет** – генератор міждисциплінарних знань. У майбутньому відбуватиметься звуження можливостей для таких установ у світі, все частіше доводиться спеціалізуватися і перетворюватися на нішеві;
- **«клуб вищої освіти»** – реалізатор навчальних програм, у фокусі діяльності якого – отримання досвіду студентами, основні навчальні технології, менторство та фасилітація;
- **масштабований цифровий університет** – реалізатор навчальних програм, який фокусується на гнучкості, навчальних платформах, автоматизованій підтримці, покращеному доступі, необхідною умовою успішності є цифровізація усіх освітніх процесів та великі масштаби діяльності, інтернаціоналізація;
- **інститут професійного навчання** – реалізатор навчальних програм, сфокусований на цінності кар'єрного зростання, що досягається через міцні зв'язки з промисловістю.

Швидкі зміни, які відбуваються у суспільстві, технологіях, знаннях, вимагатимуть у майбутньому від фахівців **здатності до пристосування**, опанування нових навичок, професій, креативності. У майбутніх структурах освітніх програм найбільш актуальним є **набуття універсальних компетентностей**: вміння вчитися, опрацьовувати інформацію, швидко опановувати

нові технології, здатність до критичного мислення та креативного підходу до завдань. Актуальності набувають також **навички системного мислення**, програмування, міжгалузевої комунікації, вміння працювати в умовах невизначеності, мультикультурність і **володіння декількома мовами**, екологічність мислення, мультифункціональність. Висока складність завдань майбутнього потребує від фахівців **вміння концентруватися**, управляти власними емоціями, підтримувати розумову та фізичну працездатність, планувати навантаження.

Таким чином, перед ЗВО постає завдання поєднання розвитку таких здатностей у студентів та одночасного надання їм спеціалізованих знань і навичок у рамках обраної професії. У майбутньому це сприятиме безперервній освіті наступних поколінь.

З точки зору змісту освітніх програм світовим трендом майбутнього буде їх **міждисциплінарність**, що надає фахівцям можливість всебічно, цілісно та більш глибоко дослідити об'єкт, розвиває навички критичного мислення. Крім того, більшого значення набуває **свобода і відповідальність** студента у формуванні індивідуальної освітньої траєкторії.

У методах навчання також відбуватимуться зміни, пов'язані, перш за все, зі зміною фокусу з викладання, передачі (транслявання) знань на активну участь студента у процесі. **Функція викладача у майбутньому – здебільшого у створенні середовища для навчання та керування**. Водночас викладач має і сам постійно підтримувати свої знання та навички в актуальному стані. **У формах навчання переважатимуть змішані**, з широким застосуванням цифрових технологій.

Професії майбутнього

Тенденція до неоіндустріалізації, впровадження концепції Індустрії 4.0, всепроникний розвиток ІТ-технологій, екологічні проблеми у найближчі 5-10 років змінять ландшафт найбільш затребуваних професій.

За оцінками світових експертів, оприлюднених Forbes, BBC, Trade Schools Colleges, та експертів дослідницької групи «Digitale Transformation» науково-дослідного інституту майбутніх трудових відносин (м. Бонн), найбільш затребуваними будуть фахівці, які

можуть проєктувати, впроваджувати нову техніку і технології з урахуванням викликів майбутнього, а також професії, пов'язані із забезпеченням життя та здоров'я людини:

- **технології майбутнього: архітектор територій;** фахівець з робототехніки; інженер-проектувальник різного профілю; фахівець з 3Ддруку;
- **розробник, диспетчер безпілотних апаратів; космогеолог;**
- **ІТ-технології і дані:** проєктувальних «розумного середовища», «розумних будівель»; програміст; аналітик даних; фахівець, аналітик з кібербезпеки; розробник технологій блокчейн; розробник віртуальної, доповненої реальності; фахівець з цифрового контенту; цифровий лінгвіст;
- **екологізація виробництва та життя:** екоаналітик у будівництві; фахівець з альтернативної (сонячної, вітрової тощо) енергетики; біоетик; ресайклінг-дизайнер; фахівці з «сіті-фермерства»;
- здоров'я людини: біоенетик; біоінженер; біоінформатик; біофармаколог; телехірург, ІТ-лікар; медична сестра; фізіотерапевт; нейропсихолог.

Водночас професії, пов'язані із забезпеченням здоров'я, навчанням, наданням індивідуальних послуг, творчістю, залишаться актуальними, оскільки не можуть бути заміщені автоматизованими системами навіть із використанням штучного інтелекту.

Таким чином, **у майбутньому чисті гуманітарні спеціальності відійдуть на другий план, а технічні, інженерні, навпаки, будуть найбільш затребуваними.**

Водночас **значною мірою будуть затребувані фахівці біологічного напрямку.** Обидві тенденції вимагають посилення природничо-наукової підготовки майбутніх фахівців разом із набуттям ними ІТ-навичок.

Список використаної і рекомендованої літератури

1. Андрущенко В.П. Організоване суспільство : потреба для України. *Нова парадигма. Журнал наукових праць*. К., 2005. Вип. 50. С. 3-21.
2. Баран М.П. Освітня політика України в умовах глобалізації / М.П. Баран, Д.І. Дзвінчук. *Вісник державної служби України*. 2010. № 2. С. 49-56.
3. Гальперіна В.О. Освітня політика в трансформаційному суспільстві : соціально-філософський аналіз / В.О. Гальперіна : автореф. дис. ... канд. філос. наук : 09.00.03; Ін-т вищ. освіти АПН України. К., 2003. 17 с.
4. Горбань Ю. Чи дійсно в Україні забагато університетів і що з ними робити? URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2818883-ci-dijсно-v-ukraini-zabagato-universitetiv-i-soz-nimi-roboti.html>.
5. Дзвінчук Д. Розвиток суспільства та освіти : історико-філософський аналіз. Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2006. 156 с.
6. Золотухін Г. Освіта – не товар, студенти – не покупці. *Соціальна психологія*. 2005. № 1 (9). С. 14-36.
7. Модернізація України – наш стратегічний вибір : Щорічне послання Президента України до Верховної Ради України. К., 2011. 416 с.
8. Національна доктрина розвитку освіти : затверджена указом Президента України 18 квітня 2002 р. *Книга методиста. Організація, завдання і зміст методичної роботи*. Харків : ПП «Тарсінг плюс», 2006. С. 8-21.
9. Савельєв В.Л. Освітня політика : Час домовлятися про термінологію. *Вищ. освіта України*. 2006. № 3. С. 447-453.
10. Стасюк Г.Є. Розвиток освіти в «організованому суспільстві» : українські реалії та перспективи. *Нова парадигма : журнал наукових праць*. К. : Видавництво НПУ імені М.П. Драгоманова, 2007. Вип. 62. С. 52-58.
11. Стратегія розвитку вищої освіти в Україні на 2021-2031 роки. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/rizne/2020/09/25/rozvitu-vishchoi-osviti-v-ukraini-02-10-2020.pdf>.

12. Федулова А. Проблеми забезпечення ефективності наукової системи України. *Вісник НАН України*. 2010. № 4. С. 21-29.
13. Формування єдиного відкритого освітньо-наукового простору України : оптимальне використання засобів забезпечення випереджального розвитку. К., 2011. 43 с.
14. Хижняк Л.М. Державна освітня політика в умовах глобалізації : пошуки оптимальної моделі. *Держ. буд-во*. 2007. № 1. URL: <http://www.kbuara.kharkov.ua/e-book/db/2007-1-2/doc/1/02.pdf>.
15. Чаленко Т.В. Основні тенденції вищої освіти в контексті європейської інтеграції : «Young Scientist». 2018. С. 613-615.
16. The SCImago Journal & Country Rank, 11.07.2011. URL: <http://www.scimagojr.com/countryrank.php>
[p?area=0&category=0®ion=all&year=all&order=it&min=0&min_type=it](http://www.scimagojr.com/countryrank.php?p?area=0&category=0®ion=all&year=all&order=it&min=0&min_type=it).

Контрольні запитання та завдання

1. Основні підходи до розуміння поняття «освіта».
2. Роль вищої освіти у реформуванні суспільства в умовах глобалізації.
3. Охарактеризуйте провідні тенденції в розвитку української освіти в сучасних умовах.
4. В чому полягає мета державної політики щодо розвитку освіти?
5. Охарактеризуйте принципи освітньої політики незалежної України.
6. Визначте пріоритетні напрямки державної політики у сфері освіти.
7. У чому сутність нової моделі державного управління науково-освітнім комплексом?
8. Наука як основа трансформаційної динаміки суспільства.
9. Проблеми забезпечення ефективності наукової системи України.
10. Охарактеризуйте державно-громадську модель управління освітою.

11. Що представляє собою документ «Стратегія державної освітньої політики на період 2021-2031 рр.»?
12. Які професії стають найбільш актуальними з урахуванням тенденцій розвитку сучасного світу й України?
13. Якими можна вважати найбільш перспективними інституційні архетипи вищої освіти?
14. Які мегатренди можуть впливати на вищу освіту в найближчі 10 років?

ТЕМА 7

ДЕРЖАВНА ПОЛІТИКА У СФЕРІ КУЛЬТУРИ

План

Вступ.

1. Поняття культури. Культурна політика держави як чинник трансформації суспільних відносин.
2. Законодавче регулювання процесів у сфері культури.
3. Особливості здійснення культурної політики в Україні в сучасних умовах.

Основні поняття: культура, культурна політика, предмет культурної політики, мета культурної політики, «схрещування культур», монокультурність, полікультурність, пріоритетні напрями розвитку культури, функції культурної політики, елементи соціальних відносин у сфері політики культури, принципи культурної політики, культурна діяльність, культурна спадщина, культурні цінності, заклад культури, грант, національний культурний продукт, культурні блага, керівництво сферою культурної політики, стратегія культурної політики.

Вступ

Досвід Європейських держав переконливо засвідчує, що **ті держави, які в свій час в кризових умовах свого розвитку проводили послідовну, зважену політику у галузі культури, з найменшими витратами, в короткі терміни** досягали успіхів у проведенні політичних, економічних, соціальних реформ і **досягали рівня високорозвинених країн. І навпаки, байдужим ставленням до національних традицій, нехтуванням надбаннями цілих поколінь у художньому, історичному, культурному просторі, наражає наше суспільство на відставання у розвитку від цивілізованого світу.**

Україна, як найбільша за площею європейська держава, на думку експертів ради Європи, має продовжувати перебудову суспільства, модернізуватися і зосередитися на головних питаннях культурної політики, та культури зокрема.

1. *Поняття культури. Культурна політика держави як чинник трансформації суспільних відносин.*

Культура представляє собою складне багатоаспектне явище, що обумовлює наявність в науковій літературі більше ніж 250 дефініцій.

Поняття **культура** походить від лат. *cultura* – обробка, догляд, від *colo* – **виращувати, обробляти землю**. У найбільш загальному вигляді її можна визначити як спосіб людського буття, сукупність умов та обставин, за допомогою яких людина виявляє себе у всій повноті своїх здібностей і які визначають увесь спектр практичної й духовної діяльності людей, їх ставлення до навколишнього світу й до самих себе.

Культура – **це сукупність матеріальних, духовних, інтелектуальних та емоційних рис**, які характеризують суспільство або соціальну групу. Вона **включає мистецтво, літературу, спосіб життя, право, норми, звичаї, традиції та інші досягнення людства**. Культура – **це те, що відрізняє людину від тварини, суспільство від природи**.

Значення культури для суспільства **визначається її соціальною роллю**. Остання розкривається у багатьох дефініціях:

- 1) надбіологічний спосіб адаптації людства до природного середовища, яке змінюється;
- 2) форми та способи комунікації людей;
- 3) соціальна пам'ять людства;
- 4) нормативно-спадкове програмування суспільної поведінки;
- 5) характеристика типу суспільства або певної стадії його розвитку;
- 6) єдність людських дій, стосунків та установок, які забезпечують соціальну стабільність.

Це передбачає необхідність не тільки досліджувати процес розвитку культури, але й керувати ним, спрямовувати його розвиток у найбільш плідному для розвитку суспільства напрямку.

Культурна політика – це **специфічна царина публічного політичного процесу, яка віддзеркалює головні принципи та цінності в культурному житті на міждержавному, національному та місцевому рівні**. Оскільки культура є явищем всеосяжним і стосується більшості сфер

суспільного буття, вона **акумулює величезний пласт заходів, спрямованих на відтворення культурного життя**. У широкому сенсі, користувачами цього інструменту є будь-які особи та [організації](#), які задіяні у творенні, виробництві, розповсюдженні та збереженні естетичних здобутків суспільства, а також ті, що опікуються [освітою](#).

Отже культурна політика – це публічний політичний процес, який:

- **відображає головні цінності та принципи культурного життя** на місцевому, національному та міждержавному рівнях;
- визначає **вплив культури на організацію та процес відтворення дозвілля громадян**;
- визначає **місце і роль видів мистецтва** (візуального - архітектури, образотворчого, кінематографу; виконавського – музика, танок, театр, цирк, спів; художньої літератури та поезії; теле – радіомовлення) **в залежності від стратегії культурного процесу**;
- встановлює **засади регулювання суспільних відносин** історико- культурної спадщини (всі типи пам'яток історії та культури).

В силу того, що **культурна політика як предмет дослідження являє собою дуже складний феномен**, її осмислення потребує особливого наукового підходу. Саме тому на сучасному етапі розвитку суспільства **надзвичайно важливою і актуальною стає проблема методології** вивчення культурної політики держави.

Поняття «культурна політика» не має в дослідницькій літературі однозначного тлумачення. Складність вивчення культурної політики пов'язана з тим, що в останній **об'єднуються інструментальна (технологічна) і змістовна сторони управління**.

В теперішній час зацікавлення до визначення поняття «культурна політика» обумовлене рядом причин:

По-перше, це **потреби розвитку науки про управління взагалі і уточнення самої категорії «культурна**

політика». Тут виникають питання не тільки про межі втручання політики в культуру, але і самого допуску такого втручання.

По-друге, **інтерес до культурної політики зумовлений потребами розвитку людини в духовній сфері**. Розкриваючи зміст духовної сфери життєдіяльності людей, визначаючи її як уявлення, **дослідники співставляють політику з духовною сферою**. Зрозуміло, що їх цікавить не тільки співвідношення культурної політики і духовної сфери, але **їх взаємодія в процесі функціонування і розвитку**.

По-третє, **інтерес до культурної політики держави, визначення її параметрів зумовлюється потребами становлення інституцій громадянського суспільства та правової держави**, потребами інтеграції в загальноєвропейський і світовий культурний процес. Перш за все, **існує гостра потреба у визначенні культурної політики як вихідного поняття, яке дозволило би розробляти операційні поняття для аналізу впливу держави на різних рівнях організації суспільства**.

Відзначимо, що **концепція культурної політики розвивалась одночасно з тим, як змінювалося поняття культури**. В сучасному вигляді воно **включає не тільки мистецтво і літературу, але і спосіб життя, форми спільного проживання, системи цінностей, традиції і світогляд**.

Так, **ще в радянські часи виокремилось ряд підходів щодо відносин держави і культури**. Політика в цій галузі в той час **будувалася на ідеологічному трактуванні культури, а її призначенням було служити інструментом ідеологічної уніфікації соціальної картини світу, організації культурної активності в колективних формах, маніфестації з допомогою нового мистецтва соціалістичного способу життя і нових цінностей**.

Починаючи з **50-х років ХХ ст. сформувалось нове уявлення про культурну політику** і на перший план висунулось **завдання культурного обслуговування населення**. На рубежі **70-80 років ХХ ст.** в практичному здійсненні культурної політики зроблено **акцент на**

самодіяльності населення, а культура стала трактуватися як живе активне джерело. Це знайшло своє відображення в ідеї вільного вибору культурних послуг, в створенні клубних об'єднань. До середини 80-х років ХХ ст. були створені унікальні цінності, виникла розгалужена мережа установ культури і мистецтва.

Після здобуття незалежності в 1991 році завдання видозміни відносин держави і культури почало набувати конкретного змісту, й багато хто вірив, що нове відродження національної культури вже не за горами. **На жаль, інертність і невизначеність державної політики** (або й відсутність артикульованої культурної політики взагалі) **стала чи не основною причиною кризових явищ 1990-х рр.**

В сучасній науковій літературі при дослідженні культурної політики, перш за все, вивченні її сутності, **використовуються різноманітні підходи**, які дозволяють розкрити її багатогранність.

Найбільш актуальним, з точки зору своєї сутності, поняття «державна політика у сфері культури» **є визначення**, запропоноване під час проведення дискусії щодо культурного розвитку, яка відбулася за ініціативи ЮНЕСКО в Монако в 1967 р. Під політикою держави в цій сфері було **прийнято розуміти «комплекс операційних принципів, адміністративних і фінансових видів діяльності та процедур, які забезпечують основу дій держави в галузі культури»**. У цьому галузевому підході до визначення поняття реалізація політики у сфері культури – **«вся сума свідомих дій (чи утримання від дій) у суспільстві, спрямованих на досягнення певних культурних цілей** шляхом оптимального використання всіх фізичних та духовних ресурсів, що їх має суспільство в цей час».

Інтерес представляє **запропоноване О. Флієром розрізнення власне культурної політики і управління сферою культури**. Очевидно, що цими поняттями позначаються хоч і близькі, але **несхожі сенси й сфери діяльності**. У першому випадку йдеться про «сукупність науково обґрунтованих поглядів та заходів з всебічної соціокультурної модернізації суспільства та структурних реформ по всій системі культуровиробничих інститутів,

як система нових принципів пропорціювання державної та суспільної складових у соціальному та культурному житті... як свідоме корегування загального змісту вітчизняної культури». **Управління сферою культури є комплексом оперативних дій з вирішення поточних проблем інститутів, які забезпечують виробництво актуальних культурних форм.**

Оксфордський словник сучасної англійської мови визначає politics гранично чітко – art of government; political affairs or life, тобто, **буквально, як мистецтво управління або як політичні справи або життя** (знову ж таки, як справи або життя (процеси), пов'язані з управлінням). **A culture** – це state of manners, taste and intellectual development at a time or place (дослівно – **стан уявлень, відчуттів і інтелектуального розвитку (рівня) в певний час або у визначеному місці**).

Отже, **їдеться про трансляцію та ретрансляцію змістів, суттєво важливих для самоусвідомлення громадян. Враховуючи багатомірність концепта «політика», пропонується розрізняти його аспекти таким чином:**

- politics – як **сфера взаємин різних соціальних груп і індивідів у використанні інститутів публічної влади заради реалізації суспільно значущих інтересів і потреб;**
- policy – **план, курс дій або «напрям дій, прийнятих владою, керівником, політичною партією і так далі; певний курс дій, обраний заради вигідності, зручності тощо».**

В. Тертична обґрунтовує необхідність **впровадження терміну суспільна** (замість державна чи в поєднанні суспільна/державна) – **як компромісний варіант терміну політика** й, відповідно: **суспільна політика (public policy) й аналіз суспільної політики (public policy analysis) – як підкреслення важливості, що вона проводиться в суспільстві**, для суспільства і в умовах розбудови громадянського суспільства.

Отже, **політика загалом і державна політика зокрема можуть розглядатися як соціально значущий вид комунікації**, метою якої є підтримка певного типу соціальності. **Культурна політика має бути представлена як її складова**, спрямована на формування певної смислової та ціннісної системи, адекватної характеру світоглядних проблем, що постають перед суспільством.

Культура постійно перебуває в центрі уваги держави. Тому вона, коли визначає основні напрямки своєї діяльності в галузі культури, обґрунтовуючи їх відповідною законодавчою базою, **неодмінно проводить ту чи іншу культурну політику, тобто здійснює управління в сфері культури, визначаючи при цьому певні пріоритети, свідомо чи несвідомо спирається на попередні напрацьовані цією сферою**. Проте, на думку С. Чукут, розглядаючи культурну політику держави, неправомірно зводити її лише до «управління культурою» чи «підтримки культури». Як вважає науковець, **правомірніше водночас вести мову і про управління, і про підтримку культури**, що, насамперед, повинно знаходити свій прояв у визначенні пріоритетних напрямків управління культурою, а саме того, що має виступати першочерговим об'єктом цього управління.

Представники Школи культурної політики, намагаючись синтезувати теоретичний і практичний аспекти у визначенні культурної політики, пропонують розрізняти чотири трактування:

- 1) культурна політика як **культура політичних відносин**;
- 2) культурна політика як **управління культурною діяльністю і розвитком галузі культури**;
- 3) культурна політика як **сукупність технологій для продукування певних культурних стереотипів і знаків**;
- 4) культурна політика як **сукупність певних цінностей та особлива форма соціокультурного буття людини**.

Культурна політика **може формувати новий простір самовизначення**, задаючи нові контури, в яких можливі **пошуки**

нових позицій – масок (так звана «рамкова» культурна політика), а також може формувати **нові змістовні одиниці** (маски) в уже існуючому просторі («ядерна» культурна політика).

Причому, **якщо культура є удосконаленням самої людини**. її тіла. душі і духу. то й управління культурою має бути передусім орієнтованим на створення і підтримку умов, за яких **людина може здійснювати таке самовдосконалення**. А **коли йдеться про політичні засоби такого управління**, то створення таких умов забезпечується шляхом суспільного визнання такого їх сполучення, **за якого саморозвиток одних не заважатиме, а сприятиме саморозвитку інших членів суспільства**. І найважливіші напрями такого визнання отримують інституційне політичне забезпечення.

Політична підтримка інститутів культурного розвитку (саморозвитку) членів суспільства **може розглядатися також як така, що реалізується за основними напрямками тілесного, душевного та духовного самовдосконалення**.

Саме тому управління культурою у політичній сфері постає як **доволі делікатні стосунки, які належать до сфери «м'якого управління»**. Водночас, якщо за методами здійснення впливу це управління є доволі делікатним і м'яким, порівняно з економічною політикою або політикою в галузі безпеки, то **за своєю значущістю для національної ідентичності держави і особи, управління культурою має пріоритетне значення** і потребує системного дотримання і надзвичайно чіткого виконання: **«культурні директиви» у сфері політики є стратегічними, а тому пріоритетними**.

Водночас справедливим є визнати і **зворотній зв'язок між політикою і культурою: не лише культура формує політику і політиків**, але й **політики і сама політика є одними з найбільш дієвих чинників культурних змін**. Адже саме політики (вищі посадові особи) можуть суттєво вплинути на параметри розробки і відтворення культури. Звісно, не слід орієнтуватися на такі зразки політичного впливу на сферу культури як «культурна революція», однак не варто забувати, що вплив політики може бути навіть настільки вагомим.

Дж. О`Коннор зазначає, що ще на початку 1960-х рр. культурна політика в західних країнах втрачає свою початкову роль інструмента державного і суспільного будівництва. Однак вона зберегла зв'язок з такими галузями, як розвиток місцевого співтовариства, індивідуальне самовираження і розвиток особистості. Згодом вона починає відігравати роль у вирішенні соціальних питань і питань відродження території, а починаючи з 1980-х рр. виникає її зв'язок з економічною політикою.

На сучасному етапі культурна політика держав направлена на зберегання і підтримку культурного різноманіття у всіх його формах, чи це історичні пам'ятники, чи сучасні твори. Ця політика заснована на ряді нормативних документів ЮНЕСКО, охоплюючи всю проблематику сектора культури. Так, в 2000-му році в Секретаріаті ЮНЕСКО був створений відділ культурної політики, який безпосередньо відповідає за розробку цілісного підходу до культурної політики, охоплюючи всі аспекти діяльності ЮНЕСКО в області культури і, зокрема, проблему культурного плюралізму. Це дозволяє ЮНЕСКО допомагати країнам при перегляді або вдосконаленні ними своєї культурної політики, вирішуючи при цьому подвійне завдання: з однієї сторони, вдосконалювати управління питаннями культури в тому, що стосується законодавства, підготовки управлінських кадрів; а з другої – добиватися, щоб культура займала достойне місце в політиці розвитку країн, зокрема в галузі освіти, науки, комунікації, охорони здоров'я, охорони навколишнього середовища і туризму.

Декларація про принципи міжнародного культурного співробітництва (1966 р.), Міжуправлінська конференція з інституційних, адміністративних і фінансових аспектах культурної політики (Венеція, 1970 р.) і конференція з культурної політики (Богота, 1978 р.) підтвердили важливість розвитку, який враховує місцеву специфіку, і висунули ідею «схрещування культур» або т. зв. змішаної культури, ставлячи під питання традиційне поняття культурно-монолітних країн. Конференція з культурної політики (Мондіакульт, Мексико-сіті, 1982

р.) підкреслила **важливість** **наростаючої взаємозалежності між культурою і розвитком**; Всесвітнє десятиліття культурного розвитку проголошене 1988 р.; продовжило розвиток цієї теми, яка була завершена публікацією доповіді «Наше творче різноманіття (1995 р.) і скликання Міжуправлінської конференції з метою розвитку (Стокгольм, 1998 р.), яка була посвячена питанням взаємозв'язку міжкультурною політикою і розвитком. Всезагальна декларація ЮНЕСКО про культурне різноманіття (2001 р.) поклала початок нової фази в розробці і вкоріненні культурної політики, яка підтримана також Всесвітнім самітом по стійкому розвитку (Йоханнесбург, 2002 р.), на якому було підкреслено, що **культура являється четвертою опорою розвитку**, поряд з економікою, навколишнім середовищем і суспільним життям. **Культурне різноманіття стало розглядатися як «надбання».**

Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури у Декларації принципів міжнародного культурного співробітництва (Париж, 4 листопада 1966 р.) зазначає: **«Розвиток своєї культури є правом і обов'язком кожного народу».** З цього положення можна зробити висновок, що **культурна політика, перш за все, націлена на розвиток власної культури колективного суб'єкта – народу.**

Рекомендація № 119 Всесвітньої конференції щодо політики у сфері культури «Управління у сфері культури. Створення органів, що займаються проблемами культури» визнає культуру як «чинник, що сприяє інтеграції та орієнтації спільної соціальної політики...» Конференція **рекомендує розглядати культуру як духовну і матеріальну силу, що має впливати на життя суспільства.**

У наведених витягах із нормативно-правових актів, що визначають напрямки культурної політики, простежується **процес еволюції поняття «культурна політика»: розповсюдження культури → збереження → розвиток власної культури народу → інтеграційна сутність культури → культура як фактор сталого розвитку суспільства.**

Процес формування і реалізації культурної політики умовно можна поділити на **два блоки: стратегічний і тактичний.**

Стратегічний блок містить наступні структурні елементи:

- 1) детальний аналіз соціокультурної ситуації;
- 2) виявлення проблемно-цільових орієнтирів;
- 3) визначення на їх основі пріоритетів культурної політики;
- 4) впливаючі з них цілі і задачі.

Тактичний блок передбачає використання відповідних технологій, ресурсів і способів :

- 1) програмний спосіб – соціокультурне проектування, програмування і планування;
- 2) науково-ідеологічне і соціально-психологічне забезпечення культурної політики через такі сфери як наука, мистецтво, релігія, система освіти, ЗМІ;
- 3) оптимальне використання правових, економічних (матеріально-технічних, виробничих, інфраструктурних), кадрових (людських), інформаційних й інших ресурсів.

Предметом культурної політики є сукупність регульованих соціокультурних процесів та взаємодій, пов'язаних зі створенням, збереженням, поширенням культурних цінностей, їх сприйняттям, а також з організацією дозвілля, що має велике значення для культурного розвитку суспільства.

Мета культурної політики полягає в тому, щоб **сприяти розвитку й самореалізації особистості гуманізації суспільства, підтримувати культурне життя різних національних груп та культурні інтереси членів суспільства, різних національностей.** Відповідно до статті 3 Закону України «Про культуру» **основними засадами державної політики у сфері культури є:**

- **визнання культури одним з основних факторів самобутності Українського народу** – громадян України всіх національностей (далі – Український народ);
- **сприяння створенню єдиного культурного простору України, збереженню цілісності культури;**

- **захист і збереження культурної спадщини** як основи національної культури, турбота про розвиток культури;
- **сприяння утвердженню гуманістичних ідей**, високих моральних засад у суспільному житті;
- **забезпечення свободи творчості**, захист прав інтелектуальної власності, авторського права і суміжних прав;
- **гарантування прав громадян у сфері культури**;
- **створення умов для творчого розвитку особистості**, підвищення культурного рівня, естетичного виховання громадян, доступності освіти у сфері культури для дітей та юнацтва, задоволення культурних потреб Українського народу, розвитку закладів культури незалежно від форми власності, залучення до сфери культури інвестицій, коштів від надання платних послуг, благодійництва, інших не заборонених законодавством джерел;
- **сприяння діяльності професійних творчих спілок та громадських організацій у сфері культури**, активному функціонуванню державної мови в культурному просторі України, доступу громадян до культурних благ;
- **визначення естетичного виховання дітей та юнацтва пріоритетом розвитку культури**;
- **забезпечення діяльності базової мережі закладів культури**, закладів освіти сфери культури;
- **підтримка діяльності у сфері культури, пов'язаної з виготовленням і розповсюдженням електронних та друкованих засобів масової інформації, аудіо- та аудіовізуальної продукції, розробленням комп'ютерних технологій та підвищенням їх потенціалу для розширення доступу та залучення громадськості до діяльності у сфері культури тощо**;
- **пропагування української національної культури** у всій її різноманітності за кордоном та світового культурного надбання в Україні;
- **підтримка вітчизняного виробника** у сфері культури;

- **забезпечення розвитку міжнародного культурного співробітництва;**
- **створення страхового фонду** документації про культурні цінності та документів на об'єкти культурної спадщини.

Пріоритети державної політики у сфері культури визначаються: державними програмами економічного і соціального розвитку України та програмами діяльності Кабінету Міністрів України, в яких обов'язково враховуються аспекти розвитку культури; державними цільовими програмами у сфері культури, що розробляються і затверджуються згідно із законодавством.

Пріоритетні напрями розвитку культури:

- формування цілісного національно-культурного простору;
- збереження, відтворення та охорона культурно-історичного середовища;
- розвиток культури української нації та культур національних меншин;
- проведення фундаментальних досліджень в галузі теорії та історії України;
- здійснення політики стимулювання конкурентоспроможності національних культурних індустрій.

Здійснення державної культурної політики в сучасних умовах **в розвинених державах відбувається,** як було вже зазначено вище, **на основі Декларації Мехіко,** яка визначає **основні принципи культурної політики:**

- принцип єдності та різноманіття культури: світова культура являє собою результат культурної творчості всіх народів, що складають людство;
- культура кожного народу є частиною світової культури;
- рівність у цінності всіх культур: збереження культури – це обов'язок не тільки народу, що її створив, а й усього міжнародного співтовариства;
- культурна самобутність народів, яка оновлюється та збагачується внаслідок контактів з традиціями і цінностями інших народів;

- принцип культурного виміру розвитку людства: будь-які програми розвитку людства – економічні, політичні, науково-технічні, особливо соціальні – повинні включати в себе як критерій необхідності культурний аспект;
- принцип культурної демократії: культура створюється суспільством і тому належить усьому суспільству;
- культурна демократія несумісна з дискримінацією, спробами обмежити право користування рідною мовою, відправлення релігійних культів, створення громадських організацій.

Культурна політика відіграє роль механізму регулювання суспільних процесів, виконуючи певні соціальні функції.

Функції культурної політики – сукупність ролей, які вона виконує щодо суспільства, сукупність засобів (технологій) здійснення колективної життєдіяльності. **До основних функцій культурної політики можна віднести:**

- соціальну інтеграцію людей;
- регуляцію процесів взаємодії між людьми (нормування, стандартизація найбільш вдалих елементів соціального досвіду);
- консолідацію та самоідентифікацію людей у колективі (формування спільних цілей, ідеалів сумісного існування, групових інтересів, потреб);
- формування системи образів групової ідентичності – етнічних, соціальних, конфесійних, державних;
- формування основ особистої самоідентифікації людини в колективі);
- забезпечення основних засобів сумісної життєдіяльності людей.

Функції культурної політики можна класифікувати таким чином:

1. Регулятивна (культурна політика – регулятор суспільних відносин).
2. Координаційна (культурна політика повинна координувати, узгоджувати інтереси різних соціальних груп, досягати консенсусу між ними).

3. Інтегративна (в умовах полікультурності головна функція культурної політики – об'єднання різних культурних утворень, зближення субкультур).
4. Виховна (включає в себе гуманістичну, освітню, пізнавальну, комунікативну, трансляційну спрямованість).
5. Стимулююча (стимулює суспільні відносини).
6. Інноваційна.

Розглядаючи культурну політику сучасного демократичного суспільства, доцільно охарактеризувати **основні елементи соціальних відносин у сфері культурної політики**:

1. **Суб'єкти** – ті, хто вступає в соціальні відносини в сфері культурної політики, носії предметно-практичної діяльності та пізнання, джерела активності в сфері культурної політики, спрямовані на об'єкт:

а) фізичні особи (творці, споживачі культурних цінностей, меценати, спонсори, державні діячі, управлінці, політичні діячі, інші фізичні особи);

б) колективні суб'єкти (громадські організації, в тому числі релігійні, політичні партії, теле-, радіокомпанії, видавництва, інші юридичні особи);

в) людські спільноти (субкультури, соціальні прошарки населення – страти);

г) держава (з її ознаками та атрибутами);

д) суспільство.

Відповідно до статті 12 Закону України «Про культуру» **суб'єктами діяльності у сфері культури є**:

- держава в особі уповноважених органів виконавчої влади;
- територіальні громади в особі органів місцевого самоврядування;
- професійні творчі працівники;
- наукові працівники, зокрема, музейних, бібліотечних закладів, історико-культурних заповідників, архівних установ;
- педагогічні працівники закладів освіти сфери культури;
- митці, які працюють на засадах мистецького аматорства;

- працівники культури;
- заклади культури, а також підприємства, установи та організації всіх форм власності, статuti (положення) яких передбачають провадження діяльності у сфері культури;
- окремі громадяни, об'єднання громадян, які провадять діяльність у сфері культури.

Головними суб'єктами інституційно зумовлених соціокультурних трансформацій виступають **громадянське суспільство** як соціальна система, що саморозвивається, і **держава** як владно-правовий інститут, що регулює внутрішньодержавні та міждержавні суспільні відносини між людьми. Це є одним з основних методологічних принципів.

2. **Об'єкти** – те, з приводу чого суб'єкти вступають у соціальні відносини в сфері культурної політики:

- фізичні особи;
- колективні суб'єкти;
- людські спільноти;
- суспільні відносини, процеси, які формують, характеризують, реалізують сферу культурного життя;
- картина світу як головний об'єкт.

Об'єкти культурного призначення – цілісні майнові комплекси клубних закладів (клубів, будинків культури, палаців культури тощо), парків культури та відпочинку, бібліотек, музеїв, архівів історико-культурних заповідників, театральних-видовищних закладів (театрів, філармоній, концертних організацій, музичних колективів, ансамблів тощо), кінотеатрів, інших закладів культури; пам'ятки культурної спадщини, предмети колекцій, зібрання, фонди, будівлі, споруди культурного призначення та інші культурні цінності.

Культурні блага – товари та послуги, що виробляються в процесі провадження діяльності у сфері культури для задоволення культурних потреб громадян (книги, художні альбоми, аудіовізуальні твори та їх демонстрування, аудіопродукція (музичні звукозаписи), твори та документи на новітніх носіях інформації, вироби художніх промислів, театральні та циркові вистави, концерти, культурно-освітні послуги тощо).

3. **Зміст** – права, обов'язки, інтереси суб'єктів соціальних відносин у сфері культури.

Діяльність у сфері культури (культурна діяльність) – творча, господарська, наукова, бібліотечна, інформаційна, музейна, освітня, культурно-дозвіллева та розважальна діяльність, спрямована на створення, тиражування, розповсюдження, демонстрування, популяризацію, збереження і використання культурних благ та культурних цінностей для задоволення культурних потреб громадян.

З одного боку, культура формує той або інший тип особи. Загальне історичне минуле, історична пам'ять, просторово-часові концепти, групова совість, міфологія, релігійні доктрини, загальноприйняті ритуали, біосоціальний досвід, система загальнозначущих моделей–зразків, особливості географічного простору і соціальних інститутів, переважаючі економічні моделі, колективні думки і відчуття, забобони, родинні зразки, історичні традиції, ідеали і цінності, відношення до чужих цінностей – ось далеко не повний перелік тих чинників, які впливають на формування особи в культурі.

З іншого боку, особа відтворює, змінює, відкриває нове в культурі. Без особи немає культури, тобто особа не лише рушійна сила і творець культури, але і головна мета її становлення.

Держава, в свою чергу, виступає основним гарантом безпеки людини у просторі культури, чим обумовлюється залежність безпеки суспільства та людини. Усвідомлення культурної самобутності, національної спадщини, історичних коренів і творчого потенціалу суспільства є рушійною силою розвитку. Дії держави як суб'єкта культурної політики мають спрямовуватися на збереження, відтворення та створення культурної самобутності нації.

2. Законодавче регулювання процесів у сфері культури

Треба зазначити, що важливою складовою законодавства у сфері культурної політики України стали **міжнародні правові акти, ратифіковані нашою державою.**

Так, **Загальна декларація прав людини** (далі – ЗДПЛ), прийнята 10 грудня 1948 р. на III сесії Генеральної Асамблеї ООН, проголосила права і свободи людини, в тому числі право кожної людини на вільний розвиток її особистості в економічній, соціальній

і культурній сферах (ст. 22), право вільно брати участь у культурному житті суспільства, втішатися мистецтвом, брати участь у науковому прогресі та користуватися його благами (ст. 27). Загальновизнані демократичні засади цього міжнародного документа набрали юридичної сили міжнародного звичаю, стали основою для розроблення в подальшому міжнародно-правових актів.

Вони відобразилися в **Декларації принципів міжнародного культурного співробітництва** (далі – ДПМКС), проголошеній 4 листопада 1966 р. на XIV сесії Генеральної конференції Організації Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури, згідно з якою цими принципами мають постійно керуватися «всі уряди, власті, організації, асоціації та установи, відповідальні за культурну діяльність». У статті II ДПМКС підкреслюється: «Народи мають прагнути продовжити паралельний і по можливості одночасний розвиток усіх галузей культури з тим, щоб забезпечити гармонійну рівновагу з технічним і морально-інтелектуальним прогресом людства».

Право кожної людини на участь у культурному житті було закріплено у ст. 15 **Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права** (далі – МПЕСКП), що був укладений 16 грудня 1966 р. на XXI сесії Генеральної Асамблеї ООН (Міжнародний пакт ратифіковано указом Президії Верховної Ради Української РСР від 19 жовтня 1973 р. № 2148-VIII). **Офіційна позиція ООН**, встановлена у ЗДПЛ, МПЕСКП та інших її документах, виражає, що всі групи прав людини, закріплені зазначеними документами, є неподільними, невід'ємними, універсальними, взаємозалежними та взаємопов'язаними.

Один з прикладів виведення культурних прав на міжнародний рівень – це **Європейська культурна конвенція 1954 року**, до якої в 1996 році приєдналася й Україна. Цією конвенцією передбачаються зобов'язання країн-учасників надавати своїм громадянам можливість безперешкодно знайомитися з культурним надбанням інших європейських країн (що включає вільне пересування територіями цих країн, вільне вивчення європейських мов та культур, в тому числі – надання можливості громадянам інших європейських країн безперешкодно вивчати культуру, мову, історію України).

На захист культурної спадщини, цінностей, творчості та культурного розмаїття спрямовані: **Європейська конвенція про правопорушення, які пов'язані з культурною власністю** (1985 р.); **Конвенція про охорону архітектурної спадщини Європи** (1985 р.); **Європейська конвенція про кінематографічну продукцію спільного виробництва** (1992 р.); **Рамкова конвенція про захист національних меншин** (1995 р.) та багато інших. Відповідно до цих міжнародних документів, кожна країна учасниця, в тому числі й Україна, бере на себе зобов'язання здійснювати політику всебічного забезпечення культурних прав.

Основою же культурної політики в Україні є низка законів і указів, прийнятих за роки незалежності. Ключовими серед них є: «**Основи законодавства про культуру в Україні**» (1992 р.), «**Концепція державної культурної політики України**» (1995 р.), Закон України «**Про концепцію державної культурної політики на 2005-2007 рр.**», «**Концепція гуманітарного розвитку України: проект**» (2008 р.), Закон України «**Про культуру**» (2010 р.). Важливим документом, в якому окреслені шляхи культурного будівництва на найближчі роки, став проект «**Концепції державної цільової програми інноваційного розвитку української культури на 2009-2013 рр.**», Указ Президента України від 12.01.2015 року «**Про Стратегію сталого розвитку «Україна – 2020»**», Закон України від 25.04.2019 № 2704-VIII «**Про забезпечення функціонування української мови як державної**» (із змінами), Закон України від 02.10.2023 р. «**Про охорону культурної спадщини**» тощо.

Поява цих законодавчих документів демонструє складні трансформаційні процеси в сфері культури, які супроводжують становлення незалежної держави, а їхній зміст віддзеркалює провідні тенденції у формуванні законодавчих основ культурного будівництва та визначає пріоритетні завдання державної політики у сфері культури на кожному з етапів національного державотворення.

Найвищим законодавчим актом, який регулює процеси надання та споживання культурних благ в Україні є Конституція України. Норми Конституції України гарантують задоволення «...національно-культурних і мовних потреб українців...», сприяння «...консолідації та розвиткові української нації, її історичної

свідомості, традицій і культури, розвитку етнічної, культурної, мовної, релігійної самобутності всіх національних меншин і корінних народів України...», «... збереження історичних пам'яток та інших об'єктів, що становлять культурну цінність».

Одним із перших спеціальних законодавчих актів, в якому питання гуманітарного розвитку були поставлені в основу політики держави, став Закон України «Основи законодавства України про культуру» № 2117-ХІІ від 14 лютого 1992 року. У «Основах» **були сформульовані основні принципи культурної політики та пріоритети у розвитку культури**, основними серед яких є:

- визнання державою культури як одного із головних чинників самобутності української нації та національних меншин, що проживають на території України;
- збереження і примноження культурних надбань, а також створення умов для проведення фундаментальних досліджень в галузі теорії та історії культури України, що свідчить про першочерговість завдань національного культурного будівництва.

Незважаючи на складний перехідний етап прийняття «Основ», в них вперше в історії України на законодавчому рівні закріплена орієнтація на загальнолюдські та національні цінності, визнана їх пріоритетність над політичними та класовими інтересами.

В аспекті формування законодавчих підходів щодо розвитку культури української нації та культур національних меншин «Основи» **порушили важливі питання функціонування української мови у сфері культури, збереження національної культурної спадщини**, що, в цілому, продемонструвало прагнення української інтелігенції перебудувати культурну галузь і зробити українську мову важливою складовою національної ідентичності.

Аналіз «Основ законодавства про культуру» дає можливість констатувати, що **дія Закону не була розрахована на умови вільної ринкової економіки і зорієнтована тільки на бюджетне фінансування закладів культури**. Крім того, не передбачена фінансова підтримка з боку держави недержавним культурним організаціям, хоча і вперше в законодавчих нормах їх

визнано правовими суб'єктами, яким гарантується можливість вільного існування. Як і можна було очікувати від закону, створеного у перші роки незалежності, «Основи», пропонуючи нові цікаві ідеї, не приділяли уваги практичним заходам уряду з реалізації цих ідей. Цей закон також створив сумний прецедент, коли законодавство в культурній сфері є радше декларативним, ніж практичним.

Втім, саме «Основи законодавства про культуру» **стали першою спробою сформуванню державну культурну політику доби незалежності**, порушили важливі питання розвитку української мови, збереження національної культурної спадщини та прав громадян у сфері культури

Основами законодавства України про культуру було запроваджено **поняття «культурні цінності»**, до яких віднесено духовної і матеріальної культури та цінності, що мають історичне значення для формування національної самосвідомості українців. **Такі об'єкти повинні вноситися до Державного реєстру** національного культурного надбання відповідно до частини першої ст. 14 Закону та постанови Кабінету Міністрів України від 12 серпня 1992 р. № 466. **Однак**, як справедливо зауважує І. М. Мищак, **Державний реєстр національного культурного надбання не сформований і сьогодні**. Законом України «Про охорону культурної спадщини», який ухвалено 8 червня 2000 року, зокрема відповідно до ст.13 цього закону, Мінкультури почало формування Державного реєстру нерухомих пам'яток України, тим самим створивши правову колізію.

Згодом законодавча база культурної сфери була доповнена законами України «Про бібліотеки і бібліотечну справу» і «Про музеї та музейну справу», прийнятими в 1995 році, а також Законом України «Про кінематографію», прийнятим у 1998 році.

Закон України «Про бібліотеки і бібліотечну справу» визначає **загальні засади бібліотечної справи і бібліотечну систему України**, встановлює вимоги до формування і збереження бібліотечних фондів, бібліотечного обслуговування з метою задоволення інформаційних, наукових і культурних потреб суспільства, збагачення духовного потенціалу народу.

Закон України «Про музеї та музейну справу» **регулює суспільні відносини в галузі музейної справи**, встановлює

правові, економічні, соціальні засади наукового комплектування, вивчення, збереження та використання пам'яток природи, матеріальної і духовної культури, діяльності музейних закладів в Україні. В цьому Законі музеї визначаються як культурно-освітні та науково-дослідні заклади, призначені для вивчення, збереження та використання пам'яток природи, матеріальної і духовної культури, прилучення громадян до надбань національної і світової історико-культурної спадщини. Основними напрямками їхньої діяльності має бути культурно-освітня, науково-дослідна діяльність, комплектування музейних зібрань, експозиційна, фондова, видавнича, реставраційна, пам'ятко-охоронна робота.

Закон України «Про кінематографію» став відповіддю на запит громадськості та небайдужих політиків. **Практичний занепад українського кіно**, яке в ХХ ст. заслужено отримало світове визнання, поставив на порядок денний **відсутність цілеспрямованої державної політики у цьому напрямку**. Прийняття даного закону забезпечило правові основи діяльності в галузі кінематографії та регулює суспільні відносини, пов'язані з виробництвом, розповсюдженням, зберіганням і демонструванням фільмів, що дозволило значно покращити ситуацію в галузі кінематографії.

Подальший розвиток законодавства у сфері культури пов'язаний з ухваленням інших спеціальних законів. Одними з перших таких законів стали **Закон України «Про телебачення і радіомовлення»** від 21 грудня 1993 року. Відповідно до ст. 28 цього закону, встановлено вимоги до програмної концепції мовлення, Законом визначено характеристики аудіовізуального продукту, який може транслюватися. Складовими програми мають бути передачі, які мають інформаційно-аналітичну, публіцистичну, культурно-мистецьку, науково-просвітницьку, розважальну, музичну та освітню тематики. Стаття 6 цього Закону визначає недопустимий зміст меседжів, які можуть транслюватися за допомогою телерадіоорганізацій, зокрема мова йде про державну таємницю, насильство, розпалювання національної, расової, релігійної ворожнечі та ненависті. Цим Законом врегульована видача ліцензій для розповсюдження аудіовізуальних продуктів. Цей Закон безпосередньо стосується процесу споживання культурного блага –

аудіовізуальний продукт. Важливо те, що аудіовізуальний продукт є найдоступнішим для споживача, що призводить до використання його з маніпулятивними цілями. Який же метод впливу на цю проблему з боку держави? Найпоширенішим вважається анулювання виданих ліцензій телерадіоорганізаціям у разі порушення норм Закону, проте на практиці до таких дій не призводять навіть резонансі випадки. Не врегульованою залишається ситуація щодо демонстрування кінопродуктів для громадян, які проживають у громадах, де відсутні кінотеатри. Якщо здійснювати демонстрування кінопродуктів можна у приміщеннях клубних закладів, попередньо облаштованих для показу аудіовізуальної продукції, то питання рентабельності придбання авторських прав на демонстрування кінопродуктів для невеликої кількості споживачів (у малих територіальних громадах) не вирішується ініціативою «знизу».

Одним із пріоритетних став **Закон України «Про національний архівний фонд та архівні установи»** від 24 грудня 1993 року, який передусім передбачає формування, облік, зберігання і використання Національного архівного фонду, до складу якого входять архівні документи, які є надбанням української нації, і є нормою споживання культурного блага. Відповідно до частини першої ст. 8 Закону документи Національного архівного фонду можуть перебувати у будь якій формі власності. Особливо варто відзначити норми частини першої ст. 41 Закону згідно з якими заборонено вивезення з території України документів Національного архівного фонду, окрім випадків їх тимчасового експонування або реставрації. Разом із тим складна економічна ситуація в державі нерідко призводить до того, що ці норми не виконуються або виконуються не повною мірою, що, у свою чергу, призводить до псування чи навіть знищення документів Національного архівного фонду.

Із середини 90-х років минулого століття посилилося законодавче регулювання окремих напрямків культури. Так, 27 січня 1995 р. було ухвалено **Закон України «Про бібліотеки і бібліотечну справу»**, який надав державні гарантії підтримки бібліотечної справи та її розвитку шляхом забезпечення фінансування бібліотек, пільгової податкової, кредитної та цінової політики. Враховуючи масові випадки закриття бібліотек та

приватизації їхніх приміщень, згідно з частиною другою ст. 27 Закону було заборонено переміщення бібліотек без надання рівноцінного упорядкованого приміщення для обслуговування користувачів, їм було передано у безстрокове користування відповідно до земельного законодавства земельні ділянки. Значно покращилося й матеріальне та соціальне забезпечення бібліотечних працівників, що дало змогу зменшити відтік кваліфікованих кадрів та налагодити повноцінну роботу бібліотек. Виходячи з цієї інформації, можна зробити висновки про те, що бібліотеки на безоплатній основі надають послуги, що стосуються лише бібліотечних фондів. В умовах тенденцій до повного оцифрування бібліотечних фондів (за винятком специфічних випадків), такий перелік прав користувачів не є релевантним до їх потреб, адже доступ до бібліотечних фондів може бути забезпечений онлайн – у таких умовах фінансування мережі бібліотек з відповідним набором послуг видається не раціональним. Підвищення попиту на користування послугами бібліотек може відбутися за умови розширення переліку послуг, які можуть отримати громадяни внаслідок здійснення своєї діяльності бібліотеками.

У свою чергу, **Законом України від 29 червня 1995 року «Про музеї і музейну справу» було врегульовано суспільні відносини у сфері музейної справи.** З метою уникнення випадків передачі музейних предметів у приватну власність Законом України № 5461-VI від 16.10.2012 р. Закон України «Про музеї та музейну справу» було доповнено положеннями статті 15-2, згідно з якими **музейні предмети не підлягають приватизації.** Ще одна принципова зміна, внесена до цієї ж статті Законом України № 5461-VI від 16.10.2012 р., **надала державі переважне право на придбання музейних предметів.** Завдяки цьому держава отримала можливість сконцентрувати цінні пам'ятки Музейного фонду та запобігти їх розпорошенню по приватних колекціях.

Законом України «Про музеї та музейну справу» **питання споживання культурних благ окреслюється через основні напрями діяльності музеїв:** – науково–дослідну, культурно–освітню, експозиційну, фондову, видавничу пам'ятко-охоронну роботу. Загальновідомо, що музеї є місцем представлення продуктів візуального мистецтва. А для того, **щоб підвищить попит з боку**

громадян на відвідування музеїв, необхідно розробляти нові підходи як до експозиціонування, так і супутніх послуг, які можуть надаватися споживачам музейних послуг у рекреаційних зонах на території музеїв. Загалом Закон унормовує всі процеси, які на практиці відбуваються у процесі споживання музейних послуг.

За період 1992-2010 рр. в Україні було прийнято низку інших важливих законодавчих актів, які **визначають основні напрями розвитку окремих ділянок культурної сфери в нашій державі**. Це, зокрема, **закони України «Про видавничу справу», «Про охорону культурної спадщини», «Про благодійництво та благодійні організації», «Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей» та інші**. В нашій державі є чинним Закон «Про професійних творчих працівників та творчі спілки», що визначає правовий статус професійних творчих працівників, встановлює правові, соціальні, економічні та організаційні засади діяльності творчих спілок у галузі культури та мистецтва. **Укази Президента України «Про Міністерство культури і туризму України» та «Про Положення про Міністерство культури і туризму України»** передбачили **істотне розширення повноважень та функцій Міністерства культури і туризму**.

Конституційні гарантії та ухвалення низки спеціальних законів щодо регулювання тих чи інших проблемних аспектів культурницької діяльності дали змогу усунути ряд прогалин і недоліків правового забезпечення розвитку галузі в цілому. Разом із тим гостро постало питання узгодження законодавства та вироблення єдиної державної культурної політики. Відповідно до цієї Стратегії одним із напрямів реформ стало **осучаснення форм забезпечення культурними благами та формування попиту на сучасні культурні товари та послуги**. Як наслідок – **розробка Концепції державної політики в галузі культури на 2005-2007 роки**, затверджена Законом України №2460-IV від 3 березня 2005 року.

Реалізація зазначених напрямів культурної політики виявила **ряд прогалин і колізій законодавчого забезпечення культурної сфери в цілому**. У зв'язку з цим 14 лютого 2010 року був прийнятий **Закон України «Про культуру»**. Саме Закон

України «Про культуру» є **фундаментом державного управління сферою культури в Україні, розкриває зміст основних прав і обов'язків у сфері культури, унормовує діяльність у сфері культури, фіксує базову мережу закладів культури, встановлює шляхи фінансування і забезпечення господарської діяльності закладів культури, визначає соціальні гарантії працівників у сфері культури, участь громадськості у розвитку культури, міжнародні культурні зв'язки та відповідальність за порушення законодавства про культуру.**

У статті 1 дано **визначення таких понять, як «культура», «заклад культури», «базова мережа закладів культури», «грант», «вітчизняний (національний) культурний продукт», «культурні блага», «культурний простір України» та інших.** У статті 6 зафіксовано, що **громадяни мають право на:**

- свободу творчості;
- вільний вибір виду діяльності у сфері культури, засобів і сфер застосування творчих здібностей, самостійне розпорядження своїм твором;
- провадження творчої діяльності самостійно або з використанням будь-яких форм посередництва;
- створення закладів культури недержавної форми власності різних напрямів діяльності та організаційно-правових форм;
- об'єднання у творчі спілки, національно-культурні товариства, центри, фонди, асоціації, інші громадські організації у сфері культури;
- збереження, розвиток, пропагування культурної, мовної самобутності, традицій, звичаїв та обрядів;
- захист прав інтелектуальної власності, зокрема авторського права і суміжних прав;
- доступ до культурних цінностей, культурної спадщини і культурних благ;
- здобуття культурно-мистецької освіти;
- інші права, встановлені законодавством.

Але не все викладене в Законі України «Про культуру» є досконалим. Розробники Закону основним засобом задоволення в реалізації права громадян на доступ **до культурних цінностей і культурних благ вважають тільки базову мережу закладів культури.** Але у Законі не враховано, що ці заклади через різні причини неспроможні у повній мірі задовольнити культурні потреби громадян. На якості закону суттєво позначається відсутність чіткого розмежування культурної політики і культурного стратегічного планування.

До негативної сторони проаналізованого закону слід віднести також **відсутність прописаних принципів та критеріїв, за якими потрібно було б здійснювати оцінювання культурних процесів, чіткої межі між бізнесом і культурою.**

Разом з тим, втілення закону в життя дає змогу більш ефективно реалізовувати державну політику у сфері культури, вдосконалювати правові відносини у сфері культури та врегульовувати суспільні відносини, пов'язані зі створенням, розповсюдженням, збереженням і використанням культурних цінностей.

Враховуючи реалії перехідного періоду, **він повинен врегулювати процес впровадження в сфері культури ринкових механізмів** (децентралізація та приватизація, маркетинг, спонсорство), передбачити можливість і механізми активної участі структур громадянського суспільства в розробці та здійсненні культурної політики і водночас забезпечити певні гарантії бюджетного фінансування культури та соціального захисту її працівників. На жаль значна частина нормативно-правових актів не діє, а пільги та преференції в окремих випадках залишаються декларативними.

Документом, що визначає **перспективи розвитку української культури на 2009-2013 рр.**, став проект **«Концепції Державної цільової програми інноваційного розвитку української культури на 2009-2013 рр.»**, реалізація якого спрямована на подолання кризових явищ в культурній сфері, пов'язаних із недостатньою роллю національної культурної спадщини, національної кінематографії та сучасних культурних індустрій у

розбудові й наповненні національним культурним продуктом інформаційно-культурного простору України, у справі виховання молодого покоління і формування національної свідомості.

Зроблений у Програмі аналіз проблем у культурній сфері на сучасному етапі дає можливість виокремити **найважливіші чинники, які гальмують процес ефективного управління галуззю. Серед них:**

- **невідповідність сучасним суспільним умовам успадкованої від радянської доби** культурно-мистецької інфраструктури та системи управління нею;
- **виникнення кризових явищ в економіці**, які негативно впливають на матеріально-технічну базу сфери культури, не дозволяють налагодити інвестиційно-стратегічний напрям її розвитку;
- **наявність незбалансованого і тенденційного способу формування ринку культури**, дозвілля та інформації, на якому монопольні позиції посів закордонний культурний продукт, що викликає потребу в захисті культурного та інформаційного простору країни.

На основі порівняльного аналізу у Програмі **запропоновано визначення оптимального варіанту розв'язання проблем**, який ґрунтується на концептуально нових засадах і передбачає стимулювання залучення позабюджетних джерел фінансування, зокрема коштів спонсорів, благодійників, меценатів та інвесторів, перехід до продюсерської системи організації і фінансування культурного виробництва, впровадження передових технологій. З метою підтримки процесу формування цілісного україномовного інформаційно-культурного простору України запропоновано поєднання протекціонізму стосовно виробника національного культурного продукту.

Розглянувши профільні закони, необхідно розглянути **стратегічні документи**, що стосуються сфери культури, зокрема у частині споживання культурних благ в Україні. Відповідно до Указу Президента України від 12.01.2015 року **«Про Стратегію сталого розвитку «Україна – 2020»** до 2020 року мало бути здійснено 27 реформ державної політики у сфері культури.

Для конкретизації намірів щодо реформування культурної політики в Україні у лютому 2016 році розпорядженням Кабінету Міністрів України **було схвалено «Довгострокову стратегію розвитку української культури – стратегії реформ»**. Відповідно до цієї Стратегії **одним із напрямів реформ є осучаснення форм забезпечення культурними благами та формування попиту на сучасні культурні товари та послуги**. Наблизитися до виконання поставлених стратегічних цілей виконавча влада змогла у січні 2019 року, прийнявши розпорядженням Кабінету Міністрів України «Концепцію реформування системи забезпечення населення культурними послугами».

Особливу роль у фінансовій підтримці сфери культури зіграли положення **Закону України «Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії» від 5 жовтня 2000 року**. Цей Закон визначив правові засади формування та застосування державних соціальних стандартів і нормативів, спрямованих на реалізацію закріплених Конституцією України та законами України основних соціальних гарантій.

Закон України від 25.04.2019 № 2704-VIII «Про забезпечення функціонування української мови як державної» (із змінами) (2022), ґрунтуючись на Декларації про державний суверенітет України від 16 липня 1990 року та схваленому Всеукраїнським референдумом 1 грудня 1991 року Акті проголошення незалежності України від 24 серпня 1991 року, Конституції України 1996 року, Рішенні Конституційного Суду України від 14 грудня 1999 року N 10-рп/99, Указі Президента України від 15 лютого 2010 року N 161/2010, **визначає українську мову як єдину державну мову в Україні** та покладає на державу обов'язок забезпечувати всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України; підтверджує факт, що українська мова є визначальним чинником і головною ознакою ідентичності української нації, яка історично сформувалася і протягом багатьох століть безперервно проживає на власній етнічній території, становить переважну більшість населення країни і дала офіційну назву державі, а також є базовим системотвірним складником української громадянської нації; підкреслює посилення

державотворчих і консолідаційних функцій української мови, підвищення її ролі в забезпеченні територіальної цілісності та національної безпеки України; визнає необхідність створення належних умов для забезпечення і захисту мовних прав і потреб українців; і беручи до уваги Висновок Європейської комісії за демократію через право, вимагає належних гарантій для збереження державної мови як інструмента єднання суспільства, підтверджує необхідність забезпечення верховенства української мови як єдиної державної мови та зміцнення її ролі в українському суспільстві.

Закон України від 02.10.2023 р. «Про охорону культурної спадщини» регулює правові, організаційні, соціальні та економічні відносини у сфері охорони культурної спадщини з метою її збереження, використання об'єктів культурної спадщини у суспільному житті, захисту традиційного характеру середовища в інтересах нинішнього і майбутніх поколінь.

В цілому ж за роки незалежності Україна значною мірою реформувала законодавство у сфері культури, прагнучи наблизити його до міжнародних стандартів захисту прав людини, примноження та збереження культурної ідентичності українців й інших народів, що проживають на території нашої держави. Міністерство культури України намагається заповнити відповідні правові прогалини шляхом ухвалення відомчих підзаконних актів, однак у міністерства немає чітких механізмів щодо забезпечення їх виконання. Таким чином, **стан нормативно-правового регулювання процесів надання та споживання культурних благ в Україні сьогодні є незадовільним**. 4 із 8 секторів культури та мистецтва не мають профільних законів (**сектори аудіального мистецтва, моди та дизайну, візуального мистецтва, культурних та креативних індустрій**), а законодавчо затвердженні стандарти забезпечення культурними благами громадян України не відповідають актуальним потребам споживачів.

3. Особливості здійснення культурної політики в Україні в сучасних умовах

Говорячи про стан культурної політики в Україні протягом останнього періоду, у тому числі в умовах війни, фахівці визначають **ряд суттєвих позитивних зрушень** у данній сфері.

– **Від часу Євромайдану** Україна переживає справжнісінький **культурний бум**. Театральні постановки, проекти відродження депресивних міських просторів, пересувні виставки та низка інших ініціатив постали **завдяки низовому культурному активізму і отримали підтримку нових державних культурних інституцій** – **Українського Культурного Фонду, Українською Інститутом Книги та створеного раніше Державного агентства з питань кіно**, які започаткували можливість грантового фінансування у сфері культури. **Ці установи були засновані на нових принципах управління** і облаштовані так, щоб уможливити суспільний контроль і нагляд над ним. Їхня поява підкреслила, наскільки застарілими виявились фінансові та юридично-правові форми управління державними культурними закладами, які існували досі.

– Факт виникнення нових інституцій позначив відхід **від пострадянської системи культурного менеджменту** і становлення підходів, покликаних подолати прірву між державою та незалежними акторами, а також **сприяв становленню нового, громадянського типу української ідентичності**.

– Паралельно зі структурними змінами **відбувався процес зміцнення громадянської ідентичності, заснованої на спільних цінностях та плюралізмі**. Довгорічна підтримка ЄС проектів у царині культури та діяльність закордонних інституцій з культурних відносин **закріпили тяжіння України до європейських практик культурного менеджменту. Принципи інклюзії, відкритості, пошуку консенсусу та побудови партнерств** зміцнювали довіру між різними суспільними групами, допомагали розбудовувати місцеві громади і долати травми, завдані війною, яка поки що не припиняється. Якщо узагальнити, перехід до ідентичності, базованої на цінностях, **допоміг закласти ліберальні демократичні принципи у підвалини нової суспільного договору**.

– **У відповідь на російське військове втручання у 2014-му році культурний сектор допоміг зміцнити відчуття національної єдності і применшити російські культурні впливи.**

– Під тиском громадянського суспільства **українська держава зайняла більш послідовну і системну позицію у питаннях культурної політики**, змогла подолати десятиліття недовіри між державними чиновниками та мистецькою спільнотою. **Вдалося досягти консенсусу навколо ключових моментів нової реформи: підтримки принципу відкритого доступу до державних ресурсів, політик, що виробляються на основі аналізу, відокремлення функції вироблення політик від їхньої імплементації, конкурсні засади відбору менеджерів державних закладів культури.**

– **Процеси децентралізації** – передачі владних повноважень з центру на місця – відбувалися паралельно з піднесенням культури. **Попри численні складності на цьому шляху, органи місцевого самоврядування часто демонстрували політичну волю до реформ і здатність працювати з широким колом стейкхолдерів** (stakeholder – акціонер). Це **заклало підвалини для подальшого поступу у формуванні стратегій розвитку культури на рівні громад і більшої ролі для самих громад у культурній політиці.**

– **Культурні індустрії України переживають піднесення.** Доля цих індустрій в економіці країни зростає. **Підприємці, які працюють у цій сфері, підвищили свої професійні навички завдяки тренінгам, які ведуть закордонні інституції, такі як Британська Рада та Інститут Гете.** Зростають такі сектори як **кіновиробництво.** Розширюється **мережа креативних хабів**, де перетинаються інтереси бізнесу, освітніх платформ, культури та інших сфер. Як наслідок, **змінюється сприйняття культури:** вона вже не **розглядається як розвага чи розкіш, без якої можна обійтися.**

– Культурне піднесення та збільшення культурного виробництва **допомогло певною мірою протистояти зусиллям Росії використовувати ідентичність та історію як зброю проти України**. Відбулася мобілізація громад, розширилась кількість громадянських ініціатив, що сприяло зміцненню демократії.

При цьому слід додати, що **законодавча база державної культурної політики в Україні в цілому розробляється на основі потреб національних інтересів з урахуванням рекомендацій і базових принципів культурної політики в країнах ЄС**.

Це можна побачити і в **Проекті Національного Плану Відновлення України**, розробленому консультативно-дорадчим органом – Національною радою з відновлення України від наслідків війни, що **передбачає такі цілі до 2025 року у сфері культури та інформаційної політики**:

- **підтримувати міжнародні, національні, регіональні й місцеві медіа для зміцнення свободи інформації**, забезпечувати освіту у сфері медіаграмотності;
- **розвивати культурну інфраструктуру для підтримки національної ідентичності та культурного розмаїття**;
- відновлювати культурну спадщину та інфраструктуру для підтримки національної ідентичності й доступу до культури;
- **створювати цифрову культуру** (наприклад, національну електронну бібліотеку, електронні послуги, електронний архів, електронне управління);
- **розвивати екосистему культури**, історії, пам'яті, спадщини і креативних індустрій з акцентом на ідентичності, мистецтві, мистецькій освіті;
- **розвивати кіноіндустрію та аудіовізуальне виробництво**, інфраструктуру креативних індустрій шляхом надання доступу до фінансів і оновлення системи освіти на практичних засадах.

При цьому **до нього планується додати ще наступні положення**:

- підтримка культурної спадщини під час війни;
- збереження доступу до культури на рівні громад;
- доступ до сучасного українського культурного продукту (для ветеранів війни, українських біженців);
- розвиток існуючих культурних інституцій – Українського культурного фонду, Українського інституту книги, Українського Інституту;
- реформа системи управління та охорони культурної спадщини; реформа системи закладів культури національного та місцевого рівня;
- реформа фінансування системи забезпечення населення культурними послугами тощо.

І разом з тим, незважаючи на певні позитивні зрушення, сьогодні сфера культури в Україні перебуває у кризовому стані, в якому спостерігаються навіть певні втрати вже завойованих позицій. Це відображає ***суперечливість внутрішньої політики України в цілому***, що обумовлено перехідним станом українського суспільства, який (стан) розтягнувся вже на тривалий термін і набув ще більш гострої форми в останні роки, збігаючись у часі з російською повномасштабною агресією 2022 року та її негативними наслідками – ***масовими руйнаціями культурних об'єктів, переорієнтацією основних потреб з культурних на потреби війни, катастрофічним зменшенням фінансових можливостей держави, масовими міграційними процесами*** тощо.

А це свідчить не тільки про наявність широкого проблемного поля в сфері культурної політики, але й необхідність враховувати як досвід попереднього періоду, так і необхідність пошуку нових підходів не тільки з урахуванням європейського і вітчизняного досвіду, але й особливостей сучасного стану України в умовах активної фази війни.

Якщо враховувати ***досвід Європи***, то на думку їх експертів, ***процес децентралізації в Україні*** (який останнім часом дещо загальмувався) ***дав би можливість переглянути існуючі управлінські методи*** і структури для оптимізації надання культурних послуг, які спрямовують на підвищення рівня доступу до

цифрових технологій, доступу до знань, до збереження пам'ятко-охоронної роботи, підтримки народних художніх ремесел.

Реформа децентралізації, на думку фахівців ради Європи повинна мати наступні цілі:

- здійснення Мінкультури координуючої, контролюючої та моніторингової функції з **«баченням» пріоритетів культурної політики;**
- прийняття цілої низки реформ **спрямованих на перетворення місцевих культурних центрів**, які здатні надавати необхідні культурні блага;
- **залучення приватних бізнес інвестицій та ініціатив;**
- **надання високоякісних публічних послуг;**
- **виконання роботи з кращої комунікації** по втіленню культурних інвестицій, що є рушійною силою для економічних та соціальних трансформацій;
- **ефективність у наданні культурних послуг;**
- **оптимізація культурних ресурсів** для економічного та соціального розвитку (туризм, залучення інвестицій);
- **надання високоякісних та змістовних публічних послуг.**

Для підвищення ефективності культурної політики в Україні необхідно:

- **здійснення подальших кроків у реформі культурної політики**, невтручання у діяльність нових інституцій, які мають статус незалежних агенцій, ширшого залучення НУО, які працюють з темою культурного активізму, а донорам надавати більш активну **підтримку низовим культурним ініціативам в регіонах, фінансуванню проектів з відновлення національної спадщини і підтримки ініціатив, що допоможуть протистояти і надалі наявним російським культурним впливам**
- **більш чітке та потужне бачення розвитку галузі та надання культурних послуг.** Це надасть нам зрозуміти, що має досягти децентралізація. Які повноваження

мають бути передані на місцевий рівень з наданням культурних послуг, інвестуванням в культуру та збереженням культурної спадщини.

– **долання кризи комунікації в культурі, що в цілому** виступає як частковий прояв кризи комунікації та браку загальної довіри в українському суспільстві. **У культурному секторі це відображається у конкуренції за ресурси**, яка виснажує громадський сектор, кризі ідей у державному секторі, який монополізує ресурси бюджетної сфери, закритості середовищ, нерозумінні потреб і очікувань сторін. У публічній сфері наслідком закритості стає те, що **культура страждає на провінційність і потребує нових активних та яскравих проектів. Недостатній акцент на якості культурних проектів**, схильність до спрощення трактування суспільних та культурних процесів, брак взаємодії та порозуміння між різними середовищами, уникання відповідальності та пошуку консенсусу у складних питаннях, закритість та маргіналізація окремих груп, нетерпимість, відсутність адекватного сприйняття критики – усі ці недоліки потрібно долати на шляху до розвитку відповідальної креативної спільноти, та якісного процесу організації дозвілля громадян.

Серед основних недоліків сучасної культурної політики в державі можна визначити наступні:

– **відсутність стратегії культурної політики**, що значною мірою обумовлюється відсутністю остаточно сформованої концепції розвитку української держави – тип держави, визначений в Конституції України, в реальності набуває інших конфігурацій, що демонструє у тому числі наявність в суспільстві різновекторних ціннісних пріоритетів. Формувати ж таку політику важливо разом із ключовими гравцями сфери культури, враховуючи їхню думку, практичний досвід та знання, а інтегрувати у життя – також через цих самих гравців. Коли кожен з них знатиме і визнаватиме пріоритети культурної політики, тоді він ефективніше імплементуватиме їх у свою діяльність, сприяючи реалізації глобальних завдань;

– **недостатність фінансової підтримки** сфери культури, що пов'язано з невизначенням основних джерел і механізмів фінансування української культури. Враховуючи особливу значущість культури в умовах війни, **сприяти стимулюванню благодійності в галузі культури**. Адже, якщо ми не усвідомимо, що без культури, без вкладання у неї усіх можливих ресурсів не матимемо майбутнього, на нас чекає не найкраща версія цього майбутнього;

– **недостатність підтримки креативних індустрій**, особливо під час війни, задля подальшого формування плану відновлення культурної галузі; залучення партнерів і донорів для підтримки національних креативних індустрій.

– недостатньо ефективна **співпраця між органами державної влади та громадськістю**, їх взаємодія у сфері вирішення питань культурного розвитку, прагненням стати відкритим простором для спілкування, освіти і дозвілля. У зв'язку з цим необхідно, **щоб кожен користувач культурними благами відчув себе учасником живого, творчого процесу**.

– **недостатнє врахування усіх можливостей культури**, зокрема, націотворчих (засобу української національної самоідентифікації), інтегральних (консолідації українського суспільства), пізнавальної, засобу національно-патріотичного виховання, естетичної, терапевтичної, особливо під час війни (культура **має розглядатися як міцний атараксичний засіб**, тобто засіб очищення душі від тих негативних морально-психологічних наслідків, що тягне за собою війна (загибель людей, руйнування, змушена міграція тощо). Це має передбачати широку програмну діяльність, що включає діалогові, виставкові, музичні, кінематографічні, освітні проекти тощо.

– **недостатність забезпечення населення культурними благами та його доступу до культурно-мистецьких цінностей**. Звідси потреба підвищення активності творчих спілок, громадських організацій, національно-культурних товариств **у пошуку**

нових підходів до оновлення культурно-мистецького життя, відродження і пошуку нових форм і методів роботи **та переосмислення державної політики у сфері культура**.

– **недостатня активність у просуванні українських наративів та українського культурного продукту на міжнародний рівень**, що є важливим як з матеріальної, так і з ідейної точки зору; необхідна більш активна участь нашої держави в культурних програмах ЄС, а також аналогічних програмах країн інших континентів:

– **недооцінка необхідності формування актуального і сміливого образу України як нового генератора і захисника сенсів** з урахуванням викликів сучасних геополітичних процесів;

– **недостатня різноманітність культурного продукту** і обмежене коло громадян – споживачів цього продукту;

– **монополізація культурного та інформаційного простору**;

– **слабкий рівень захисту і збереження українських культурних цінностей** від знищення і привласнення росіянами, оскільки мотиви руйнування та викрадання культурних цінностей загарбником відповідають меті агресії – позбавлення українського народу державності, національної ідентичності, культурного простору. (До відома: **в Україні через російську агресію пошкоджені 1711 об'єктів культурної інфраструктури, з яких майже третина (591 об'єкт) зруйновані**). Для ефективної протидії загрозам під час війни **слід звернутися до світового досвіду управління пам'ятками у кризових ситуаціях**, а також **переорієнтувати роботу державної пам'яткоохоронної системи відповідно до обставин, що складаються**. Захист об'єктів культурної спадщини, як і повернення окупованих територій, є головними завданнями, від успішного виконання котрих сьогодні залежить доля України.

– недостатня увага до проблеми **повернення українських культурних цінностей**, які були незаконно вивезені за межі країни.

Список використаної і рекомендованої літератури

1. Авер'янов В. Б. Удосконалення організації та діяльності системи органів виконавчої влади з урахуванням європейських принципів і стандартів / В. Б. Авер'янов, А. А. Пухтецька. *Часоп. Київ. ун-ту права*. 2010. № 4. С. 110-117.
2. Андрєєва Т.О. Теоретичні засади моделювання сучасної культурної політики демократичного суспільства // Т.О. Андрєєва, С.В. Дрожжина. URL: // http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/intelekt/2008_6/15.pdf.
3. Валєвський О. Актуальні проблеми правового забезпечення державної культурної політики : аналітична записка; НІСД. 2017. URL: http://www.niss.gov.ua/-content/articles/files/kultur_polityka845b5.pdf.
4. Давимука С.А., Федулова Л. І. Креативний сектор економіки : досвід та напрями розбудови : монографія; ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долишнього НАН України». Львів, 2017. 528 с.
5. Ігнатченко І. Г. Особливості реалізації державної політики України у сфері культури: сучасний стан та світові стандарти [Електронний ресурс]. *Теорія і практика правознавства : електрон. наук. фах. вид. Нац. ун-ту «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого»*. Х., 2013. Вип. 1. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/tipp_2013_1_16.
6. Карлова В. Політика держави у сфері культурного розвитку. *Управління соціальним і гуманітарним розвитком : навчальний посіб.* / Авт. кол. : В.А. Скуратівський, В.П. Трощинський та ін.; за заг. ред. В.А. Скуратівського, В.П. Трощинського : у 2 ч. К. : НАДУ, 2010. Ч. 2. С. 48-87.
7. Культурні практики населення України під час війни : презентація дослідження. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-presshall/3781679-kulturni-praktiki-naselenna-ukraini-pid-cas-vijni-prezentacia-doslidzenna.html>.

8. Малімон В.І. Соціальна і гуманітарна політика : навчальний посібник. Івано-Франківськ : Місто НВ, 2012. 352 с.
9. Мищак І.М. Нормативно-правове забезпечення формування Державного реєстру національного культурного надбання та шляхи його вдосконалення в Україні. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2014. № 4. С. 19-24.
10. Песенті М. Культурне відродження та соціальна трансформація України. URL: <https://www.chathamhouse.org/sites/default/files/2020-11/2020-11-16-cultural-policy-and-social-transformation-in-Ukraine-pesenti-ukr.pdf>.
11. Про державну підтримку книго-видавничої справи в Україні : Закон України від 06.03.2003 р. № 601-IV у редакції від 01.06.2012 р. *Офіційний веб-портал Верховної Ради України*. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/601-15>.
12. Про забезпечення функціонування української мови як державної : Закон України (із змінами) від 25.04.2019 № 2704-VIII. URL: <https://tax.gov.ua/diyalnist-/zakonodavstvo-pro-diyalnis/zakoni-ukraini/76996.html>.
13. Про культурну спадщину : Закон України № 1803-III від 02.10.2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1805-14#Text>.
14. Про культуру : закон України від 14 грудня 2010 р. URL: <http://www.president.gov.ua/documents/12852.html>.
15. Про Національний архівний фонд та архівні установи : Закон України від 24.12.1993 № 3814-XII у редакції від 19.04.2014 р. *Офіційний веб-портал Верховної Ради України*. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/rada/show/3814-12>.
16. Про телебачення і радіомовлення : Закон України від 21.12.1993 р. № 3759-XII. *Офіційний веб портал Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/3759-12>.
17. Рішняк О. Культурна спадщина у воєнному конфлікті : міжнародний досвід другої половини ХХ – початку ХХІ ст. та українська дійсність. URL:

<http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/187261/13-Rishniak.pdf?sequence=1>.

18. Скиба М. Креативні індустрії в Україні : вистояти, просвітити(ся). 2016. URL: <http://tyzhden.ua/Society/158758/>.

Контрольні запитання та завдання

1. Що означає поняття «управління культурою»?
2. Що означає поняття «культурна політика»?
3. Роль культури в житті суспільства.
4. Яким чином пов'язані між собою політика і культура?
5. Що таке монокультура і культурний плюралізм?
6. Що означають стратегічний і тактичний блоки культурної політики?
7. У чому полягає мета культурної політики?
8. Якими, на Вашу думку, є пріоритетні напрямки культурної політики?
9. На яких принципах тримається сучасна державна політика в сфері культури?
10. Соціальні функції культурної політики.
11. Назвіть основні елементи соціальних відносин в сфері культурної політики.
12. Політична система і культурна політика.
13. На яких принципах має здійснюватися культурна політика в Україні сьогодні?
14. Яким чином у культурній політиці мають співвідноситись європейські принципи і національна специфіка України?
15. Назвіть основні проблеми культурної політики в умовах війни?
16. Наскільки ефективно здійснюється захист і збереження культурних об'єктів в Україні під час війни?
17. Яке місце має посідати українська культура в системі міжнародних відносин?
18. Назвіть основні недоліки культурної політики в Україні сьогодні.
19. Яким чином децентралізація має впливати на культурну політику в Україні?

20. Чи розроблена в Україні реальна стратегія культурної політики?

ПЛАНИ СЕМЕНАРІВ

ТЕМА 1

СОЦІАЛЬНА ПОЛІТИКА ЯК НЕОБХІДНА УМОВА ФУНКЦІОНУВАННЯ СОЦІАЛЬНОЇ ДЕРЖАВИ

План

1. Типологія соціальної політики за різними ознаками.
2. Функції, що виконує соціальна політика в суспільстві.
3. Основні напрямки та складові соціальної політики.
4. Становлення концепції соціальної держави в розвитку європейської цивілізації.
5. Реалізація принципу соціальної справедливості в соціальній політиці різних країн.

Список рекомендованої літератури

1. Бородін Є.І. Соціальна політика : навчальний наочний посібник / Є.І. Бородін, Н.Г. Сорокіна; М-во освіти і науки України, Нац. техн. ун-т «Дніпровська політехніка». Електрон. дані. Дніпро : НТУ «ДП», 2023. 327 слайди.
2. Історія та теорія соціальної політики України : навч. посібн. / А.О. Ярошенко, Т. В. Семигіна, Н.В. Сухицька. За ред. А.О. Ярошенко. К., НПУ імені М.П. Драгоманова, 2018. 289 с.
3. Соціальна політика : навч. посіб. / Л.Д. Климанська, В.Є. Савка, Н.М. Хома [та ін.] ; за заг. ред. В.М. Пічі та Я.Б. Турчин. 2-ге вид. випр. і доповн. Львів : «Новий Світ-2000», 2020. 318 с.

ТЕМА 2

СУБ'ЄКТИ, МЕХАНІЗМИ І ІНСТРУМЕНТИ СОЦІАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ

План

1. Правове регулювання соціальної політики.
2. Основні характеристики механізму реалізації прав людини.

3. Соціальна політика та її зв'язок з економічною політикою держави.
4. Проблема вибору моделі соціальної політики в Україні.
5. Соціальне партнерство, його роль у вирішенні соціальних проблем.

Список рекомендованої літератури

1. Бородін Є.І. Соціальна політика : навчальний наочний посібник / Є.І. Бородін, Н.Г. Сорокіна; М-во освіти і науки України, Нац. техн. ун-т «Дніпровська політехніка». Електрон. дані. Дніпро : НТУ «ДП», 2023. 327 слайди.
2. Гупало О.Г., Жук О.Г. Порівняльний аналіз моделей соціальної політики держави. *Науковий вісник НЛТУ України*. 2018. Вип. 25.4, С. 211-218.
3. Історія та теорія соціальної політики України : навч. посібн. / А.О. Ярошенко, Т.В. Семигіна, Н.В. Сухицька. За ред. А.О. Ярошенко. К., НПУ імені М.П. Драгоманова, 2018. 289 с.
4. Соціальна політика : навч. посіб. / Л.Д. Климанська, В.Є. Савка, Н.М. Хома [та ін.] ; за заг. ред. В.М. Пічі та Я.Б. Турчин. 2-ге вид. випр. і доповн. Львів : «Новий Світ-2000», 2020. 318 с.

ТЕМА 3 СОЦІАЛЬНА ПОЛІТИКА В СФЕРІ РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНИХ ВІДНОСИН

План

1. Сутність соціальної нерівності як суспільного явища.
2. Зміст та механізми соціальної політики, спрямованої на виявлення, урахування та поєднання соціальних інтересів різних соціальних прошарків.
3. Особливості державної політики України в сфері зайнятості населення.
4. Основні напрями державної сімейної політики в сучасній Україні.
5. Стратегія демографічного розвитку України на найближчі 15 років.

Список рекомендованої літератури

1. Дерега В.В. Соціальна і гуманітарна політика : навч. посіб. Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2012. 178 с.
2. Дегтяр А.О. Ковальчук В.Г. Публічна політика у сфері соціально-гуманітарного розвитку : конспект лекцій. Харків : ХАІ, 2021. 95 с.
3. Скуратівський В.А., Палій О.М. Основи соціальної політики : навч. посіб. К. : МАУП, 2002. 200 с.
4. Соціальна політика : навч. посіб. / Л.Д. Климанська, В.Є. Савка, Н.М. Хома [та ін.] ; за заг. ред. В.М. Пічі та Я.Б. Турчин. 2-ге вид. випр. і доповн. Львів : «Новий Світ-2000», 2020. 318 с.
5. Токарський Т.Б. Соціальна політика України в контексті Євроінтеграції : монографія. Київ : АртЕк, 2018. 369 с.

ТЕМА 4

ДЕРЖАВНА ПОЛІТИКА В СФЕРІ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ

План

1. Історичні аспекти розвитку соціального захисту.
2. Принципи, на яких будується система соціального захисту в умовах соціально орієнтованої ринкової економіки.
3. Соціальний захист як система. Організаційно-правові форми соціального захисту.
4. Система соціального захисту економічно активного населення.
5. Форми соціального захисту непрацевдатних громадян і соціально вразливих категорій населення.
6. Пенсія як соціально-політична категорія.

Список рекомендованої літератури

1. Баранник Л. Б., Корягіна Т.В. Соціальний захист громадян : навч. посіб. 3-тє вид., допов. і перероб. Дніпро : Ун-т мит. справи та фінансів, 2020. 271 с.

2. Бородін Є.І. Соціальна політика : навчальний наочний посібник / Є.І. Бородін, Н.Г. Сорокіна; М-во освіти і науки України, Нац. техн. ун-т «Дніпровська політехніка». Електрон. дані. Дніпро : НТУ «ДП», 2023. 327 слайди.

3. Клименко А.Л. Стандарти і гарантії соціального забезпечення : правовий і вітчизняний контекст : монографія. Харків : Юрайт, 2019.176 с.

ТЕМА 5

ГУМАНІТАРНИЙ РОЗВИТОК ТА ГУМАНІТАРНА ПОЛІТИКА

План

1. Гуманітарна сфера та її складові.
2. Гуманітарна співпраця як ефективний інструмент міжнародної взаємодії.
3. Нормативно-організаційні засади гуманітарної політики.
4. Громадянське суспільство як суб'єкт гуманітарної політики держави. Питання української ідентичності.
5. Вплив російсько-української війни на національно-культурні традиції та модернізацію України.

Список рекомендованої літератури

1. Бех В.П. Гуманітарна політика держави – засіб досягнення злагоди в громадянському суспільстві [Електронний ресурс]. Український центр політичного менеджменту. URL: <http://www.politik.org.ua/vid/>.
2. Гуманітарна політика в Україні : виклики та перспективи (Біла книга) : аналіт. доп. / [Сінайко О.О. (кер. авт. кол.), Тищенко Ю.А., Каплан Ю.Б., Михайлова О.Ю., Валецький О.Л. та ін.] ; за заг. ред. Ю.Б. Каплан, Ю.А. Тищенко. Київ : НІСД, 2020. 136 с.
3. Дерега В.В. Соціальна і гуманітарна політика: навч. посіб. Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2012. 178 с.

4. Дегтяр А.О., Ковальчук В.Г. Публічна політика у сфері соціально-гуманітарного розвитку : конспект лекцій. Харків : ХАІ, 2021. 95 с.
5. Лукашевич М.П. Гуманітарна політика в Україні : [навч.-метод. розробка]. К. : ІПК ДСЗУ, 2010. 30 с.
6. Малімон В.І. Соціальна і гуманітарна політика : навчальний посібник. Івано-Франківськ : Місто НВ, 2012. 352 с.

ТЕМА 6

ДЕРЖАВНА ПОЛІТИКА У СФЕРІ ОСВІТИ ТА НАУКИ

План

1. Сучасні світові освітні тренди та перспективи їх реалізації в Україні.
2. Правові аспекти та механізми реалізації державної політики у сфері освіти.
3. Проблема якості вітчизняної вищої освіти на шляху наближення до європейських освітніх стандартів і вимог.
4. Потенціал розвитку наукової сфери в Україні.
5. Основні напрями державної політики в сфері науково-технічної та інноваційної діяльності в Україні.

Список рекомендованої літератури

1. Гуманітарна політика в Україні : виклики та перспективи (Біла книга) : аналіт. доп. / [Сінайко О.О. (кер. авт. кол.), Тищенко Ю.А., Каплан Ю.Б., Михайлова О.Ю., Валевський О.Л. та ін.] ; за заг. ред. Ю.Б. Каплан, Ю.А. Тищенко. Київ : НІСД, 2020. 136 с.
2. Гуменюк Б.І. Державна політика України в сфері освіти, науки та культури у контексті європейської інтеграції. Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 22 : Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін : [зб. наук. праць]. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2020. Вип. 29. С. 30-39. URL: <https://doi.org/10.31392/NPU-nc.series22.2020.29.04>.

3. Ногас Н. Державна політика у галузі освіти України : сутність та зміст. *Актуальні проблеми правознавства*. 2020. Вип. 1(21). С. 87-95. URL: 10.35774/app2020.01.087.

ТЕМА 7

ДЕРЖАВНА ПОЛІТИКА У СФЕРІ КУЛЬТУРИ

План

1. Соціальні суб'єкти культурної творчості.
2. Тенденції світових процесів у сфері культури та місце України в них.
3. Організаційне забезпечення культурної політики в Україні.
4. Моделі формування і реалізації державної політики у сфері культури в сучасній Україні.
5. Особливості державної політики в сфері культури на регіональному рівні.

Список рекомендованої літератури

1. Борисенко Д.В. Державна політика у сфері культури : її сутність та особливості реалізації. *Теорія та практика державного управління*. 2017. Вип. 4. С. 123-131. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Tpdu_2017_4_19.
2. Гололобов, С.М. і Мірзоян, К.О. Сутність, моделі та етапи формування і реалізації державної політики у сфері культури в сучасній Україні. *Економіка, управління та адміністрування*. 2023. Вип. 2(104). С. 119-128. URL: [https://doi.org/10.26642/ema-2023-2\(104\)-119-128](https://doi.org/10.26642/ema-2023-2(104)-119-128).
3. Гуманітарна політика в Україні : виклики та перспективи (Біла книга) : аналіт. доп. / [Сінайко О.О. (кер. авт. кол.), Тищенко Ю.А., Каплан Ю.Б., Михайлова О.Ю., Валевський О.Л. та ін.] ; за заг. ред. Ю.Б. Каплан, Ю.А. Тищенко. Київ : НІСД, 2020. 136 с.
4. Гуменюк Б.І. Державна політика України в сфері освіти, науки та культури у контексті європейської інтеграції. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 22 : Політичні*

науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін : [зб. наук. праць]. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2020. Вип. 29. С. 30-39. URL: <https://doi.org/10.31392/NPU-nc.series22.2020.29.04>.

5. Соціологія культури для бакалаврів напряму підготовки 6.030101 «Соціологія». Навчальний посібник. К. : Арістей, 2011. 136 с.

ПИТАННЯ ДО ЗАЛІКУ

1. Сутність та основні ознаки соціальної держави.
2. Що обумовило виникнення соціальної держави?
3. Роль соціальної політики у становленні соціальної держави.
4. Об'єкти соціальної політики.
5. Умови реалізації соціальної політики.
6. Основні напрями та пріоритети соціальної політики.
7. Принципи реалізації соціальної політики.
8. Функції соціальної політики
9. Людина як суб'єкт соціальної політики.
10. Держава та політичні партії в системі суб'єктів соціальної політики.
11. Громадські організації як суб'єкти соціальної політики.
12. Механізми та інструменти соціальної політики.
13. Назвіть основні моделі соціальної політики.
14. Розкрийте сутність поняття «клас».
15. Які основні показники соціальної структури сучасного українського суспільства ?
16. Кого в Україні можна віднести до середнього класу?
17. Основні проблеми становлення середнього класу в Україні.
18. Роль сім'ї в умовах сучасного інформаційного суспільства.
19. У чому полягає сутність та мета державної сімейної політики?
20. Які основні пріоритети та напрями державної сімейної політики в Україні?
21. Розкрийте суть поняття «соціальний захист».
22. Співвідношення соціального захисту і соціального забезпечення.
23. Система соціального забезпечення в Україні.
24. Місце соціального страхування в системі соціального захисту.
25. Місце соціальної допомоги в системі соціального захисту.
26. Складові соціального захисту в Україні.
27. Сутність гуманітарного розвитку.

28. Пріоритети і перспективи гуманітарної політики України.
29. Гуманітарний аудит.
30. Основні напрямки гуманітарної політики України у післявоєнний період (до 2030 р.).
31. Місце освіти та науки в сучасних соціальних процесах.
32. Тенденції розвитку освіти та науки в сучасній Україні.
33. Культурна політика держави як чинник трансформації суспільних відносин.
34. Роль культурного чинника в сучасних політичних процесах.

ТЕМИ РЕФЕРАТІВ

1. Соціальна держава: від ідеї до реальності.
2. Соціальна політика: сутність, напрями та пріоритети, умови реалізації.
3. Суб'єкти соціальної політики.
4. Процес становлення громадянського суспільства як фактору ефективного проведення соціальної політики в Україні.
5. Моделі соціальної політики.
6. Соціально-класова структура сучасного українського суспільства.
7. Сімейна політика в Україні: формування та шляхи реалізації.
35. 8 Світовий досвід державної сімейної політики.
8. Державне регулювання розвитку соціального інституту сім'ї в Україні.
9. Система соціального захисту в Україні.
10. Розвиток пенсійних систем країн Східної Європи.
11. Соціальне страхування як механізм реалізації соціальної політики держави.
12. Основні тенденції гуманітарної політики в Україні.
13. Освітня політика України в умовах глобалізації.
14. Культурний чинник як складова гібридної війни Росії проти України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ТА РЕКОМЕНДОВАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Авер'янов В. Б. Удосконалення організації та діяльності системи органів виконавчої влади з урахуванням європейських принципів і стандартів / В. Б. Авер'янов, А. А. Пухтецька. *Часоп. Київ. ун-ту права*. 2010. № 4. С. 110-117.
2. Американська модель соціального захисту населення. URL: <http://www.pilga.in.ua/node/740>.
3. Андрєєва Т.О. Теоретичні засади моделювання сучасної культурної політики демократичного суспільства // Т.О. Андрєєва, С.В. Дрожжина. URL: // http://www.nbuuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/intelekt/2008_6/15.pdf.
4. Андрущенко В.П. Організоване суспільство : потреба для України. *Нова парадигма. Журнал наукових праць*. К., 2005. Вип. 50. С. 3-21.
5. Баран М.П. Освітня політика України в умовах глобалізації / М.П. Баран, Д.І. Дзвінчук. *Вісник державної служби України*. 2010. № 2. С. 49-56.
6. Баранник Л. Б., Корягіна Т.В. Соціальний захист громадян : навч. посіб. 3-тє вид., допов. і перероб. Дніпро : Ун-т мит. справи та фінансів, 2020. 271 с.
7. Батура Н.Ю. Політичні передумови та чинники становлення соціальної держави / Н.Ю.Батура : дис. ... канд. політ. наук. К., 2009. 238 с.
8. Бачення України 2030 : якою має бути соціально-гуманітарна сфера? URL: <https://rpr.org.ua/news/bachennia-ukrainy-2030-iakoiu-maie-buty-sotsialno-humanitarna-sfera/>.
9. Бех В.П. Гуманітарна політика держави – засіб досягнення злагоди в громадянському суспільстві [Електронний ресурс]. Український центр політичного менеджменту. URL: <http://www.politik.org.ua/vid/>.
10. Біла С. Роль держави в управлінні розвитком недержавних пенсійних фондів. URL: <http://www.kbuara.kharkov.ua/e-book/putp/2010-1/doc/3/04.pdf>.

11. Болотіна Н. Право соціального забезпечення України : системно-структурний аналіз. *Право України*. 2001. № 3. С. 24-29.
12. Бондаренко Ю.М. Удосконалення державних механізмів регулювання соціального захисту населення. URL: <http://nbuv.gov.ua/e-journals/DeVu/2007-2/doc/4/07.pdf>.
13. Борисенко Д.В. Державна політика у сфері культури : її сутність та особливості реалізації. *Теорія та практика державного управління*. 2017. Вип. 4. С. 123-131. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Trpu_2017_4_19.
14. Бородін Є.І. Соціальна політика : навчальний наочний посібник / Є.І. Бородін, Н.Г. Сорокіна; М-во освіти і науки України, Нац. техн. ун-т «Дніпровська політехніка». Електрон. дані. Дніпро : НТУ «ДП», 2023. 327 слайди.
15. Бортнік С.В. Управління фондами соціального страхування в Україні. URL: <http://www.dy.nayka.com.ua/index.php?operation=1&iid=263>.
16. Бригадир М.Б. Теоретичний аналіз моделей соціальної політики. URL: http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/znpnarv_ppn/2009_50/09bmbmsp.pdf.
17. Бульба В.Г. Громадська гуманітарна рада при Президентіві України : підсумки року діяльності / В.Г. Бульба, А.В. Меляков. URL: <http://www.dy.nayka.com.ua/index.php?operation=1&iid=262>.
18. Бульба В.Г. Діяльність Громадських гуманітарних рад та її висвітлення на веб-сайтах обласних державних адміністрацій / В.Г. Бульба, А.В. Меляков. URL: <http://www.dy.nayka.com.ua/index.php?operation=1&iid=346>.
19. Бутирська Т.О. Оптимізація взаємодії державної влади і громадянського суспільства (управлінський аспект) / Т.О.Бутирська : автореф. дис. канд. наук з держ. упр. : 25.00.02 / Одес. регіон. ін-т держ. упр. Нац. акад. держ. упр. при Президентіві України. К., 2004. 20 с.

20. Валевський О. Актуальні проблеми правового забезпечення державної культурної політики : аналітична записка; НІСД. 2017. URL: http://www.niss.gov.ua/-content/articles/files/kultur_polityka845b5.pdf.
21. Вейт-Уилсон Дж. Государство благосостояния : проблема в самом понятии / Джон Вейт-Уилсон // Pro et Contra. Лето 2001. Том 6. № 3. С. 128-157. URL: <http://www.carnegie.ru/ru/pubs/procontra/56013.htm>.
22. Гальперіна В.О. Освітня політика в трансформаційному суспільстві : соціально-філософський аналіз / В.О. Гальперіна : автореф. дис. ... канд. філос. наук : 09.00.03; Ін-т вищ. освіти АПН України. К., 2003. 17 с.
23. Ганслі Теренс М. Соціальна політика та соціальне забезпечення за ринкової економіки. К. : Основи, 1996. 238 с.
24. Гололобов С.М. і Мірзоян К.О. Сутність, моделі та етапи формування і реалізації державної політики у сфері культури в сучасній Україні. *Економіка, управління та адміністрування*. 2023. Вип. 2(104). С. 119-128. URL: [https://doi.org/10.26642/ema-2023-2\(104\)-119-128](https://doi.org/10.26642/ema-2023-2(104)-119-128).
25. Горбань Ю. Чи дійсно в Україні забагато університетів і що з ними робити? URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2818883-ci-dijсно-v-ukraini-zabagato-universitetiv-i-so-z-nimi-roboti.html>.
26. Горбатенко В.П. Стратегія модернізації суспільства : Україна і світ на зламі тисячоліть / В.П. Горбатенко : монографія. К. : Академія, 1999. 240 с.
27. Гуманітарна політика в Україні : виклики та перспективи (Біла книга) : аналіт. доп. / [Сінайко О.О. (кер. авт. кол.), Тищенко Ю.А., Каплан Ю.Б., Михайлова О.Ю., Валевський О.Л. та ін.] ; за заг. ред. Ю.Б. Каплан, Ю.А. Тищенко. Київ : НІСД, 2020. 136 с.
28. Гуманітарна політика Української держави в новітній період : монографія / За ред. С.І. Здіорука. К., 2006. 403 с.
29. Гуменюк Б.І. Державна політика України в сфері освіти, науки та культури у контексті європейської інтеграції. *Науковий часопис Національного педагогічного*

- університету імені М. П. Драгоманова. Серія 22 : Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін : [зб. наук. праць]. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2020. Вип. 29. С. 30-39. URL: <https://doi.org/10.31392/NPU-nc.series22.2020.29.04>.
30. Гупало О.Г., Жук О.Г. Порівняльний аналіз моделей соціальної політики держави. *Науковий вісник НЛТУ України*. 2018. Вип. 25.4. С. 211-218.
31. Давимука С.А., Федулова Л. І. Креативний сектор економіки : досвід та напрями розбудови : монографія; ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долишнього НАН України». Львів, 2017. 528 с.
32. Демографічна ситуація в Україні в період незалежності. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2020/08/21/infografika/suspilstvo/demografichna-sytuacziya-ukrayini-period-nezalezhnosti>].
33. Деріга В.В. Соціальна і гуманітарна політика : навч. посіб. Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2012. 178 с.
34. Детермінанти соціально-економічної нерівності в сучасній Україні : монографія / [О.М. Балакірева, В.А. Головенько, Д.А. Дмитрук та ін.]; За ред. канд. соціол. наук О.М. Балакіревої; НАН України; Ін-т екон. та прогнозув. К., 2011. 592 с.
35. Деякі питання соціального захисту дітей з інвалідністю та осіб з інвалідністю : Постанова Кабінету Міністрів України від 14.12.2016 № 978. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/978-2016-%D0%BF#Text>.
36. Дегтяр А.О. Ковальчук В.Г. Публічна політика у сфері соціально-гуманітарного розвитку : конспект лекцій. Харків : ХАІ, 2021. 95 с.
37. Дзвінчук Д. Розвиток суспільства та освіти : історико-філософський аналіз. Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2006. 156 с.
38. Доронін О.Д. Соціальна політика : екскурс в історію. *Актуальні проблеми політики : зб. наук. праць*. Одеса : Юридична літ-ра, 2003. Вип. 17. С. 343-349.

39. Жадан О.В. Роль держави в системі соціально-трудових відносин. URL: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Dtr_du/2011_1/files/DU111_42.pdf.
40. Здіорук С. Пріоритети і перспективи гуманітарної політики Української Держави / С. Здіорук, М. Степико. *Стратегічні пріоритети*. 2011. № 2 (19). С. 37-48.
41. Золотухін Г. Освіта – не товар, студенти – не покупці. *Соціальна психологія*. 2005. № 1 (9). С. 14-36.
42. Зубченко С. Сучасні наукові підходи до аналізу гуманітарної політики в Україні. *Стратегічні пріоритети*. 2010. № 1. С. 103-106.
43. Ігнатченко І. Г. Особливості реалізації державної політики України у сфері культури: сучасний стан та світові стандарти [Електронний ресурс]. *Теорія і практика правознавства : електрон. наук. фах. вид. Нац. ун-ту «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого»*. Х., 2013. Вип. 1. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/tipp_2013_1_16.
44. Історія та теорія соціальної політики України : навч. посібн. / А.О. Ярошенко, Т. В. Семигіна, Н.В. Сухицька. За ред. А.О. Ярошенко. К., НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2018. 289 с.
45. Капська А.Й. Соціально-педагогічна робота як інструмент соціальної політики. URL: <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=8&n=23&c=263>.
46. Карамишев Д. Соціальне страхування як механізм реалізації соціальної політики держави / Д. Карамишев, Л. Карамишев. URL: http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/pubupr/2011-1/doc/3/02.pdf.
47. Карлова В. Політика держави у сфері культурного розвитку. *Управління соціальним і гуманітарним розвитком : навчальний посіб.* / Авт. кол. : В.А. Скуратівський, В.П. Трощинський та ін.; за заг. ред. В.А. Скуратівського, В.П. Трощинського : у 2 ч. К. : НАДУ, 2010. Ч. 2. С. 48-87.

48. Клименко А.Л. Стандарти і гарантії соціального забезпечення : правовий і вітчизняний контекст : монографія. Харків : Юрайт, 2019.176 с.
49. Кодекс законів про працю України. Х. : ТОВ «Одіссей», 2010. 136 с.
50. Конституції і конституційні акти України. Історія і сучасність. К. : Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2001. 400 с.
51. Концепція гуманітарного розвитку України на період до 2020 року : Проект. К. : [б. в.], 2011. 58 с.
52. Круглов О.М. Функції соціального страхування України в умовах подолання негативних наслідків світової фінансової кризи : теоретичний аспект. *Форум права*. 2011. № 2. С. 463-467. URL: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2011-2/11komkta.pdf>.
53. Крупнік А.С. Соціально-захисна спрямованість державної соціальної політики в умовах трансформації українського суспільства / А.С.Крупнік : дис. ... канд. політ. наук. Одеса, 2002. 169 с.
54. Крюков О.І. Соціальна політика як необхідна умова функціонування соціальної держави. URL: http://nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Ardu/2010_1/doc/1/04.pdf.
55. Культурні практики населення України під час війни : презентація дослідження. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-presshall/3781679-kulturni-praktiki-naseledda-ukraini-pid-cas-vijni-prezentacia-doslidzenna.html>.
56. Куценко О. Статус культурних нерівностей в современной социологии. *Новые социальные неравенства* / Под ред. С. Макеева. К. : Институт социологии НАН Украины, 2006. С. 55-73.
57. Лисенко Ю.В. Проблеми становлення людини як суб'єкта соціальної політики в Україні. URL: http://www.socialscience.com.ua/jornal_content/80/d99c5718b6d5304e3244fd.

58. Лисенко Ю.В. Соціальна політика України в людському вимірі : особливості та проблеми втілення на шляху демократизації. URL: http://nbuv.gov.ua/PORTAL/Soc_Gum/Vdakk/2010_4/41.pdf.
59. Лібанова Е. Наскільки критичною є демографічна ситуація в Україні. URL: <https://texty.org.ua/fragments/109759/naskilky-krytychnouy-ye-demografichna-sytuaciya-v-ukrayini/>.
60. Лопушняк Г.С. Принципи формування та реалізації державної соціальної політики. URL: http://nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Ardu/2010_1/doc/1/10.pdf.
61. Лукашевич М.П. Гуманітарна політика в Україні : [навч.-метод. розробка]. К. : ІПК ДСЗУ, 2010. 30 с.
62. Людина як суб'єкт політики та основні параметри її діяльності. URL: <http://www.info-library.com.ua/books-text-1673.html>.
63. МакТаггарт Г. Досвід реформування пенсійної системи у країнах Східної Європи та СНД у порівнянні з проведенням пенсійної реформи в Україні. URL: <http://www.pension.kiev.ua/files/dosvid-porivn-Ukr.pdf>.
64. Малиновська О. Наслідки міжнародної міграції населення України та політико-управлінські дії щодо їх врегулювання. Аналітична записка. URL: <http://www.niss.gov.ua>.
65. Малімон В.І. Соціальна і гуманітарна політика : навчальний посібник. Івано-Франківськ : Місто НВ, 2012. 352 с.
66. Малімон В.І. Гуманітарна політика : практикум. Івано-Франківськ : Місто НВ, 2008. 164 с.
67. Матвійчук А.В. Громадські об'єднання як інститути громадянського суспільства. *Наукова парадигма*. 2008. № 74. С. 97-108.
68. Мельничук О.А. Соціальне страхування в радянській Україні (20- 30-ті рр. ХХ ст.). Вінниця : «Едельвейс і К», 2009. 372 с.

69. Мищак І.М. Нормативно-правове забезпечення формування Державного реєстру національного культурного надбання та шляхи його вдосконалення в Україні. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2014. № 4. С. 19-24.
70. Міжнародна організація праці. URL: <http://www.ilo.org>.
71. Модернізація України – наш стратегічний вибір : Щорічне послання Президента України до Верховної Ради України. К., 2011. 416 с.
72. Москаленко С. Проблема суб'єктності громадських організацій у сфері соціальної політики в Україні. URL: http://www.nbu.gov.ua/e-journals/dutp/2010_1/txts/10msospu.pdf.
73. Назар Н.О. Міжнародний досвід реалізації демографічної політики. URL: <http://194.44.242.244/e-journals/DeVu/2009-1/doc/5/09.pdf>.
74. Національна доктрина розвитку освіти : затверджена указом Президента України 18 квітня 2002 р. *Книга методиста. Організація, завдання і зміст методичної роботи*. Харків : ПП «Тарсінг плюс», 2006. С. 8-21.
75. Ногас Н. Державна політика у галузі освіти України : сутність та зміст. *Актуальні проблеми правознавства*. 2020. Вип. 1(21). С. 87-95. URL: [10.35774/app2020.01.087](https://doi.org/10.35774/app2020.01.087).
76. Омельченко О. І. Соціальна політика держави в умовах ринкових трансформацій. URL: http://www.nbu.gov.ua/PORTAL/soc_gum/Uproz/2010.../u1003ome.pdf.
77. Офіційний сайт Державної служби статистики. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua>.
78. Панасюк О.Т. До проблеми соціального забезпечення державних посадових осіб / О.Т. Панасюк, Д.С. Гоменюк. *Форум права*. 2010. № 2. С. 359-362. URL: <http://www.nbu.gov.ua/e-journals/FP/2010-2/10potdpo.pdf>.
79. Панкевич О.З. Соціальна держава : проблеми загальної теорії. Львів : Львівський юридичний інститут МВС України, 2004. 176 с.

80. Панченко М. Соціальна сфера і соціальна політика та їх співвідношення в аспекті державного управління соціальною сферою. URL : http://www.nbuv.gov.ua/Soc_Gum/Ardu_0/2009-1/R_5/Panchenko.pdf.
81. Песенті М. Культурне відродження та соціальна трансформація України. URL: <https://www.chathamhouse.org/sites/default/files/2020-11/2020-11-16-cultural-policy-and-social-transformation-in-Ukraine-pesenti-ukr.pdf>.
82. Петровський П.М. Гуманітарна парадигма в системі державного управління / П.М. Петровський : дисертація на здобуття наукового ступеня доктора наук з державного управління. К., 2010. 417 с.
83. Політичні спекуляції на мовній, культурній, історичній, релігійній тематиці перешкоджають національній консолідації – Янукович. URL: <https://interfax.com.ua/news/general/109812.html>.
84. Порошенко перерахував першочергові реформи. URL: https://lb.ua/news/2014/08/07/275508_poroshenko_perechislil.html.
85. Президент підписав закон щодо забезпечення права українців на пенсійне забезпечення в умовах воєнного стану. URL: <https://armyinform.com.ua/2023/04/12/prezydent-pidpysav-zakon-shhodo-zabezpechennya-prava-ukrayincziv-na-pensijne-zabezpechennya-v-umovah-voyennogo-stanu/>.
86. Президентство Володимира Зеленського. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki>.
87. Пріоритети гуманітарної політики В. Ющенко. URL: <https://www.unian.ua/society/3135-prioriteti-gumanitarnoji-politiki-yuschenka.html>.
88. Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2000 році : Послання Президента України до Верховної Ради України. URL: https://ips.ligazakon.net/document/U01_01.
89. Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії : Закон України в редакції від 04.05.2023, підстава

- [2868-IX](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2017-14#Text). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2017-14#Text>.
90. Про державну підтримку книго-видавничої справи в Україні : Закон України від 06.03.2003 р. № 601-IV у редакції від 01.06.2012 р. *Офіційний веб-портал Верховної Ради України*. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/601-15>.
91. Про житлово-комунальні послуги : Закон України від 9 листопада 2017 року № 2189-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2189-19#Text>.
92. Про забезпечення функціонування української мови як державної : Закон України (із змінами) від 25.04.2019 № 2704-VIII. URL: <https://tax.gov.ua/diyalnist-/zakonodavstvo-pro-diyalnis/zakoni-ukraini/76996.html>.
93. Про Загальнодержавну програму «Національний план щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини» на період до 2016 року» : Закон України від 5 березня 2009 року. *Відомості ВР України*. 2009. № 29. Ст. 395.
94. Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування та Про загальне державне пенсійне страхування : Закон України. Прийнятий 01.01 2023 року. №2620-IX. URL: https://zakononline.com.ua/documents/show/201799___686917.
95. Про заходи щодо законодавчого забезпечення реформування пенсійної системи : Закон України від 8 липня 2011 р. № 3668-VI. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=3668-17>.
96. Про збір та облік єдиного соціального внеску : Закон України від 8 липня 2010 р. № 2464. URL: <http://www.president.gov.ua/documents/12162.html>.
97. Про культурну спадщину : Закон України № 1803-III від 02.10.2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1805-14#Text>.
98. Про культуру : закон України від 14 грудня 2010 р. URL: <http://www.president.gov.ua/documents/12852.html>.
99. Про Національний архівний фонд та архівні установи : Закон України від 24.12.1993 № 3814-XII у редакції від

- 19.04.2014 р. *Офіційний веб-портал Верховної Ради України*. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/rada/show/3814-12>.
100. Про пенсійне забезпечення : Закон України від 05.11.1991 № 1788-XII (Ред. 15.07.2021). URL: <https://ips.ligazakon.net/document/T178800?an=1>.
101. Про соціальні послуги : Закон України. Ред. від 14.04.2022 р. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/T192671>.
102. Про телебачення і радіомовлення : Закон України від 21.12.1993 р. № 3759-XII. *Офіційний веб портал Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/3759-12>.
103. Проблеми становлення середнього класу як основи розвитку громадянського суспільства в Україні. Аналітична записка. URL: <http://www.niss.gov.ua./article/265>.
104. Рейтерович І.В. Особливості функціонування фінансово-політичних груп інтересів у системі публічної політики. URL: <http://www.dy.nayka.com.ua/index.php?operation=1&iid=285>.
105. Рішняк О. Культурна спадщина у воєнному конфлікті : міжнародний досвід другої половини ХХ – початку ХХІ ст. та українська дійсність. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/187261/13-Rishniak.pdf?sequence=1>.
106. Розвиток пенсійних систем країн Східної Європи. *Цінні папери України*. 2009. № 11 (553). 19 берез. URL: http://www.securities.org.ua/securities_paper/review.php?id=553&pub=3941.
107. Рубан Ю.Г. Концептуальні засади гуманітарного розвитку України : стратегічні пріоритети державної політики. *Стратегічні пріоритети*. 2009. № 3 (12). С. 5-10.
108. Савельєв В.Л. Освітня політика : Час домовлятися про термінологію. *Вищ. освіта України*. 2006. № 3. С. 447-453.
109. Семігіна Т. Соціальна політика у глобальному вимірі. К. : Унів. вид-во «Пульсари», 2003. 252 с.

110. Синчук С. Гарантування гідного рівня життя особи у сфері соціального забезпечення. *Вісник Львів. ун-ту. Серія юрид.* 2011. Вип. 52. С. 234-242.
111. Системні вади ринку праці України та пріоритети його реформування. К., НІСД, 2010. 47 с.
112. Сімейний кодекс України. *Відомості Верховної Ради.* 2002. № 2122. Ст. 135 (зі змінами та доповненнями).
113. Скиба М. Креативні індустрії в Україні : вистояти, просвітити(ся). 2016. URL: <http://tyzhden.ua/Society/158758/>.
114. Скрипнюк О. Принципи соціальної та правової держави : єдність чи конфронтація? *Людина і політика.* 2001. № 1. С. 137-143.
115. Скрипнюк О.В. Соціальна, правова держава в Україні : проблеми теорії і практики / О.В. Скрипнюк; Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України; Інститут міжнародних відносин Київського національного ун-ту ім. Тараса Шевченка. К. : Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2000. 598 с.
116. Скуратівський В. Державне регулювання фінансового забезпечення пенсійних систем : досвід країн Європейського Союзу / В. Скуратівський, О. Линдюк. *Вісник НАДУ.* 2011. № 1. С. 206-217.
117. Скуратівський В.А. Гуманітарна політика в Україні / В.А. Скуратівський, В.П. Трощинський, С.А. Чукут : навч. посіб. К. : Вид-во УАДУ, Міленіум, 2002. 262 с.
118. Скуратівський В.А. Соціальна політика / В.А. Скуратівський, О.М. Палій : навч. посіб. К. : УАДУ, 2002. 360 с.
119. Скуратівський В.А., Палій О.М. Основи соціальної політики : навч. посіб. К. : МАУП, 2002. 200 с.
120. Собенко Н. США підтвердили передання Україні списку пріоритетних реформ. URL: <https://suspilne.media/580615-ssa-peredali-ukraini-spisok-reform-dla-evrointegracii/>.
121. Соціальна політика : навч. посіб. / Л.Д. Климанська, В.Є. Савка, Н.М. Хома [та ін.] ; за заг. ред. В.М. Пічі та Я.Б.

- Турчин. 2-ге вид. випр. і доповн. Львів : «Новий Світ-2000», 2020. 318 с.
122. Соціально орієнтована ринкова економіка ФРН. URL: http://osvita.ua/vnz/reports/gov_reg/18573.
123. Соціологія культури для бакалаврів напряму підготовки 6.030101 «Соціологія». Навчальний посібник. К. : Арістей, 2011. 136 с.
124. Стаканов Р.Д. Вплив трудової еміграції на макроекономічний розвиток України / Р.Д. Стаканов. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата економічних наук за спеціальністю 08.00.02 – світове господарство і міжнародні економічні відносини. К., 2010. 22 с.
125. Становище сімей в Україні (за підсумками 2000-2009 років) : Щорічна державна доповідь Президентові України, Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України про становище сімей та стан реалізації державної сімейної політики / Міністерство України у справах сім'ї, молоді та спорту, Державний інститут розвитку сім'ї та молоді. Київ, 2010. 227 с.
126. Стасюк Г.Є. Розвиток освіти в «організованому суспільстві» : українські реалії та перспективи. *Нова парадигма : журнал наукових праць*. К. : Видавництво НПУ імені М.П. Драгоманова, 2007. Вип. 62. С. 52-58.
127. Стойка А. Критерії формування та реалізації соціальної політики : теоретичний аспект. URL: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Dtr_du/...3/.../DU310_44.pdf.
128. Стратегія розвитку вищої освіти в Україні на 2021-2031 роки. URL: https://mon.gov.ua/storage/app/media/rizne/2020/09/25/r_ozvitku-vishchoi-osviti-v-ukraini-02-10-2020.pdf.
129. Суб'єкти соціальної політики: держава. URL : http://osvita.ua/vnz/reports/gov_reg/18576.
130. Сумцов В.Г. Соціальна політика Норвегії : аспекти реалізації / В.Г. Сумцов, О.А. Колесник. URL:

http://www.nbuuv.gov.ua/PORTAL/Soc_Gum/VSUNU/2011_10_1/Sumcov.pdf.

131. Татенко В. Психологічна реабілітація пересічного суб'єкта політики. URL: <http://www.ji.lviv.ua/n3otexts/tatenko.htm>.
132. Ткач О. Недержавні пенсійні фонди : до забутих джерел. *Дзеркало тижня*. 2011. 8 липня.
133. Токарський Т.Б. Соціальна політика України в контексті Євроінтеграції : монографія. Київ : АртЕк, 2018. 369 с.
134. Україна в 2010 році : щорічні оцінки суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку : монографія / За заг. ред. А.В. Єрмолаєва. К. : НІСД, 2010. 528 с.
135. Управління соціальним і гуманітарним розвитком : навч. посіб. / За заг. ред. В.А. Скуратівського, В.П. Трощинського. К. : НАДУ, 2008. Частина 1. 523 с.
136. Управління соціальним і гуманітарним розвитком : навч. посіб. / За заг. ред. В.А. Скуратівського, В.П. Трощинського. К. : НАДУ, 2008. Ч. 1. 523 с.
137. Управління соціальним і гуманітарним розвитком : навч. посіб. / За заг. ред. В.А. Скуратівського, В.П. Трощинського. К. : НАДУ, 2008. Ч. 2. 290 с.
138. Федулова А. Проблеми забезпечення ефективності наукової системи України. *Вісник НАН України*. 2010. № 4. С. 21-29.
139. Формування єдиного відкритого освітньо-наукового простору України : оптимальне використання засобів забезпечення випереджального розвитку. К., 2011. 43 с.
140. Хижняк Л.М. Державна освітня політика в умовах глобалізації : пошуки оптимальної моделі. *Держ. буд-во*. 2007. № 1. URL: <http://www.kbuara.kharkov.ua/e-book/db/2007-1-2/doc/1/02.pdf>.
141. Храбатин Н. Без роботи в Станиславові : як допомагали безробітним сто років тому. *Галицький кореспондент*. 2011. 10 листопада. № 45 (324).

142. Чаленко Т.В. Основні тенденції вищої освіти в контексті європейської інтеграції : «Young Scientist». 2018. С. 613-615.
143. Четверікова Л. Сучасна парадигма метасоціального інституту : історико-теоретичні виміри соціальної держави / Л. Четверікова, Ю. Привалов. Львів : Астролябія, 2007. 152 с.
144. Чеховська І.В. Чинники формування державної сімейної політики України. *Форум права*. 2011. № 3. С. 824-830. URL: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2011-3/11civcpu.pdf>.
145. Шевчук П. І. Соціальна політика : навч. посіб. [для студ. вищ. навч. закл.] [2-е вид.]. Львів : Світ, 2005. 400 с.
146. Ягодка І. Соціальна інфраструктура і політика : навч. посіб. К., 2000.
147. Яременко О. Соціальна політика як регулятор взаємовідносин соціальних структур і соціальних інститутів. URL: <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=8&n=23&c=252>.
148. Ярова Л. Головні завдання сучасної соціальної політики в контексті євроінтеграції України. URL: http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Vdakk/2010_3/45.pdf.
149. Ярова Л. Особливості європейської соціальної політики. URL: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Vdakk/2010_2/40.pdf.
150. Ярова Л. Соціальна політика Європейського Союзу : етапи розвитку і правова база. URL: <http://www.politik.org.ua/.../search.php3?..>
151. Яшник Г.Л. Зарубіжний досвід реформування системи пенсійного забезпечення. URL: <http://www.academy.gov.ua/ej/ej13/txts/Yashnyk.pdf>.
152. Social Accountability International [Електронний ресурс]. URL: <http://www.saintl.org>.
153. The SCImago Journal & Country Rank, 11.07.2011. URL: http://www.scimagojr.com/countryrank.php?p?area=0&category=0®ion=all&year=all&order=it&min=0&min_type=it.

Наукове видання

СОЦІАЛЬНА ТА ГУМАНІТАРНА ПОЛІТИКА

Навчальний посібник

Методичне видання

Укладачі:

Серга Тетяна Олексіївна, кандидат соціологічних наук, доцент,
доцент кафедри «Соціальна робота»

Таран Володимир Олександрович, доктор філософських наук,
професор, професор кафедри «Соціальна робота»

Щербина Сергій Степанович, кандидат соціологічних наук,
доцент, в.о. завідувача кафедри «Соціальна робота»,

Факультет соціальних наук

Національний університет «Запорізька політехніка»

Підписано до друку 02.03.2024. Формат 60x84/16
Папір офсет. Гарн. Times New Roman, Цифр. друк
Ум. друк. арк.19,42. Наклад 100 прим.

Видавництво «АА Тандем»

Адреса: 69006, м. Запоріжжя, вул. В. Лобановського б.27, кв.69

Свідоцтво про внесення до державного

реєстру видавців: Серія ДК № 2899

Надруковано «АА Тандем»

зам. №126